

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Zróżnicowanie regionalne
w rozwoju rolnictwa
oraz jego wpływ
na problemy ekonomiczne
i społeczne obszarów
wiejskich
(Synteza)***

nr 182

Warszawa 2010

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

***Zróżnicowanie regionalne
w rozwoju rolnictwa
oraz jego wpływ
na problemy ekonomiczne
i społeczne obszarów
wiejskich
(Synteza)***

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Zróżnicowanie regionalne
w rozwoju rolnictwa
oraz jego wpływ
na problemy ekonomiczne
i społeczne obszarów
wiejskich
(Synteza)***

*Praca zbiorowa pod redakcją
prof. dr hab. Aliny Sikorskiej*

Autorzy:

mgr inż. Paweł Chmieliński

dr Barbara Chmielewska

mgr Michał Dudek

dr Marcin Gospodarowicz

dr inż. Bożena Karwat-Woźniak

dr hab. Danuta Kołodziejczyk

prof. dr hab. Waldemar Michna

dr Alicja Mierosławska

dr inż. Agnieszka Otłowska

prof. dr hab. Alina Sikorska

dr inż. Adam Wasilewski

dr inż. Agnieszka Wrzochalska

mgr Łukasz Zwoliński

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2010

Autorzy publikacji są pracownikami
Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowego Instytutu Badawczego

Pracę zrealizowano w ramach tematu
**Zróżnicowanie regionalne w rozwoju rolnictwa oraz jego wpływ
na problemy ekonomiczne i społeczne obszarów wiejskich**
w zadaniach:

*Czynniki marginalizacji i konkurencyjności w strukturze społeczno-ekonomicznej polskiej
wsi po akcesji do UE*

Zasięg i konsekwencje zróżnicowania funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym

Rola działalności nierolniczej w kształtowaniu nowych struktur na obszarach wiejskich

Instytucjonalne czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich

Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim

Analiza „Rynek ziemi rolniczej”

Głównym celem pracy była charakterystyka przemian strukturalnych zachodzących
w rolnictwie i na obszarach wiejskich oraz ich uwarunkowania po przystąpieniu do Unii
Europejskiej.

Opracowanie komputerowe
Bogdan Buks

Korekta
Barbara Walkiewicz

Redakcja techniczna
Leszek Ślipki

Projekt okładki
AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-7658-108-8

*Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
00-950 Warszawa, ul. Świętokrzyska 20, skr. poczt. nr 984
tel.: (22) 50 54 444
faks: (22) 50 54 636
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>*

Spis treści

1. Uwagi wstępne	7
2. Czynniki marginalizacji i konkurencyjności w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi po akcesji do UE	9
2.1 Wprowadzenie	9
2.2 Zmiany demograficzne i społeczne na obszarach wiejskich.....	11
2.2.1 Przemiany w strukturze demograficznej wsi	11
2.2.2 Zmiany mobilności przestrzennej ludności wiejskiej	14
2.2.3 Zmiany postaw i aspiracji społecznych ludności wiejskiej.....	16
2.3 Zmiany jakości kapitału ludzkiego w polskim rolnictwie	18
2.3.1 Aktywność edukacyjna mieszkańców wsi	18
2.3.2 Cechy kapitału ludzkiego w rolnictwie	20
2.3.3 Zmiany jakości kapitału ludzkiego w ujęciu generacyjnym	24
2.4 Podsumowanie	26
3. Zasięg i konsekwencje zróżnicowania funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym	30
3.1 Wprowadzenie	30
3.2 Charakterystyka sytuacji w rolnictwie	31
3.2.1 Skutki mocnych atrybutów i strukturalnych słabości polskiego rolnictwa.....	31
3.2.2 Prognoza zagrożeń w rolnictwie w latach 2010 – 2018 oraz rozszerzanie jego szans rozwojowych	32
3.2.3 Składniki strukturalne polskiego rolnictwa.....	33
3.2.4. Grupy gospodarstw rolnych według zdolności do reprodukcji majątku produkcyjnego	36
3.3 Uwarunkowania zwiększenia roli gospodarstw rozwojowych w polskim rolnictwie.....	38
3.3.1. Umacnianie grupy gospodarstw rozwojowych	38
3.3.2 Bariery zwiększania liczby gospodarstw rozwojowych.....	40
3.3.3 Aktywność ekonomiczna ludności z gospodarstw nierozwojowych	41
3.4 Podsumowanie	42
4. Rola działalności nierolniczej w kształtowaniu nowych struktur na obszarach wiejskich	44
4.1 Wprowadzenie	44
4.2 Ludność niechłopska w strukturze społeczności wiejskiej	45
4.2.1 Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej rodzin bez gospodarstw rolnych .	47
4.2.2 Działki wiejskich rodzin bezrolnych.....	51
4.3 Charakterystyka przedsiębiorstw działających na obszarach wiejskich.....	54
4.4 Podsumowanie	59

5. Instytucjonalne czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich	
..... <i>Marcin Gospodarowicz, Danuta Kołodziejczyk, Adam Wasilewski</i>	62
5.1 Wprowadzenie	62
5.2 Instytucje w procesie modernizacji gospodarstw rolnych	63
5.3 Instytucje w rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej	68
5.4 Instytucje w procesie rozwoju kapitału ludzkiego	73
5.5 Podsumowanie	79
6. Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim ... <i>Bożena Karwat-Woźniak</i>	80
6.1 Wprowadzenie	80
6.2 Skala występowania gospodarstw wysokotowarowych	81
6.3 Przeobrażenia w zasobach produkcyjnych gospodarstw wysokotowarowych	83
6.4 Powiązania rynkowe oraz tendencje produkcyjne i organizacyjne	91
6.5 Sprawność funkcjonowania gospodarstw wysokotowarowych	93
6.6 Wyniki ekonomiczno-finansowe	95
6.7 Zróżnicowanie regionalne w rozwoju segmentu wysokotowarowego w rolnictwie indywidualnym	97
6.8 Podsumowanie	99
7. Funkcjonowanie rynku ziemi rolniczej ..... <i>Alina Sikorska</i> ...	102
7.1 Wprowadzenie	102
7.2 Uwarunkowania w obrocie ziemią rolniczą	103
7.2.1. Uwarunkowania społeczne	103
7.2.2 Uwarunkowania ekonomiczne	105
7.2.3 Uwarunkowania prawne	108
7.3 Sytuacja na rynku ziemi rolniczej po wstąpieniu do UE	110
7.4 Dzierżawa gruntów rolnych	116
7.5 Podsumowanie	124
8. Zakończenie	125
Załącznik 1. Wykaz publikacji i referatów przedstawiających wyniki badań prowadzonych w ramach tematu pt. „Zróżnicowanie regionalne w rozwoju rolnictwa oraz jego wpływ na problemy ekonomiczne i społeczne obszarów wiejskich”	131

1. Uwagi wstępne

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, podejmując w 2005 roku realizację Programu Wieloletniego pt. „Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej”, w oddzielny temat badawczy wydzielił zagadnienia dotyczące zróżnicowania regionalnego w cechach strukturalnych polskiego rolnictwa oraz rozwoju obszarów wiejskich. Realizując tę tematykę uwzględniano zarówno uwarunkowania o charakterze społeczno-demograficznym, jak i odmienności we właściwościach ekonomicznych polskiego rolnictwa.

Analizy prowadzono na płaszczyźnie makroregionów, powiatów i gmin oraz osiedli wiejskich. Uwzględniano zarówno cechy indywidualnych gospodarstw rolnych, jak i aktywność ekonomiczną wiejskiej ludności, w tym również tej, która nie była związana z rolnictwem. Przedmiotem studiów było również otoczenie infrastrukturalne, w tym przede wszystkim instytucje działające na rzecz lokalnego rozwoju społeczno-gospodarczego.

Odpowiednio do podejmowanej tematyki badawczej głównym celem większości opracowań było uchwycenie zmian zachodzących w wiejskich strukturach społeczno-ekonomicznych oraz określenie głównych czynników, które kształtowały zaobserwowane procesy przeobrażeń. W tym kontekście analizowano przede wszystkim wpływ integracji z Unią Europejską i oddziaływanie poszczególnych programów wspierania wsi i rolnictwa uruchamianych w ramach Wspólnej Polityki Rolnej. Uwzględniając ukształtowane historycznie odmienności przestrzenne w głównych problemach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w wydzielonych makroregionach kraju, główny nacisk położono na ocenę zachodzących na poszczególnych terenach przekształceń strukturalnych pod kątem poprawy konkurencyjności polskich gospodarstw indywidualnych, zaawansowania w procesach dywersyfikacji w źródłach utrzymania ludności wiejskiej oraz przyśpieszenia rozwoju cywilizacyjnego wsi. W prowadzonych badaniach zaznaczono także rolę instytucji w kreowaniu przedsiębiorczości oraz wspomaganiu inicjatyw gospodarczych podejmowanych na rzecz lokalnego rozwoju.

Materiały źródłowe wykorzystywane przy opracowywaniu poszczególnych zagadnień pochodziły przede wszystkim z własnych badań terenowych.

Szeroko korzystano zwłaszcza z danych ankiety przeprowadzonej w 2005 roku na reprezentacyjnej próbie około 8 tys. wiejskich gospodarstw domowych (w tym około 3,7 tys. z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego) oraz wywiadów przeprowadzonych w obrębie gmin wiejskich. Ponadto korzystano z dostępnych danych statystyki powszechnej, głównie GUS i Eurostatu,

przy czym w wielu przypadkach pogłębienie prowadzonych analiz wymagało zamówienia dodatkowych, niepublikowanych materiałów liczbowych.

Zgodnie z harmonogramem Programu Wieloletniego realizacja tak szeroko pojętej tematyki badawczej ujęta została w sześć wyodrębnionych zadań badawczych, które zostały następująco sformułowane:

- Czynniki marginalizacji i konkurencyjności w strukturze społeczno-ekonomicznej polskiej wsi po akcesji do UE;
- Zasięg i konsekwencje zróżnicowania funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym;
- Rola działalności nierolniczej w kształtowaniu nowych struktur na obszarach wiejskich;
- Instytucjonalne czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich;
- Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim;
- Analiza „Rynek ziemi rolniczej”.

Na bazie wykonanych analiz i opracowań ukazało się 45 zwartych publikacji (raportów), w tym większość z nich miała charakter prac monograficznych, około 180 artykułów w czasopismach ekonomicznych i rolniczych oraz wygłoszono 160 referatów na konferencjach krajowych i międzynarodowych oraz seminariach instytutowych.

Niniejsza publikacja zawiera przede wszystkim główne zagadnienia, które były przedmiotem analiz w ramach poszczególnych zadań badawczych. Scharakteryzowany materiał stanowi kompleksową podstawę do diagnozowania najbardziej istotnych problemów rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich z punktu widzenia przeobrażeń struktury agrarnej, siły ekonomicznej gospodarstw rolnych i uwarunkowań przestrzennych w proefektywnościowych przekształceniach struktur społeczno ekonomicznych obszarów wiejskich.

Mamy nadzieję, że lektura *Syntezy* tematu „Zróżnicowanie regionalne w rozwoju rolnictwa oraz jego wpływ na problemy społeczne i ekonomiczne obszarów wiejskich” zachęci jej Czytelników do bliższego zapoznania się z innymi pracami tego zespołu wykonywanymi w ramach realizacji Programu Wieloletniego (ich wykaz załączono na końcu opracowania).

Alina Sikorska

2. Czynniki marginalizacji i konkurencyjności w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi po akcesji do UE

2.1 Wprowadzenie

W państwach wysoko rozwiniętych rolnictwo zachowuje swoje znaczenie, choć nie jest wiodącym sektorem gospodarki. Niezmiennie jednak rejony wiejskie obejmują przeważającą część ich terytoriów i tym samym pozostają ważnym determinantem polityki społeczno-ekonomicznej, a rozwój obszarów wiejskich coraz bardziej uzależnia się od aktywności lokalnych przedsiębiorców oraz od pozyskiwania zewnętrznych środków finansowych.

Jednocześnie powiększenie UE o nowe państwa stwarza przesłanki do zasilania konkurencyjności europejskiego rolnictwa na rynkach światowych, a także umożliwia stabilizację rejonów wiejskich jako całości i tą drogą przyczynia się do zwielokrotniania dobrobytu w ramach całej Unii. Realizacja tych zamierzeń wymaga szerszego uwzględnienia w programach wsparcia Wspólnej Polityki Rolnej, potrzeb nowych państw członkowskich, które w większości nadrabiać muszą opóźnienia rozwojowe w stosunku do „krajów UE 15”.

Środowisko wiejskie ulega ciągłym przeobrażeniom, w wyniku których staje się częścią globalnej gospodarki narodowej integralnie związanej z resztą społeczeństwa. Obok zmian systemowych będących efektem transformacji polskiej gospodarki, akcesja do UE miała także wpływ na sytuację społeczno-ekonomiczną ludności zamieszkującej obszary wiejskie, która musiała przystosować się do nowych warunków życia i pracy. Wraz z uruchomieniem zasad WPR polscy rolnicy znaleźli się więc w nowej sytuacji: wzmożonej konkurencji, konieczności wdrażania nowych metod produkcji i technologii, konieczności zachowania zrównoważonego rozwoju, ale przy jednoczesnym wsparciu dopłatami bezpośrednimi oraz możliwością skorzystania z pomocy programów uruchamianych w ramach WPR.

W tym kontekście jednym z podstawowych zagadnień związanych z rozwojem obszarów wiejskich i rolnictwa w ostatnich latach, a zarazem głównym przedmiotem analiz stało się zbadanie stopnia dostosowania potencjału ludzkiego do wyzwań gospodarki rynkowej. Dotyczyło to zwłaszcza wyznaczenia i zanalizowania czynników, które mają podstawowy wpływ na współczesne procesy rozwojowe.

Zakres badań prowadzonych w latach 2005-2009 dotyczących tych zagadnień obejmował zmiany w procesach demograficznych oraz przemiany

struktury społeczno-zawodowej ludności. Ich głównym celem było określenie skali dysproporcji w poziomie cywilizacyjnym terenów wiejskich, wyznaczenie regionów, gdzie proces rozwoju był szczególnie opóźniony. Analizie poddano także zagadnienia dotyczące kapitału ludzkiego na wsi – głównie definiowanego poprzez aktywność społeczną i ekonomiczną ludności zamieszkującej w gospodarstwach rolnych. Zdiagnozowano także szczególnie uciążliwe opóźnienia i zaniedbania wiejskiego środowiska w zakresie infrastruktury technicznej oraz wyposażenia mieszkań w przedmioty trwałego użytkowania.

Zbadano i określono również poziom oraz regionalne zróżnicowanie wsparcia finansowego, jakie otrzymali polscy rolnicy w ramach WPR w pierwszych latach akcesji do UE.

Przeprowadzone badania pozwoliły na wyznaczenie głównych czynników oddziałujących na marginalizację bądź wzmagających konkurencyjność tego środowiska po akcesji do UE. Uznano, że tworzą je nie tylko uwarunkowania demograficzno-społeczne oraz warunki życia na wsi, ale przede wszystkim zmiany jakości kapitału ludzkiego w polskim rolnictwie. Pod tym pojęciem rozumie się zazwyczaj szereg cech indywidualnych, takich jak: predyspozycje, stan zdrowia, wiedzę, zdolności i umiejętności. W warunkach postępującej konkurencji w rolnictwie zarówno na poziomie lokalnym, jak i globalnym, sukces na rynku stosunkowo łatwiej odnieść jest osobom aktywnym, skłonny do ryzyka i profesjonalnie przygotowanym do prowadzenia działalności rolniczej. W niniejszym opracowaniu za miernik jakości kapitału ludzkiego przyjęto poziom wykształcenia (ogólnego i rolniczego) kierowników gospodarstw oraz częstotliwość korzystania przez nich z usług doradczych. Następnie zbadano związek tych czynników z wynikami produkcyjnymi gospodarstw. Dla zbadania tej relacji obliczono współczynnik eta kwadrat.

Przy opracowaniu badania materiał badawczy stanowiły dane GUS za lata 2005-2009 oraz wyniki badań ankietowych IERiGŻ-PIB przeprowadzone w 2005 roku wśród 8604 rodzin, z czego 3705 rodzin posiadało gospodarstwa rolne o powierzchni większej niż 1 hektar użytków rolnych. Rodziny objęte badaniem znajdowały się na terenie 76 wsi położonych w różnych regionach kraju. Dobór wsi objętych badaniem miał charakter celowy i reprezentacyjny ze względu na cechy społeczno-ekonomiczne oraz strukturę agrarną gospodarstw rolnych położonych w granicach wyróżnionych regionów. Wszystkie rodziny zamieszkujące na terenie wybranych wsi zostały objęte badaniem ankietowym. Przy określaniu dynamiki zachodzących zmian, punktem odniesienia były wyniki badań analogicznej zbiorowości w 2000 roku.

2.2 Zmiany demograficzne i społeczne na obszarach wiejskich

2.2.1 Przemiany w strukturze demograficznej wsi

Według danych GUS w 2008 roku na obszarach wiejskich zamieszkiwało około 38,9% ludności Polski, tj. 14,8 mln osób. W stosunku do roku 2000 liczba ludności zamieszkującej te tereny wzrosła o blisko 215 tys. (tj. o około 1,5%). Ogólna liczba ludności Polski w tym samym czasie zmniejszyła się o 0,4%, tj. o około 138 tys. Po akcesji Polski do UE tzn. od 2004 roku liczba ludności wiejskiej także uległa zwiększeniu o około 95 tys., przy jednoczesnym zmniejszeniu się ogólnej liczby mieszkańców kraju o blisko 58,2 tys. osób. Pomimo wzrostu bezwzględnej liczby ludności wiejskiej w latach 2004-2007 jej procentowy udział wśród ogółu ludności powiększył się bardzo nieznacznie.

W 2007 roku według danych GUS, podobnie jak w roku 2004, na wsi na 100 mężczyzn przypadało 101 kobiet. Tak więc tereny wiejskie charakteryzowały się równowagą płci w przeciwieństwie do miast, gdzie na 100 mężczyzn przypadało 111 kobiet. Równowaga płci dotyczyła ogółu ludności wiejskiej, zanotowano jednak różnice w poszczególnych grupach wiekowych.

Podobnie jak w odniesieniu do ludności miejskiej, przewaga mężczyzn nad kobietami uwidoczniała się w młodszych grupach wiekowych. W przypadku ludności wiejskiej przewaga kobiet rozpoczynała się w grupie wiekowej 55-59 lat, natomiast w przypadku ludności miejskiej zjawisko to zaobserwowano już w grupie wiekowej 35-39 lat.

W efekcie przeciętnie dłuższego trwania życia kobiet niż mężczyzn współczynniki feminizacji były zdecydowanie najwyższe w starszych grupach wiekowych. W 2007 roku na wsi w grupie wiekowej 70-74 lata na 100 mężczyzn przypadało 143 kobiety, podczas gdy wśród osób powyżej 80 roku życia analogiczny wskaźnik wynosił aż 229.

Pozytywną oznaką przemian demograficznych w Polsce jest stałe zwiększanie się średniej długości trwania życia. W 2008 roku, w porównaniu do roku 2000, nastąpiło zwiększenie życia kobiet o 2 lata, a mężczyzn o 1,1. W stosunku do lat wcześniejszych wskaźniki te są jeszcze wyższe. Na przykład w stosunku do roku 1995 życie kobiet zwiększyło się o 3,6 lat, a w przypadku mężczyzn o 3,7 lat. Nie przewiduje się natomiast zmian w przyszłej długości życia mieszkańców miast i wsi. Dla urodzonych na terenach wiejskich w 2008 roku kobiet prognozuje się, że przeżyją średnio 80,2 lata, natomiast w odniesieniu do mężczyzn będzie to 71,3 lat.

Z punktu widzenia oddziaływania uwarunkowań demograficznych na gospodarkę kraju istotna jest zarówno struktura ogółu ludności według wieku, jak i zmiany proporcji pomiędzy grupami osób w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym.

Liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym na terenach wiejskich w 2007 roku wynosiła 3,4 mln, co stanowiło 44,7% ludności Polski w tej grupie wiekowej. Udział osób w wieku przedprodukcyjnym wśród ogółu ludności wiejskiej wynosił 23,8% co oznacza, że od 2004 roku ta grupa wiekowa zmniejszyła się o 1,9 p.p., a od 1995 roku o 7,0 p.p. Pomimo zmniejszenia się udziału dzieci i młodzieży, polska wieś charakteryzowała się nadal większym udziałem tej grupy ludności w porównaniu z mieszkańcami miast¹.

Obniżanie się udziału osób w wieku przedprodukcyjnym wynikało przede wszystkim z obserwowanego od początku przemian ustrojowych zmniejszenia dzietności kobiet zarówno na wsi jak i w miastach.

Współczynnik dzietności ogólnej² na wsi w latach 1995-2008 zmniejszył się o 28%, natomiast w latach 2004-2008 zanotowano wzrost tego współczynnika o 9,1% (do poziomu 1,5 dziecka na kobietę). Zmniejszenie się udziału osób posiadających mniej niż 18 lat w ogólnej liczbie ludności zarówno na wsi jak i w mieście, w ostatnich latach wynikało również z wstępowania w wiek produkcyjny osób, które urodziły się na początku lat osiemdziesiątych, tj. w czasie wyżu demograficznego.

W 2008 roku na terenach wiejskich mieszkało prawie 9,3 mln osób w wieku produkcyjnym, co oznacza, że w porównaniu do 2004 roku ich liczba zwiększyła się o 434 tys. (tj. o 4,9%). W porównaniu do 1995 roku był to wzrost o 1 171 tys. (tj. o 14,5%). Wraz ze wzrostem liczby osób w wieku 18-59/64 lat powiększył się również udział tej grupy ludności w ogólnej liczbie mieszkańców wsi (w latach 1995-2008 o 7,5 p.p., a w latach 2004-2008 o 2,4 p.p.).

Liczba ludności w wieku poprodukcyjnym na terenach wiejskich w 2008 roku wyniosła prawie 2,3 mln, co stanowiło około 37% ludności Polski w tej grupie wiekowej (Tabela 1).

---

¹ Udział osób w wieku przedprodukcyjnym w miastach w 2007 roku był niższy aż o 4,9 p.p. niż na terenach wiejskich, choć w wielkościach absolutnych liczba dzieci i młodzieży w miastach była o prawie 790 tys. większa niż na wsi.

² Współczynnik dzietności ogólnej oznacza liczbę dzieci, którą urodziłaby przeciętnie kobieta w ciągu całego okresu rozrodczego (15-49 lat) przy założeniu, że w poszczególnych fazach tego okresu rodziłaby z intensywnością obserwowaną w badanym roku, tzn. przy przyjęciu cząstkowych współczynników płodności z tego okresu za niezmiennie.

Tabela 2.1 Liczba ludności w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym w Polsce w latach 1995-2008 (w tys.)

Wyszczególnienie	1995	2000	2004	2008
Liczba ludności ogółem				
miasto	23 876	23 670	23 470	23 288
wieś	14 733	14 584	14 704	14 848
W tym na wsi w wieku:				
przedprodukcyjnym	4 372	4 026	3 601	3 349*
produkcyjnym	8 092	8 277	8 829	9 263
poprodukcyjnym	2 269	2 281	2 274	2 287*
Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym				
miasto	64	58	52	52
wieś	82	76	66	60

*dane z 2007 roku.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Roczników Demograficznych GUS 2005 i 2008 oraz Małego Rocznika Statystycznego GUS 2009.

Udział osób w wieku 60/65 lat i więcej wśród ludności wiejskiej wyniósł w 2008 roku blisko 15,5%, co nie różniło się znacznie od analogicznego odsetka wśród ludności miejskiej (blisko 16%) oraz stanowiło podobny odsetek jaki zanotowano na terenach wiejskich w 1995 roku (15,4%), a także w 2004 roku (15,5%).

Przy ocenie wpływu cech demograficznych ludności na uwarunkowania ekonomiczne zazwyczaj stosuje się współczynnik obciążenia demograficznego, wskazujący, ile łącznie osób młodszych, tj. mających mniej niż 18 lat oraz starszych, będących w wieku 60/65 lat i więcej, przypada na 100 osób w wieku produkcyjnym. Na terenach wiejskich w 2008 roku ten wskaźnik wynosił 60, co oznacza, że od roku 2004 zmniejszył się o 6 punktów, a od 1995 o 22 punkty. Do zmniejszenia się obciążenia osobami w wieku nieprodukcyjnym przyczynił się obserwowany w ostatnich latach, wzrost liczebności oraz odsetka osób w wieku produkcyjnym.

Współczynniki obciążenia demograficznego wyliczone dla ludności zamieszkałej na wsi były wyższe niż w miastach (52 w roku 2008), co oznacza, że w miastach w całym analizowanym okresie utrzymuje się mniejsze niż na wsi obciążenie osobami w wieku nieprodukcyjnym. Różnice w wysokości wspo-

mnianego wskaźnika pomiędzy terenami wiejskimi i miastami wynikały z odmienności w kształtowaniu się odsetka osób w wieku produkcyjnym. W 2008 roku w miastach odsetek osób w wieku 18-59/64 lat wynosił 65,8% i był o 3,4 p.p. wyższy niż na wsi.

Rozszerzając analizę danych GUS dotyczących wieku i płci ludności wiejskiej o dane ankietowe IERiGŻ-PIB warto odnotować różnice pomiędzy cechami ludności z rodzin posiadających gospodarstwa rolne a ludnością z rodzin bezrolnych.

W 2005 roku osoby związane z gospodarstwami rolnymi charakteryzowały się nieco młodszą strukturą wieku niż ludność z rodzin bezrolnych. Przede wszystkim świadczył o tym mniejszy o 4 p.p. odsetek osób w wieku poprodukcyjnym³.

Według ankiety IERiGŻ-PIB zanotowano istotne różnice w wysokości współczynnika obciążenia demograficznego pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych, a zbiorowością z rodzin bezrolnych. W 2005 roku współczynnik obciążenia demograficznego wśród ludności z rodzin rolniczych wynosił 59,4 i był niższy niż zaobserwowany wśród osób z rodzin bezrolnych prawie o 11 p.p.

Badania IERiGŻ-PIB wykazały również, że mimo obserwowanej równowagi płci na terenach wiejskich, w rodzinach rolniczych notuje się mniejszą liczbę kobiet niż w rodzinach bezrolnych. W 2005 roku na 100 mężczyzn w rodzinach rolniczych przypadało 97 kobiet, natomiast w rodzinach bezrolnych – 104. Badania wykazały, że w regionach, w których dominuje zatrudnienie w rolnictwie (makroregion środkowozachodni i środkowowschodni) liczba kobiet na stu mężczyzn była mniejsza niż na tych terenach, gdzie od wielu lat rozpowszechnione jest zarobkowanie pozarolnicze (Polska południowa).

2.2.2 Zmiany mobilności przestrzennej ludności wiejskiej

Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej wpłynęło na zmiany w kształtowaniu procesów migracyjnych, a zwłaszcza w intensywności tego zjawiska oraz w ukierunkowaniu strumieni migracyjnych. Dotyczyło to również terenów wiejskich.

---

³ Ludność według wieku: 1. ludność bezrolna: przedprodukcyjny 22,2%, produkcyjny 58,8%, poprodukcyjny 19,0%; 2. ludność rolnicza: przedprodukcyjny 22,1%, produkcyjny 62,7%, poprodukcyjny 15,2%; 3. wiejska ogółem: przedprodukcyjny 22,2%, produkcyjny 60,7%, poprodukcyjny 17,1%.

Przepływy ludności oddziałują na kształtowanie się liczebności oraz struktur społeczno-zawodowych ludności wiejskiej. Wyróżnia się trzy typy przepływów: migracyjne, związane z korektami podziału administracyjnego oraz zmiany statusu społeczno-zawodowego, które nie są związane z fizycznymi przemieszczeniami ludności.

Według badań ankietowych przeprowadzanych cyklicznie przez IERiGŻ-PIB w 76 wsiach położonych w różnych regionach kraju w latach 2000-2005, w porównaniu do okresu 1996-2000, nastąpił niewielki wzrost migracji ludności wiejskiej. Więcej osób migrujących wywodziło się z rodzin posiadających gospodarstwo rolne o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych niż z rodzin bez gospodarstw.

W obu zbiorowościach odnotowano wzrost migracji na inne tereny wiejskie oraz znaczące zwiększenie się migracji zagranicznych. Zmniejszyły się natomiast migracje do miast, które jednak niezmiennie pozostają najczęściej wybieranym przez ludność wiejską kierunkiem migracji.

Wśród ludności z rodzin rolniczych dominowały migracje indywidualne, natomiast cechą charakterystyczną przemieszczeń ludności z rodzin bezrolnych były migracje całych rodzin.

Materiały ankietowe pozwalają również określić skalę napływu ludności do badanych wsi, który od połowy lat dziewięćdziesiątych jest na względnie stałym poziomie. Prawidłowością jest, że stosunkowo największy napływ przychodźców kieruje się do zbiorowości rodzin bezrolnych. W latach 2000-2005 relatywnie najczęstszym miejscem wcześniejszego zamieszkania przychodźców były inne tereny wiejskie.

Tradycyjnie migranci cechowali się, w porównaniu do ogółu przebadanej ludności, stosunkowo młodszym wiekiem oraz co za tym idzie relatywnie wyższym poziomem wykształcenia. Analizując strukturę wykształcenia osób mobilnych, bez rozpatrywania zmian ilościowych, można uznać że nie nastąpiła dysproporcja pomiędzy wykształceniem osób opuszczających tereny wiejskie a osobami przybywającymi na ten obszar. Z kolei stosunkowo wysoki odsetek osób młodych wśród migrantów łączyć należy z faktem, że największą łatwością w podejmowaniu takich decyzji cechują się z reguły osoby kończące naukę i rozpoczynające aktywność zawodową.

Rozpatrując kryterium płci, należy stwierdzić, że kobiety częściej niż mężczyźni opuszczały tereny wiejskie, a zwłaszcza rodziny rolnicze. Mężczyźni natomiast nieco częściej niż kobiety tworzyli zbiorowość, która przybyła do ankietowanych wsi, zwłaszcza do rodzin bezrolnych.

Stosunkowo najczęściej migrują osoby „z” oraz „do” małych obszarowo gospodarstw rolnych. Wśród osób opuszczających ankietowane rodziny rolnicze blisko połowa pochodziła z gospodarstw nie większych niż 5 ha użytków rolnych.

Istotnym czynnikiem oddziałującym na przepływy ludności są zmiany statusu społeczno-zawodowego. Są one wynikiem: zakupu lub sprzedaży ziemi, dzierżawy lub poddzierżawy gruntów, czy też nabycia lub przekazania ziemi w postaci działów rodzinnych. O stosunkowo dużym znaczeniu takich procesów świadczy fakt, że połowa wszystkich wychodźców z rodzin rolniczych i co trzeci z rodzin bezrolnych nie zmieniło miejsca zamieszkania, a jedynie swój status społeczno-zawodowy.

Mobilność społeczno-zawodowa ludności łączy się z przeobrażeniami zachodzącymi w obrębie wiejskich społeczności. W latach 2000-2005, podobnie jak w okresach wcześniejszych, powszechnie występującą tendencją na obszarach wiejskich było zmniejszanie się udziału rodzin rolniczych na rzecz wzrostu liczebności rodzin bez użytkownika gospodarstwa rolnego. Tym samym mobilność społeczno-zawodowa relatywnie najczęściej dotyczyła zmiany statusu ludności rolniczej na bezrolną.

Osoby przybywające do gospodarstw rolnych posiadały stosunkowo wyższy poziom wykształcenia oraz były względnie młodsze niż wychodźcy z tych gospodarstw. Nie wpłynęło to jednak na poprawę wykształcenia oraz struktury wieku kierowników gospodarstw rolnych, ponieważ tylko część nowych członków rodzin rolniczych zaczynała pełnić funkcję kierownika gospodarstwa. Dodatkowo kierownikami gospodarstw rolnych częściej zostawali mężczyźni niż kobiety, a zazwyczaj cechują się oni niższym poziomem wykształcenia od kobiet.

2.2.3 Zmiany postaw i aspiracji społecznych ludności wiejskiej

Zmiany cywilizacyjne, jakie następują w naszym kraju, w tym także i na terenach wiejskich, wymuszają nowe zadania i działania, jakim rozwijające się społeczeństwa muszą sprostać. Jednym z nich jest stosunek rodziców (nie tylko matki, ale także i ojca) do dzieci. Niezaprzeczalnie rodzina jest pierwszą wewnętrzną szkołą pracy dla każdego człowieka. W przeszłości to określenie w odniesieniu do tradycyjnej rodziny wiejskiej łączyło się głównie z wychowawczym wpływem pomocy rodzicom w zajęciach w gospodarstwie. Dzieci uczestnicząc w pracach rolniczych, odbywały swoistą praktykę zawodową. Podejmując prace od najbardziej prostych do najbardziej skomplikowanych uczyły się wykonywania tych prac, a powtarzając każdego roku te same lub po-

dobne czynności doskonaliły swoje umiejętności. Także wiedzę teoretyczną niezbędną do prowadzenia gospodarstwa zdobywały głównie poznając cykle, procesy i technologie produkcji rolnej w działaniach praktycznych. Zdobywanie przez dzieci wiedzy i umiejętności związanych z zawodem rolnika odbywało się zatem w sposób niejako naturalny, poprzez podejmowanie coraz to nowych zadań odpowiednich do wieku i możliwości związanych z rozwojem dziecka. Współcześnie z racji zmian technicznych i technologicznych w rolnictwie, mechanizacji i specjalizacji pracy taki proces nauki uległ ograniczeniu. Zmniejszeniu uległo także angażowanie dzieci w prace na rzecz gospodarstwa rolnego.

Innego typu problemem jest coraz bardziej znacząca rola rolnictwa w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich w zakresie ochrony środowiska przyrodniczego i krajobrazu. Z tym zagadnieniem łączy się problem zanieczyszczeń wód gruntowych i powierzchniowych w wyniku funkcjonowania nieuszczelnionych szamb oraz rozlewania ścieków na pola i odprowadzania ich do rzek i rowów, a także degradacji krajobrazu odpadami stałymi. Z badań ankietowych IERiGŻ-PIB wynikało, że jeszcze w 2005 roku wywożenie na pola czy wylewanie ścieków do różnego rodzaju rowów często było na wsi powszechnie akceptowane, a nierzadko był to jedyny sposób ich usuwania. Ankietowani sygnalizowali również, że na obszarach wiejskich często można było zaobserwować wyrzucanie śmieci do lasów i na pobocza dróg lub też ich składowanie na dzikich wysypiskach. Jednak w ostatnich latach w literaturze przedmiotu spotkać można pozytywne sygnały o poprawie świadomości ekologicznej Polaków, w tym również mieszkańców wsi. Z „Diagnozy społecznej 2007” wynika, że w badanym okresie wzrósł odsetek ankietowanych osób, które charakteryzowały się proekologicznymi zachowaniami zarówno wśród ogółu mieszkańców wsi, jak i wśród grupy rolników.

2.3 Zmiany jakości kapitału ludzkiego w polskim rolnictwie

2.3.1 Aktywność edukacyjna mieszkańców wsi

Pomiędzy terenami wiejskimi a miejskimi od lat występują znaczne dysproporcje w wykształceniu ludności, choć na wsi, podobnie jak w miastach, zwiększają się aspiracje edukacyjne. W 2007 roku, analogicznie jak i w latach wcześniejszych, na obszarach wiejskich, w porównaniu do miast, zanotowano prawie dwukrotnie mniejszy odsetek osób z wykształceniem co najmniej średnim i ponad trzykrotnie mniejszy odsetek osób z wykształceniem wyższym (Tabela 2.2).

Tabela 2.2 Poziom wykształcenia ludności (w wieku 13 lat i więcej) w latach 2004-2007 według miejsca zamieszkania

Lata	Wyższe	Średnie i policealne	Zasadnicze zawodowe	Gimnazjalne	Podstawowe
	w procentach				
Miasto					
2004	17,5	38,0	21,3	4,4	16,8
2007	22,1	38,3	20,4	4,6	14,6
Wieś					
2004	5,4	24,5	29,4	5,8	31,9
2007	7,0	25,1	28,5	6,3	28,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Roczników Demograficznych GUS 2005-2008.

Badania wykazały, iż ogółem na obszarach wiejskich w 2007 roku, 32,1% ludności posiadało wykształcenie średnie, policealne lub wyższe (w tym wyższe 7,0%). W porównaniu do 2004 roku odsetek osób legitymujących się wyżej wymienionym poziomem wykształcenia zwiększył się o 2,2 p.p. (w tym z wykształceniem wyższym o 2,7 p.p.). Jednocześnie w strukturze wykształcenia ludności wiejskiej odnotowano znaczne zmniejszenie udziału ludności z wykształceniem podstawowym. Należy przypuszczać, że zjawisko to było silnie powiązane ze zmianami w strukturze demograficznej, ponieważ taki typ wykształcenia dotyczył głównie roczników, które uczęszczały do szkół w okresie

międzywojennym. Wszystkie te pozytywne zmiany są jeszcze bardziej widoczne w porównaniu z rokiem 2002.

Pozytywne zmiany w poziomie wykształcenia zaobserwowano zarówno w grupie kobiet wiejskich jak i w przypadku mężczyzn (Tabela 2.3).

Tabela 2.3 Poziom wykształcenia ludności wiejskiej (w wieku 13 lat i więcej) w latach 2004-2007 według płci

Lata	Wyższe	Średnie i policealne	Zasadnicze zawodowe	Gimnazjalne	Podstawowe
	W procentach				
Mężczyźni					
2004	4,7	21,7	37,2	5,9	29,4
2007	5,7	22,8	35,7	6,6	25,5
Kobiety					
2004	6,1	27,2	21,6	5,7	34,4
2007	8,1	27,0	22,0	6,0	31,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Roczników Demograficznych GUS 2005-2008.

Badania ankietowe przeprowadzone w IERiGŻ-PIB wykazały, że nieznacznieli się zasadnicze różnice w poziomie wykształcenia pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych i bezrolnych. Najwyższe odsetki osób z wykształceniem średnim, policealnym lub wyższym zanotowano wśród ludności z południowych terenów kraju, a najmniejsze w Polsce Zachodniej. Wynika stąd, że niezmiennie wykształcenie jest postrzegane w kontekście poprawy pozycji na rynku pracy zarobkowej (rozpowszechnionej głównie w południowym regionie kraju). Rządziej natomiast jest ono uwzględniane jako wyznacznik prowadzenia racjonalnej działalności rolniczej.

Zmiany społeczno-gospodarcze w organizacji gospodarstw, zmniejszające się zapotrzebowanie na siłę roboczą, lepsze umaszynowanie wymuszają odchodzenie ludności wiejskiej od rolnictwa i poszukiwanie alternatywnych zajęć w celu osiągnięcia satysfakcji materialnej. Wiąże się to z koniecznością podnoszenia poziomu wykształcenia zawodowego i ogólnego. Ogromnego znaczenia nabiera zatem zrozumienie przez ludność rolniczą potrzeby doksztalcania i doskonalenia, w tym również o charakterze pozarolniczym, gdyż wielofunkcyjny rozwój wsi wymaga zwiększenia aktywności ekonomicznej w podejmowaniu nowych

przedsięwzięć i inicjatyw. Zwiększa to szanse na uzyskanie alternatywnych źródeł dochodu. Gorzej wykształcona ludność wiejska charakteryzuje się najczęściej małą aktywnością zawodową i kulturalną, rzadkością zachowań przedsiębiorczych, co w ujęciu lokalnym istotnie ogranicza rozwój branż pozarolniczych.

Wobec zmian struktury zatrudnienia ludności wiejskiej związanych z przesunięciem części zasobów pracy do sektora pozarolniczego istnieje potrzeba zwiększenia porad w tym zakresie dla mieszkańców wsi. Ponadto trzeba brać pod uwagę, że dobrej jakości usługi opiekuńcze, dostępne dla rodziców po odpowiednio niskiej cenie, są skutecznym sposobem zmniejszania nierówności edukacyjnych oraz ekonomicznych pomiędzy poszczególnymi grupami ludności.

2.3.2 Cechy kapitału ludzkiego w rolnictwie

Jak wynika z danych IERiGŻ-PIB, w latach 2000-2005 zaznaczył się proces poprawy jakości kapitału ludzkiego w badanej grupie rolników, mierzonego poziomem formalnego wykształcenia ogólnego i rolniczego oraz częstotliwością korzystania z usług doradczych (Tabela 2.4).

Niewielkiemu wzrostowi odsetka osób legitymujących się szkolnymi kwalifikacjami rolniczymi, w porównaniu z poprzednim badaniem (z 23 do 24%), towarzyszyła znaczna poprawa w poziomie wykształcenia ogólnego. Zwiększył się bowiem odsetek kierowników z wykształceniem średnim (o 6 p.p.) i wyższym (o niespełna 2 p.p.). Polepszenie jakości wykształcenia ogólnego wśród prowadzących gospodarstwa należy łączyć z napływem do rolnictwa młodych osób, które cechowały się kwalifikacjami na coraz wyższym poziomie. Tym samym należy uznać, że następowało coraz lepsze dostosowywanie się badanych do zmieniającej się sytuacji na rynku pracy oraz zwiększały się szanse na zatrudnienie w sektorach pozarolniczych. Nie zmienia to faktu, iż ciągle zbyt mała grupa właścicieli gospodarstw posiada kierunkowe kwalifikacje zawodowe, co jest barierą w sprostaniu wyzwaniom efektywnej absorpcji wsparcia w ramach krajowej i unijnej polityki rolnej oraz wykorzystywaniu zdobyczy postępu naukowo-technicznego.

Tabela 2.4 Procent kierowników gospodarstw według wykształcenia oraz częstotliwość współpracy z doradcą

Wyszczególnienie	2000	2005
wykształcenie ogólne		
podstawowe i niepełne podstawowe	36,1	26,6
zawodowe	45,6	46,0
średnie	15,8	22,3
wyższe	2,5	5,1
wykształcenie rolnicze		
szkolne	23,0	24,3
kursowe	27,0	19,5
brak	50,0	56,2
współpraca z doradcą		
stała	5,9	5,7
okresowa	11,3	22,2
brak	82,8	72,1

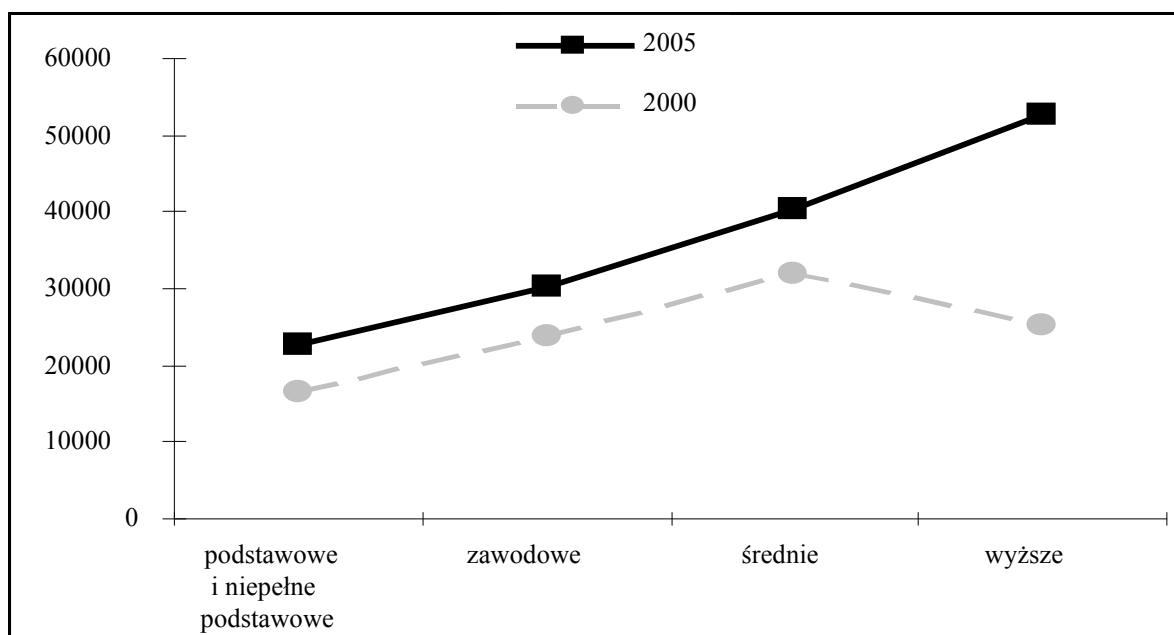
Źródło: Opracowanie własne na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 2000, 2005.

Wraz z objęciem polskiego sektora rolnego mechanizmami WPR, po stronie producentów, wystąpiła konieczność zwiększenia aktywności w dostosowaniu się do nowych warunków prowadzenia działalności rolniczej. Z drugiej strony pojawił się popyt na wiedzę i umiejętności przydatne w planowaniu i wdrażaniu procesów modernizacyjnych jednostek produkcyjnych oraz w korzystaniu z instrumentów socjalnych, jak również ze środków wspierających dochody i ochronę środowiska. Wzrost zapotrzebowania na specjalistyczną informację dokumentują między innymi wyniki badań IERiGŻ-PIB. W latach 2000-2005 dwukrotnie powiększył się odsetek rolników korzystających okresowo z doradztwa rolniczego (z 11 do 22%).

Dodatkowo odnotowano pozytywny związek między wynikami ekonomicznymi gospodarstw a poziomem wykształcenia (rolniczego i ogólnego) badanych osób. Dotyczyło to także częstości korzystania z doradztwa (wykres 2.1-2.3). Największe wartości przeciętnej produkcji towarowej występowały

w grupie właścicieli gospodarstw ze szkolnym wykształceniem rolniczym (61 tys. zł), wyższym wykształceniem ogólnym (53 tys. zł) oraz w zbiorowości osób korzystających stale z usług doradczych (138 tys. zł).

Wykres 2.1 Wartość produkcji towarowej w rolnictwie indywidualnym a poziom wykształcenia kierowników gospodarstw

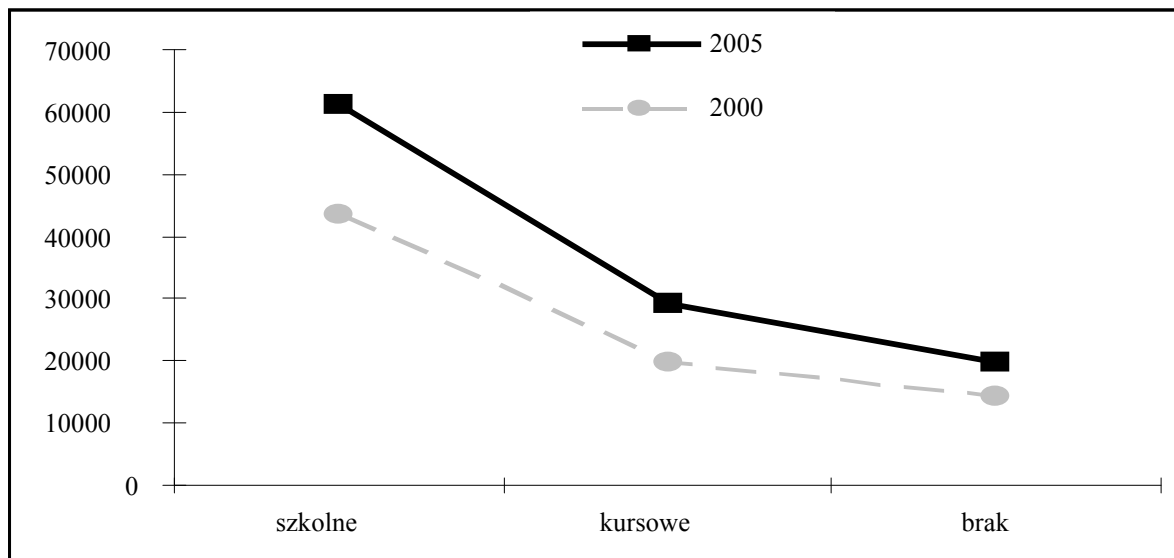
zależność między skalą produkcji towarowej a wykształceniem ogólnym rolnika: 2005 r.; eta kwadrat=0,010; p=0,000; 2000 r. – eta kwadrat=0,014; p=0,000;

Źródło: Obliczenia własne na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 2000, 2005.

Spośród wybranych do badania zmiennych ze skalą produkcji towarowej najbardziej powiązana była zmienna określająca częstotliwość współpracy kierownika gospodarstwa z doradcą (eta kwadrat = 0,130).

Biorąc jednak pod uwagę ciągle niewielkie rozpowszechnienie usług doradczych (72% respondentów nie współpracowało w ogóle z doradcą) oraz stosunkowo niski poziom wykształcenia, należy uznać, że jakość kapitału ludzkiego w krajowym rolnictwie niezmiennie jest niewystarczająca i wymaga dalszych inwestycji w tę dziedzinę. Możliwość taką tworzy między innymi przyjęta na lata 2007-2013 polityka rozwoju obszarów wiejskich UE.

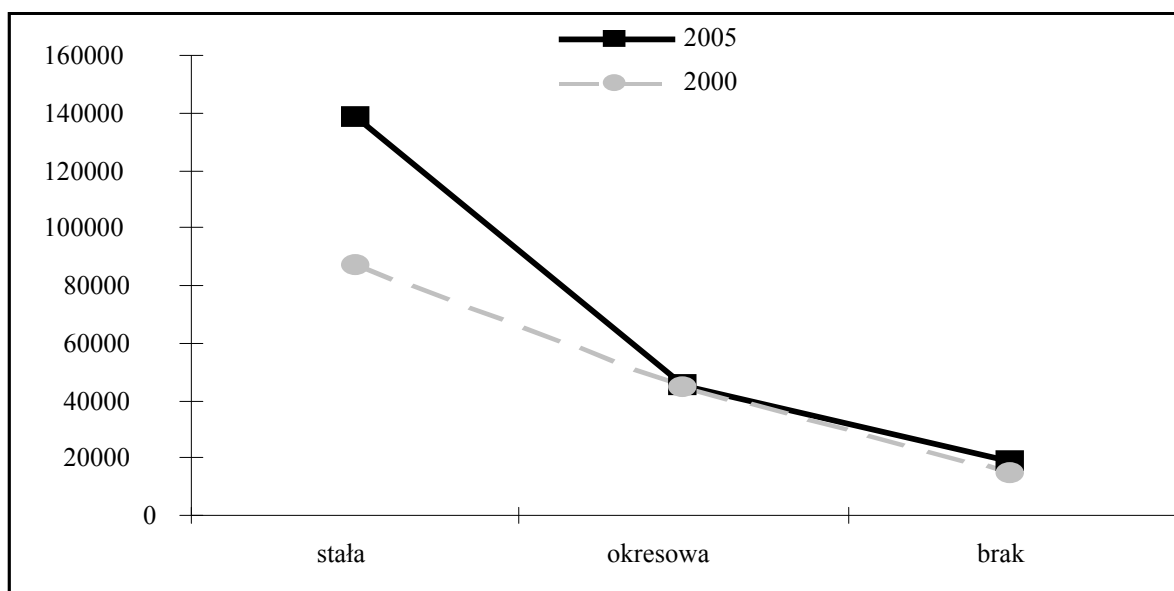
Wykres 2.2 Wartość produkcji towarowej w rolnictwie indywidualnym a poziom wykształcenia rolniczego kierowników gospodarstw

zależność między skalą produkcji towarowej a wykształceniem rolniczym rolnika: 2005 r. – eta kwadrat=0,047; $p < 0,000$; 2000 r. – eta kwadrat=0,071; $p < 0,000$;

Źródło: Obliczenia własne na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 2000, 2005.

Wykres 2.3 Wartość produkcji towarowej w rolnictwie indywidualnym a częstotliwość współpracy z doradcą

zależność między skalą produkcji towarowej a częstotliwością współpracy z doradcą: 2005 – eta kwadrat=0,130; $p = 0,000$; 2000 r. – eta kwadrat=0,178; $p = 0,000$.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 2000, 2005.

2.3.3 Zmiany jakości kapitału ludzkiego w ujęciu generacyjnym

Rosnące znaczenie cech społeczno-demograficznych ludności przy określaniu uwarunkowań i efektów aktywności ekonomicznej, skłania do scharakteryzowania populacji kierowników gospodarstw rolnych w ujęciu generacyjnym. Jest to zagadnienie istotne z punktu widzenia potrzeb i postępów w przebudowie struktur rolnych w Polsce. W tym celu na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB z 2005 roku, przeanalizowano dane dotyczące dwóch grup rolników: emerytów i młodych rolników.

Za pomocą określonych środków polityki rolnej wobec rolnictwa i obszarów wiejskich, Unia Europejska i poszczególne kraje podejmują działania, które mają zachęcić do wykonywania zawodu rolnika przez osoby mające wykształcenie rolnicze i znajdujące się w okresie aktywności zawodowej. Powszechnie uważa się bowiem, że młody wiek i wysokie kwalifikacje pozytywnie oddziaływać na potencjał rozwojowy oraz wyniki ekonomiczne gospodarstw rolnych. Wsparcie finansowe dla młodych rolników, renty strukturalne, szkolenia czy usługi doradcze mają za zadanie wzmacniać i dostosowywać potencjał ludzki w sektorze rolnym.

Jak wynika z ankiety IERiGŻ-PIB, co dziesiąte indywidualne gospodarstwo rolne w Polsce było prowadzone przez emeryta. W przeciwieństwie do gospodarstw młodych rolników, jednostek prowadzonych przez emerytów najczęściej było na terenach o rozdrobnionym i tradycyjnym rolnictwie (makroregion południowo-wschodni obejmujący woj. małopolskie, świętokrzyskie, podkarpackie i śląskie), najmniej z kolei tam, gdzie gospodarstwa miały na ogół dobre wyniki ekonomiczne (makroregion środkowozachodni, tj. woj. wielkopolskie i kujawsko-pomorskie).

Dane dotyczące majątku, zasobów pracy oraz wyników produkcyjnych świadczyły o tym, że gospodarstwa emerytów nie były często zorientowane na działalność rynkową. Świadczą o tym m.in. znaczące rozpowszechnienie w tej grupie gospodarstw, jednostek bez produkcji (31%) oraz relatywnie niska wartość średniej produkcji towarowej (16 tys. zł) (Tabela 2.5).

Większość jednostek emerytów można zatem było zakwalifikować do kategorii gospodarstw socjalnych. Gospodarstwa te stanowiły przede wszystkim miejsce zamieszkania oraz źródło zaopatrzenia użytkownika i jego bliskich w produkty rolnicze bądź służyły jako sposób na powiększenie rodzinnych dochodów.

Dwie trzecie rolników z tej grupy stanowiły osoby pobierające emerytury bądź renty z ZUS, co pozwalało kontynuować im działalność rolniczą na niewielką skalę, w celu uzupełnienia dochodów. Większość osób z tej grupy pla-

nowała dalsze prowadzenie działalności rolniczej. Tylko w relatywnie silniejszych ekonomicznie gospodarstwach, o stosunkowo większej skali produkcji towarowej, przekazanie funkcji kierownika było na ogół kwestią najbliższej przyszłości, i najczęściej doszło już tam do wyznaczenia następcy.

Tabela 2.5 Wybrane dane o poszczególnych grupach gospodarstw rolnych

Wyszczególnienie	Gospodarstwa	
	emerytów	młodych rolników
Powierzchnia (w ha UR)	4,6	10,3
Produkcja towarowa (w zł)	16 285	39 172
Gospodarstwa bez produkcji towarowej (w %)	30,9	8,3
Nakłady pracy (AWU)	1,03	1,52
Nakłady pracy na 1 ha UR (AWU/ha)	0,22	0,15
Produkcja towarowa na 1 ha UR (ha/AUW)	2434	3478
Produkcja towarowa na 1 AWU (zł/AWU)	10 886	23 575
Inwestowanie w trwałe majątek produkcyjny (w %)	17,1	44,4
Współpraca z doradcą (w %)	11,8	33,8
Brak inwentarza (w %)	46,6	28,7
Brak ciągników i maszyn rolniczych (w %)	41,0	18,2

Źródło: Obliczenia własne na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 2005.

Jak wynika z ankiety IERiGŻ-PIB, niespełna co piąte badane gospodarstwo indywidualne było prowadzone przez młodego rolnika. Młodymi rolnikami byli na ogół mężczyźni, którzy przejęli gospodarstwo w ramach rodziny. Mimo że byli oni znacznie lepiej wykształceni niż starsi kierownicy gospodarstw – średnie i wyższe wykształcenie posiadało 44% z nich, to szkolnym przygotowaniem do zawodu legitymowało się zaledwie 6% badanych.

Gospodarstwa młodych rolników były większe obszarowo, mniej pracochłonne i bardziej wydajne niż gospodarstwa emerytów. Częściej niż w pozostałych gospodarstwach modernizowano w nich majątek produkcyjny prowadzono działalność inwestycyjną i zaciągano kredyty. Wszystko to świadczyło o dążeniu wielu młodych rolników do wzmocnienia pozycji swoich gospodarstw na rynku rolnym. Nie zmienia to faktu, że gospodarstwa młodych osób nie stanowiły jednorodnej grupy pod względem skali produkcji towarowej. W części z nich produkcja towarowa była prowadzona na niewielką skalę bądź wcale. Najczę-

ściej zdarzało się to w sytuacji, gdy młody rolnik pracował poza gospodarstwem. Posiadanie ziemi mogło być dla niego korzystne ze względu na własne produkty żywnościowe, wysoką rentę kapitałową posiadanej nieruchomości gruntowej, a po akcesji Polski do UE, możliwość korzystania z dopłat bezpośrednich.

2.4 Podsumowanie

Zasoby ludzkie na wsi stanowią liczący się kapitał i potencjał rozwojowy, gdyż na obszarach wiejskich zamieszkuje blisko 40% populacji. Ludność związana z rolnictwem uległa w ostatnich latach wyraźnemu odmłodzeniu. Wzrósł udział osób najmłodszych (tj. w wieku do 15 lat). Pomimo że tylko 37,7% ludności Polski w wieku produkcyjnym mieszkało na terenach wiejskich, ogólny przyrost tej grupy ludności w ostatnich latach był wywołany głównie przez ludność wiejską⁴.

Niższa na wsi niż w miastach absorpcja osób z wykształceniem wyższym, mniej miejsc pracy, niższe wynagrodzenia i ogólnie gorsze warunki życia są jednymi z najważniejszych powodów migracji ludności wiejskiej do miast, jak też poza granice naszego kraju.

Z analizy cech demograficznych wychodźców z terenów wiejskich wynika, że po akcesji do UE migrowały przeważnie osoby młode i dobrze wykształcone. Dziewięć na dziesięć osób opuszczających obszary wiejskie w 2005 roku było w wieku produkcyjnym mobilnym, a sześć na dziesięć osób posiadało wykształcenie co najmniej średnie. Zarówno w przypadku rodzin rolniczych, jak i bezrolnych, częściej tereny wiejskie opuszczały kobiety, przy czym były one lepiej wykształcone niż mężczyźni, co wpływało na relatywnie wysoki poziom wykształcenia wychodźców.

Grupa migrantów z racji relatywnie młodego wieku charakteryzuje się największą płodnością, a więc skala wychodźstwa oddziałuje na liczbę urodzeń na obszarach wiejskich. Z kolei zmniejszenie się liczebności grupy osób w wieku produkcyjnym powoduje zachwianie proporcji pomiędzy pracującymi a niepracującymi. Jeśli wśród migrantów dominują kobiety lub mężczyźni, może to przełożyć się na proces zawierania małżeństw. Nie mniej migracja ze wsi może

---

⁴ W latach 2004-2008 ludność w wieku produkcyjnym na terenach wiejskich zwiększyła się o 434 tys., a w miastach w tym samym okresie zmalała o 84 tys., wyniku czego ogółem w Polsce liczba ludności w wieku produkcyjnym zwiększyła się o 350 tys.

być korzystna dla obszarów wiejskich z punktu widzenia stopniowego zmniejszenia przeludnienia rolnictwa. Migracje są nierzadko efektem lepszego wykorzystania pracy w gospodarstwach rolnych, a więc wyłączenia z produkcji rolniczej osób zbędnych. Ponadto trzeba brać pod uwagę, że część osób wróci z wyższymi kwalifikacjami i większym doświadczeniem, a transfery finansowe do rodzinnych miejscowości mogą przyczynić się do polepszenia warunków bytowych rodziny, zwiększenia inwestycji w gospodarstwie lub podjęcie działalności nierolniczej.

W obecnych warunkach, kiedy to kapitał ludzki ma coraz większe znaczenie w kreowaniu procesów rozwojowych w gospodarce wykształcenie ludności odgrywa coraz większą rolę, zarówno w wymiarze ogólnych przekształceń zamieszkiwanego środowiska, jak i w wymiarze jednostkowym określającym szanse jednostki na rynku pracy, zaspokojenie jej aspiracji zawodowych i kulturalnych.

Pomiędzy terenami wiejskimi a miejskimi od lat występują znaczne dysproporcje w wykształceniu ludności, choć na wsi, podobnie jak w miastach, zwiększają się aspiracje edukacyjne. W 2007 roku, tak jak i w latach wcześniejszych, na obszarach wiejskich w porównaniu do miast, zanotowano prawie dwukrotnie mniejszy odsetek osób z wykształceniem co najmniej średnim i ponad trzykrotnie mniejszy odsetek osób z wykształceniem wyższym.

Większa liczba dzieci, które rodzą kobiety wiejskie w porównaniu z kobietami w miastach oznacza większe obowiązki opiekuńczo-wychowawcze rodziców na wsi. Chociaż obecnie wiejskie rodziny są mniej liczne niż przed laty, to stosunek do dzieci współczesnego wiejskiego rodzica (zarówno matki, jak i ojca) wyznaczają aspiracje daleko wykraczające poza przysposabianie do zawodu rolnika. Zmalało bowiem zaangażowanie dzieci w prace na rzecz gospodarstwa rolnego. Dzieciom zapewnia się warunki do nauki, inwestuje w ich rozwój i w miarę możliwości organizuje wypoczynek, nierzadko wbrew potocznym opiniom środowiska.

Głównym wyznacznikiem zmiany postaw i aspiracji członków wiejskich rodzin są podejmowane działania mające na celu poprawę obecnych i przyszłych warunków bytu rodziny. Wyraża się to między innymi troską o przyszłe pokolenie.

Wyniki badań dokumentują, że w okresie 2000-2005 miał miejsce wzrost jakości kapitału ludzkiego wśród badanych rolników, mierzonego poziomem wykształcenia – ogólnego i rolniczego oraz częstotliwością korzystania z profesjonalnych usług doradczych. Najbardziej dynamicznie w opisywanych latach wśród ogółu kierowników wzrastał udział osób z wykształceniem śred-

nim i wyższym oraz korzystających okresowo z doradztwa rolniczego. Analiza danych potwierdziła istnienie pozytywnego, choć słabego związku między zmiennymi reprezentującymi kapitał ludzki a wartością produkcji towarowej przebadanych gospodarstw rolnych. Spośród wybranych do badania zmiennych najsilniejszy wpływ na skalę produkcji towarowej miała częstotliwość współpracy kierownika gospodarstwa z doradcą. Między grupami wyróżnionymi ze względu na poziom wykształcenia (ogólnego i rolniczego) oraz korzystania z doradztwa odnotowano znaczące różnice średnich wartości sprzedanej produkcji rolniczej. Przytoczone dane nie zmieniają jednak faktu, iż nadal polskie rolnictwo dysponuje niewystarczającym poziomem kapitału ludzkiego (poziom wykształcenia, uczestnictwo w systemie doksztalcania) i odbiega pod względem od istniejących potrzeb.

Jednocześnie trzeba brać pod uwagę, że młode pokolenie ukształtowane w dużym stopniu w warunkach gospodarki rynkowej, może wnieść szereg istotnych i pozytywnych zmian do działań na rzecz modernizacji gospodarstw rolnych, gdyż oprócz względnie lepszej adaptacji do nowej rzeczywistości ekonomicznej, młode osoby posiadają na ogół odpowiednie kwalifikacje. W rolnictwie, tak jak i w całej gospodarce, czynnik ludzki ma coraz większe znaczenie w wywoływaniu impulsów rozwojowych. Obecnie liczy się nie tylko wiedza typowo fachowa, ale i szerokie przygotowanie z zakresu zarządzania gospodarstwem czy znajomości nowych technologii. Osoby lepiej wykształcone znacznie łatwiej funkcjonują w zmiennych warunkach rynkowych, gdzie liczy się także umiejętność dotarcia do informacji oraz jej wykorzystania.

W 2005 roku, podobnie jak 5 lat wcześniej, z gospodarstwami młodych rolników związanych było niespełna 20% populacji objętej badaniami IERiGŻ-PIB. Ludność z opisywanego zbioru cechował lepszy potencjał demograficzny niż osoby z pozostałych jednostek, przy czym w obu grupach zauważalny był proces starzenia się. Korzystnym zjawiskiem okazał się dynamiczny postęp edukacyjny, który coraz bardziej staje się istotnym czynnikiem stymulującym rozwój obszarów wiejskich.

Zainteresowanie młodych osób zawodem rolnika, a w konsekwencji utrzymanie korzystnej struktury wieku kierowników gospodarstw, będzie niewątpliwie zależało od wielu zróżnicowanych uwarunkowań: koniunktury makroekonomicznej, sytuacji na krajowym rynku pracy, ale także kondycji samego sektora rolnego. Istotny wpływ mogą mieć tu tendencje, które pojawiły się w polityce wobec rozwoju obszarów wiejskich po akcesji Polski do UE. Wiąże się z tym przede wszystkim poprawa koniunktury w rolnictwie i pojawienie się licznych programów strukturalnych z jednej strony, a niepewność związana z przyszłym kształtem WPR z drugiej.

Rosnąca konkurencja i częste zmiany sytuacji na rynkach rolnych powodują konieczność dysponowania stosunkowo rozległą wiedzą, umiejętnościami oraz uczestnictwem w systemach dokształcania. Możliwość inwestowania w kapitał ludzki w rolnictwie za pośrednictwem różnorodnych instrumentów daje unijna i krajowa polityka rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007-2013. Przeprowadzona analiza wydatków finansowanych z EFRROW w poszczególnych państwach Wspólnoty udokumentowała, że w Polsce w latach 2007-2013 przeznaczona jest relatywnie największa ilość środków na realizację działań związanych ze wzmacnianiem kapitału ludzkiego. Wskaźnik intensywności wsparcia instrumentów polityki służących zwiększaniu kapitału ludzkiego wynosił w Polsce 17%, przy średniej wartości dla UE-27 – 7%. Tak znacząca wartość opisywanego wskaźnika związana była z istotną rolą w polskim PROW-ie działań pośrednio związanych z poprawą w zakresie kapitału ludzkiego (przede wszystkim poprzez program rent strukturalnych). Wsparcie instrumentów bezpośrednio wzmacniających kapitał ludzki w rolnictwie (szkolenia, doradztwo, rozpowszechnianie informacji) pozostawało jednak niewielkie i kształtowało się na poziomie zbliżonym do średniej unijnej.

3. Zasięg i konsekwencje zróżnicowania funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym

3.1 Wprowadzenie

Według uniwersalnej definicji gospodarstw rolnych i definicji rolnictwa standardowymi funkcjami gospodarstwa rolnego są: racjonalne wykorzystanie ziemi, wody i klimatu, produkcja surowców rolnych i żywności, a zwłaszcza produkcja realizowana w postaci produkcji towarowej, a także w postaci samozaopatrzenia gospodarstw domowych w żywność, wytwarzania surowców rolnych do produkcji paliw odnawialnych, tworzenie miejsc pracy dla właścicieli i użytkowników gospodarstw, zapewnienie ludności pracującej w rolnictwie porównywalnych dochodów z dochodami ludności pozarolniczej, ochrona przyrodniczego środowiska rolniczego, a także spełnianie warunków gospodarstwa rozwojowego, co zgodnie z dyrektywami UE rozumie się jako zdolność do odtwarzania potencjału produkcyjnego i nakładów na innowację produkcji i jej struktury.

Funkcje gospodarstw rolnych, ewoluują szybciej niż mentalność i kultura ludności chłopskiej. Wciąż bowiem wydaje się aktualna ocena Władysława Grabskiego, który pisał w 1930 r.: „Wieś nieustannie różniczkuje się i zespala zarazem. Praca jako proces była obok własnej ziemi naczelną wartością. Na ogół chłopi są indywidualistami i separatystami. W ten sposób ukształtował się typ osobowości niechętny zmianom, konformistyczny, mało elastyczny. Naczelną zasadą gospodarowania była minimalizacja ryzyka i zapewnienie samowystarczalności, a nie maksymalizacja zysku. Chłop stał się wegetatywnym konsumentem, a nie przedsiębiorczym wytwórcą”.

Zdefiniowane wyżej dziedzictwo mentalności i kultury ludności rolniczej kontrastuje z aktualną sytuacją, która wymaga niemal od wszystkich ludzi związanych z rolnictwem zmiany tradycyjnego wzoru. Dotyczy to w szczególności gospodarstw domowych użytkujących racjonalnie gospodarstwa rolne, które dążą do koncentracji ziemi i specjalizacji produkcji, a także innowacji techniki i technologii. Z kolei w odniesieniu do większości gospodarstw rolnych niezdolnych do odtwarzania potencjału produkcyjnego podstawę bytu ekonomicznego łączy się z zatrudnieniem w sektorach pozarolniczych oraz wydzierżawianie ziemi (gospodarstw) sąsiadom posiadającym lub tworzącym rozwojowe go-

spodarstwo rolne. Innymi słowy, wymogiem epoki jest zmiana zawodu i pracy dużej części ludności rolniczej.

3.2 Charakterystyka sytuacji w rolnictwie

3.2.1 Skutki mocnych atrybutów i strukturalnych słabości polskiego rolnictwa

Polskie rolnictwo wciąż zachowuje zdolność do gwarantowania całemu narodowi bezpieczeństwa żywnościowego i samowystarczalności żywnościowej rozumianej jako równoważenie handlowe importu oraz eksportu surowców rolnych i żywności. Mimo iż w ciągu 20 lat transformacji ustrojowej w kraju istniały dość długie okresy, w których dochody rolników z pracy w gospodarstwach rolnych stanowiły tylko około połowę średnich wynagrodzeń w kraju z tytułu zatrudnienia, a przez cały czas są znacząco przeciętnie niższe niż wynagrodzenia średniokrajowe, rolnictwo zachowywało niezbędną prężność w dostarczaniu na rynek i do przemysłu spożywczego stosowną do popytu ilość surowców rolnych żywności.

Polskie rolnictwo utrzymało w całym okresie transformacji ustrojowej wysoką jakość ekologiczną produkowanych surowców rolnych i żywności. Stopień chemizacji polskiego rolnictwa nie powodował i nie powoduje przekraczania norm zanieczyszczeń żywności. Dzięki dostatecznej podaży i wysokiej jakości surowców rolnych z jednej strony, a z drugiej strony – dzięki dużej sprawności przemysłu przetwarzającego surowce rolne na żywność, a w tym produkcji wyrobów ułatwiających przygotowania posiłków, umocniła się cała gospodarka żywnościowa. W ciągu ostatnich 5-ciu lat po akcesji Polski do UE eksport produktów rolno-spożywczych wzrósł z 4,0 do 11,3 mld Euro, a import z 3,6 do 9,8 mld Euro. Wzrost eksportu netto surowców rolnych i żywności stał się symbolem racjonalnego rozwoju całej gospodarki żywnościowej, chociaż głównym kreatorem i beneficjentem tego rozwoju sytuacji był i jest przemysł rolno-spożywczy.

Nadmiernie rozdrobnione polskie rolnictwo, korzystające w bardzo ograniczonym stopniu z dopłat eksportowych (tylko do niektórych surowców rolnych), poddawane przez wiele lat niekorzystnym nożycom cen, a także będące pod wpływem presji konkurencyjnej rolnictwa niektórych krajów UE z jednej strony, a z drugiej – zbyt małej dynamice popytu wewnętrznego na artykuły żywnościowe w Polsce, nie podwyższało przez wiele lat rozmiarów globalnej

i końcowej produkcji rolnej, a w niektórych asortymentach ograniczało te kategorie produkcji.

W ciągu ostatnich 20 lat, tylko 4 razy produkcja zbóż była wyższa od zużycia krajowego, a przez 16 lat Polska była importerem netto zbóż. Polska zmniejszyła produkcję roślin pastewnych, ziemniaków, truskawek, tytoniu. W ciągu ostatnich 20 lat, polskie rolnictwo zmniejszyło pogłowie bydła z poziomu 11-13 mln sztuk do 5 mln sztuk, owiec z 5,0 mln sztuk do 0,35 mln sztuk, trzody chlewnej z poziomu 20-22 mln do poziomu 14 mln sztuk, produkcję mleka z poziomu 15-16 mld litrów do 10-11 mld litrów. Polsce nie udało się też stworzyć bazy produkcji mięsa końskiego w Polsce.

Zmiany poziomu produkcji rolnej znalazły swoje odbicie w poziomie konsumpcji żywności. Konsumpcja mleka w skali rocznej na 1 osobę spadła z około 280 litrów do 170 litrów (co może powodować wzrost zachorowań na osteoporozę), mięsa wołowego z 16 kg na osobę do około 4,0 kg na osobę rocznie. Mięso wołowe zostało zastąpione przez mięso drobiowe, chociaż drób nie jest dobrym ekwiwalentem mięsa wołowego. Drób zawiera o połowę mniej aminokwasów, których nie wytwarza ludzki organizm, bez których nie osiąga się optymalnego odżywienia.

Spożycie białka zwierzęcego w gramach na dobę w Polsce wyraziło się wskaźnikiem 50,1 grama na 1 mieszkańca. Standardowym spożyciem w unijnych krajach Europy Zachodniej jest spożycie na poziomie 60-77 gramów na osobę dziennie. Tylko Bułgaria i Rumunia cechują się mniejszym spożyciem białka zwierzęcego.

3.2.2 Prognoza zagrożeń w rolnictwie w latach 2010-2018 oraz rozszerzanie jego szans rozwojowych

Ekstrapolacja trendu zmiany cen produktów rolnych z jednej strony, a z drugiej strony – trendy zmian cen środków produkcji dla rolnictwa, a zwłaszcza energii i usług, tworzy przesłankę do twierdzenia, że gospodarstwa rolne o wielkości 8-16 ESU, których jest około 145 tys. w ramach 245 tys. wszystkich gospodarstw rozwojowych, będą w coraz trudniejszej sytuacji ekonomicznej. Wiele z tych gospodarstw stanie wobec dylematu, czy ograniczyć dochody na konsumpcję, czy zrezygnować z pełnego odtwarzania potencjału produkcyjnego. Tylko gospodarstwa o obecnej sile ekonomicznej powyżej 16 ESU utrzymają parytet dochodowy z dochodami ludności pozarolniczej. Taka

sytuacja może trwać do momentu wzrostu rocznego PKB o 4,5-5% rocznie, czyli do 2014 lub 2018 roku.

Zagrożony jest też trend powiększania się liczby gospodarstw rozwojowych, mimo stałego wzrostu średnich dopłat obszarowych do 1 gospodarstwa. W całości środków unijnych zmniejszył się o 50% udział środków na renty strukturalne w latach 2007-2013 w stosunku do lat 2004-2007, co zmienia niekorzystnie strukturę wydatków środków unijnych na rolnictwo.

Zagrożona jest produkcja zwierzęca, ponieważ duże gospodarstwa unikają rozszerzania tego kierunku. Wynika to przede wszystkim z faktu, że przyrost nakładów w produkcji roślinnej jest bardziej rentowny niż przyrost nakładów na produkcję zwierzęcą. Gospodarstwa o małej powierzchni użytków rolnych, które nie mają szans na rozwój produkcji roślinnej, nie mają też środków na inwestycje w rozwój produkcji zwierzęcej. Gospodarstwa nierozwojowe i gospodarstwa o wielkości ekonomicznej 8-16 ESU nie są konkurencyjne w chowie zwierząt. Brak im środków na tworzenie dostatecznie licznych stad zwierząt do osiągnięcia progu opłacalności.

Rozszerzenie skali zatrudnienia w Polsce i stopniowy wzrost dochodów ludności może spowodować zwiększenie popytu na żywność. Można założyć, że będzie to dotyczyło między innymi artykułów zwierzęcych, co z kolei może mieć nawet niewielkie, ale istotne znaczenie dla rolnictwa.

Obok uwarunkowań krajowych na wzrost popytu na żywność oddziaływać będzie sytuacja globalna. Nadzwyczajnie szybki dalszy ekonomiczny rozwój krajów azjatyckich o wyjątkowo licznych populacjach (Chiny, Indie, Wietnam, Indonezja) z jednej strony, a z drugiej strony narastanie deficytu wody dla rolnictwa w wielu strefach świata (ze względu na zmianę klimatu), a w tym w Azji i w Afryce, uzasadnia przypuszczenie, iż na świecie będzie narastał bardzo duży i istotny deficyt surowców rolnych i żywności. Stworzy to dla krajów stref umiarkowanych, a w tym Europy nowe możliwości zbywania dużej ilości surowców rolnych i żywności. Relacja cen żywności do cen nieżywnościowych artykułów może w takiej sytuacji ulec zmianie na korzyść produktów żywnościowych. Należy jednak przewidywać, że proces ten będzie narastał powoli.

3.2.3 Składniki strukturalne polskiego rolnictwa

Dla bezpieczeństwa żywnościowego fundamentalne znaczenie mają następujące składniki rolnictwa:

- odpowiednia pod względem liczebnym i właściwego rozmieszczenia przestrzennego sieć rozwojowych, profesjonalnych i racjonalnie funkcjonujących gospodarstw rolnych,
- dostęp gospodarstw rozwojowych do odpowiedniej powierzchni ziemi rolniczej, na której można wyprodukować dostateczną ilość produktów roślinnych bez przekraczania ekologicznych norm chemizacji rolnictwa. Przyjmuje się, że w Polsce jest to blisko 60 mln ton przeliczeniowego ziarna zbóż rocznie. Sieć profesjonalnych gospodarstw rozwojowych powinna obejmować nie mniej niż trzy czwarte obszarów użytków rolnych, a więc tak jak jest niemal we wszystkich krajach UE,
- dostosowana do potrzeb krajowych i potencjalnego eksportu liczba gospodarstw rolnych wyspecjalizowanych w produkcji zwierzęcej na miarę racjonalnego żywienia społeczeństwa, możliwości ochrony środowiska, a zwłaszcza wód rolniczych i pitnych przed zanieczyszczeniem odpadami zwierzęcymi,
- niezbędne jest umacnianie specjalizacji oraz koncentracji w sferze warzyw i owoców,
- tworzenie warunków do rozbudowy na wsi sektora pozarolniczej gospodarki, aby spośród 1,7 mln gospodarstw domowych, które użytkują gospodarstwa rolne, ale nie mają szans na rozwój w zakresie produkcji rolniczej były zainteresowane wydzierżawianiem ziemi (lub gospodarstw rolnych) swoim sąsiadom posiadającym gospodarstwa rolne o odpowiednim potencjale ekonomicznym. Bez stworzenia perspektywy zatrudnienia pozarolniczego dla użytkowników małych gospodarstw rolnych nie można racjonalnie rozwiązać kwestii agrarnej.

Działania w zakresie rozwiązywania wymienionych problemów powinno się rozpocząć w latach 2010-2013, tj. w okresie kiedy Polska będzie największym beneficjentem pomocy ze strony UE, a nie po tym okresie, kiedy sytuacja może ulec niekorzystnej zmianie.

Fundamentalne znaczenie dla bezpieczeństwa żywnościowego ma sieć gospodarstw rolnych o wielkości ekonomicznej większej niż 8 ESU, gdyż tylko te gospodarstwa odtwarzają zużywany w procesie produkcji majątek produkcyjny. Gospodarstwa, które nie są w stanie odtwarzać majątku produkcyjnego nie mogą być traktowane jako pewne źródła produkcji w przyszłości.

W Polsce udział gospodarstw rolnych zdolnych do odtwarzania potencjału produkcyjnego jest stosunkowo mały (Tabela 3.1).

Tabela 3.1 Charakterystyka gospodarstw rolnych (łącznie z gospodarstwami o powierzchni poniżej 1 ha) prowadzących działalność rolniczą

Cecha gospodarstwa	Polska	Makroregiony (NUTS-1)					
		Centralny	Południowy	Wschodni	Północno-zachodni	Południowo-zachodni	Północny
PKB na mieszkańca makroregionu w 2005 r. w zł	25767	35090	25412	18236	25824	25115	22874
Gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą w 2007 r. wg GUS w tys.	2390,9	489,9	551,7	672,2	274,2	186,2	220,7
Liczba gospodarstw rolnych w klasie wielkości ekonomicznej powyżej 8 ESU (rozwojowych) w 2007 r. w tys.	245,4	20,4	9,9	63,8	56,4	16,4	50,0
Liczba gospodarstw marginalnych przypadających na 1 gospodarstwo rozwojowe	9,7	24,0	55,7	10,5	4,8	11,3	4,2
Liczba gospodarstw w klasie wielkości 6-8 ESU, które mają szansę przekształcić się w ciągu 5-10 lat w gospodarstwa rozwojowe w tys.	83,0	24,0	5,3	23,9	12,8	5,0	11,9
Przyrost liczby gospodarstw rolniczych w klasie ekonomicznej 8 ESU i większych w latach 2001-2007 w tys.	30,0	6,5	2,4	9,1	7,0	1,5	4,6

Źródło: Obliczenia własne według FADN dla 2007 roku.

Gospodarstwa rozwojowe użytkują tylko 42% ogółu użytków rolnych. Pozostałe użytki rolne znajdują się w dyspozycji jednostek niezdolnych do odtworzenia potencjału produkcyjnego. W rezultacie więcej niż połowa ziemi zostaje w gospodarstwach stopniowo ulegających degradacji. Jest to zjawisko niekorzystne, które tworzy zagrożenie dla bezpieczeństwa żywnościowego. Fakt, iż właściciele ziemi otrzymują dopłaty bezpośrednie bez względu na sto-

pień intensywności wykorzystywania ziemi, powoduje, że każdy właściciel ma motywację do posiadania ziemi nawet wówczas, gdy jej nie wykorzystuje racjonalnie. Taka sytuacja dotyczy więcej niż połowy powierzchni gruntów rolnych. Można szacować, że około 1,5-2,0 mln ha (głównie na obszarach miejskich oraz wokół dużych miast), pozostaje poza standardową uprawą, gdyż stanowi lokatę kapitału na obszarach, które mogą być w przyszłości zakwalifikowane jako tereny budowlane. Tym samym liczące się obszary ziemi rolniczej są wyłączone z racjonalnego użytkowania.

3.2.4 Grupy gospodarstw rolnych według zdolności do reprodukcji majątku produkcyjnego

Obok podziału gospodarstw według wielkości obszaru, własności czy kierunków produkcji coraz bardziej istotny staje się ich podział według zdolności do reprodukcji majątku produkcyjnego. Przy uwzględnieniu tego kryterium należy wyodrębnić przede wszystkim jednostki, które dzięki osiągnięciu określonej produkcji towarowej i dopłatom bezpośrednim posiadają zdolność do odtwarzania potencjału produkcyjnego. Te gospodarstwa są zdolne do urzeczywistniania minimum zatrudnienia, zapewnienia dochodów z tytułu pracy i do odtwarzania potencjału produkcyjnego. Mogą one zatem tworzyć trwały segment gospodarki kraju i decydować o zapewnieniu bezpieczeństwa żywnościowego państwa.

W środowisku ekonomistów rolnych powszechnie panuje opinia, że zdolność do odtwarzania potencjału produkcyjnego gospodarstwa mają te gospodarstwa, które posiadają nadwyżkę bezpośrednią nie mniejszą niż 8 ESU. Taką nadwyżką są zdolne osiągać z reguły gospodarstwa dysponujące nie mniej niż 20 ha dobrej ziemi lub ponad 30 ha ziemi średniej jakości oraz korzystające z dopłat bezpośrednich UE.

Z danych Polskiego FADN oraz GUS wynika, że w 2007 r. było 245 tys. gospodarstw osiągających wielkość ekonomiczną 8 ESU i więcej (tj. około 38400 zł). Niestety, gospodarstwa te użytkują mniej niż połowę polskich zasobów użytków rolnych, tj. mniej niż 8 mln ha. Materiały Spisów Rolnych GUS oraz dane ankietowe z badań terenowych IERiGŻ-PIB pozwalają stwierdzić, że indywidualne gospodarstwa rozwojowe obejmują 42% ogółu użytków rolnych. Gospodarstwami zdolnymi do odtwarzania potencjału są także gospodarstwa wielkoobszarowe, które nie są zaliczane do gospodarstw rodzinnych.

Powyższa grupa gospodarstw posiada zbyt mało ziemi, ludzi do pracy, inwentarza żywego, a także budynków i środków obrotowych, aby stymulować

wzrost produkcji, zmiany strukturalne i akumulację, a także koncentrację i specjalizację. Po to, aby np. na 8 mln ha osiągnąć produkcję potrzebną dla wyżywienia blisko 40 mln ludzi i zapewnić przyszłe potrzeby w zakresie odnawialnych nośników paliw płynnych, trzeba byłoby osiągnąć średnio 7,5 tony przeliczeniowego ziarna zbóż z 1 ha użytków rolnych, co łącznie dawałoby blisko 60 mln ton przeliczeniowego ziarna zbóż. Aby to osiągnąć na bazie istniejących zasobów gruntowych trzeba byłoby naruszyć ekologiczne zasady uprawy ziemi, tj. przekroczyć polskie normy w stosowaniu środków chemicznych. Uzasadnia to konieczność przemian agrarnych, które by spowodowały, że co najmniej 75% użytków rolnych, tj. około 12,0 mln ha, znalazłoby się w gospodarstwach rozwojowych. Pozwoli to im osiągnąć około 50,0 mln przeliczeniowych ton ziarna zbóż (tj. po 4 tony z 1 ha). W pozostałych 4 mln ha w gospodarstwach nierozwojowych byłoby dalsze 10 mln ton (tj. po 2,5 tony z 1 ha). Nie będzie można zbilansować produkcji rolnej na poziomie krajowych potrzeb żywnościowych (oraz paliw płynnych), jeżeli 50% ziemi rolniczej będzie w gospodarstwach niezdolnych do inwestycyjnych i produkcyjnych nakładów.

Niezbędne jest także wyodrębnienie grupy gospodarstw, które obecnie nie są zdolne do odtwarzania potencjału produkcyjnego, ale mają szansę przezwyciężenia tego stanu i przekształcenia swego gospodarstwa z nierozwojowego na rozwojowe. Dotyczy to przede wszystkim grupy gospodarstw, które uzyskują wielkość ekonomiczną 6-8 ESU (lub w wyjątkowych wypadkach 4-6 ESU), użytkują 10-20 ha ziemi własnej lub dzierżawionej, posiadają 3-4 osoby w wieku produkcyjnym, które są gotowe do pracy w rolnictwie. Co więcej, chodzi tu o gospodarstwa domowe, w których jest najczęściej jedna osoba z wykształceniem rolniczym lub zainteresowana zdobyciem takiego wykształcenia.

W strukturze gospodarstw należy wyróżnić co najmniej około 100 tys. takich jednostek, które nie mają zdolności do odtwarzania potencjału produkcyjnego, ale które posiadają znaczną ilość ziemi rolniczej oraz podejmują wysiłek na rzecz osiągnięcia zdolności rozwojowych. Opisane gospodarstwa wymagają szczególnego wsparcia w ramach prowadzonej polityki rolnej państwa. W uzasadnieniu takich postulatów należy wziąć pod uwagę, że istnieją wsie, w których nie ma ani jednego gospodarstwa rozwojowego, a małe i słabe gospodarstwa nie są bez pomocy z zewnątrz zdolne do przejęcia kilku lub kilkunastu upadających gospodarstw sąsiednich.

W takich województwach jak: podkarpackie, małopolskie, lubelskie, świętokrzyskie czy śląskie, już obecnie w wielu wsiach nie ma tak silnych gospodarstw, które byłyby zainteresowane przejmowaniem ziemi od tych sąsiadów, którzy de facto nie prowadzą rolniczej działalności gospodarczej.

Obecnie w dużych gospodarstwach rolnych na ogół unika się powiększania produkcji zwierzęcej, gdyż chów dużych stad zwierząt wymaga najmu siły roboczej. Z kolei w małych gospodarstwach wyzbywanie się produkcji zwierzęcej wynika z faktu, że małe stada nie pozwalają na osiągnięcie dochodów na miarę potrzeb gospodarstw rozwojowych. W konsekwencji istnieje zagrożenie zepchnięcia Polski do roli importera netto produkcji zwierzęcej.

Trzecią grupą, którą należy wyróżnić w strukturze gospodarstw, stanowią jednostki określone mianem gospodarstw marginalnych. W 1968 r. Sicco Mandholt stwierdził, że gospodarstwo rolne, które nie zapewnia rodzinie pracy ani porównywalnych dochodów z tytułu pracy w rolnictwie z dochodami ludności pozarolniczej, nie zapewnia warunków życia ani świadczeń socjalnych, nie jest żadnym gospodarstwem rodzinnym. Jest mianowicie gospodarstwem marginalnym z punktu widzenia gospodarki rynkowej. Co więcej, jest gospodarstwem marginalnym z punktu widzenia kreacji ustroju rolnego. Jednostki określone mianem gospodarstw marginalnych obejmują w Polsce 58% użytków rolnych i corocznie zmniejszają swój potencjał produkcyjny.

Liczebność wyróżnionych grup gospodarstw jest przestrzennie istotna i zróżnicowana. Dla przykładu na jedno gospodarstwo rozwojowe, a więc zdolne do odtwarzania potencjału produkcyjnego przypada od 4,2 gospodarstw marginalnych w makroregionie północnym do 55,7 gospodarstw marginalnych w makroregionie południowym.

Nierównomierne rozmieszczenie gospodarstw rozwojowych stwarza szereg lokalnych problemów. Są województwa, w których występują wsie, w których w ogóle nie ma gospodarstw rozwojowych, co utrudnia ich rolniczą rewitalizację.

3.3 Uwarunkowania zwiększenia roli gospodarstw rozwojowych w polskim rolnictwie

3.3.1 Umacnianie grupy gospodarstw rozwojowych

Przeprowadzony w 2007 r. przez GUS reprezentacyjny spis gospodarstw rolnych stworzył podstawy do szacunku, że 245 tys. gospodarstw rolnych osiągnęło kryterium ekonomicznej wielkości wyrażającej się wskaźnikiem 8 ESU. Oznacza to, że w stosunku do 2002 r. ta grupa zwiększyła się o 30 tys., czyli średnio rocznie przybywało 5 tys. gospodarstw spełniających kryterium gospo-

darstwa rozwojowego. Można zatem szacować, że w 2010 r. liczba gospodarstw spełniających warunek 8 ESU, czyli minimalne kryterium gospodarstwa rozwojowego osiągnie wielkość o około 10 tys. większą niż była ona w 2007 r. i będzie obejmować około 260 tys. jednostek.

Dodać trzeba, że przyrost netto liczby gospodarstw rozwojowych zależy w dużej mierze od skali wsparcia, np. poprzez udzielanie rolnikom pomocy w postaci renty strukturalnej w zamian za przekazanie określonej ilości ziemi na rzecz powiększenia obszaru sąsiada, posiadającego gospodarstwo o cechach rozwojowych.

Zbiorowość rozwojowych gospodarstw rolnych wyraźnie składa się z dwóch podgrup różniących się kondycją dochodową. Około 110 tys. gospodarstw, które cechują się wielkością ekonomiczną większą niż 16 ESU jest już podgrupą odporną na gwałtowne zmiany na rynkach rolnych (cenowe i zaopatrzeniowe). Odmienna sytuacja dotyczy podgrupy gospodarstw rolnych o wielkości ekonomicznej od 8 do 16 ESU, która ciągle jeszcze stanowi zbiorowość bardzo wrażliwą na uwarunkowania rynkowe. Są to gospodarstwa wymagające subtelnej polityki podatkowej i cenowej.

Celowe wydaje się opracowanie programu uruchomienia produkcji zwierzęcej w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej powyżej 16 ESU. Gospodarstwa te mają warunki do tworzenia ferm produkcji bydła opasowego, względnie ferm produkcji trzody chlewnej, owiec czy nawet ferm koni jako surowca mięsa końskiego. Znaczna część z tych gospodarstw może dokonać takiego rozszerzenia produkcji w oparciu o własne środki posiłkując się kredytami.

Podgrupa gospodarstw rozwojowych o wielkości 8-16 ESU powinna uaktywnić procesy koncentracji produkcji i specjalizacji. Sprzyjają temu wymogi przemysłu spożywczego, który oczekuje dostaw surowców rolnych ujednoliconych i w dużych partiach.

Wyjątkowo ważną kwestią dalszego rozwoju gospodarstw rolnych jest przystosowanie służb rolnych do udzielenia pomocy rolnikom w tworzeniu programów wspomagających gospodarstwa. Najbardziej dostosowanymi służbami do potrzeb rolników są służby przemysłu drobiowego. Przemysł drobiowy stworzył system zaopatrywania rolnika w plany urządzeniowe fermy produkcji kurczaków i produkcji jaj. Podobnie działają służby rolne spółdzielczości mleczarskiej, które posiadają wzorcowe plany obór mlecznych, urządzenia paszarni, modele funkcjonowania dojarek itp. Część z tych służb potrafi nawet opracować kalkulacje produkcji mleka w oborze o określonej liczbie stanowisk krów.

Brakuje natomiast powszechnie dostępnych podmiotów doradczych, które potrafiłyby wspomagać organizację fermy mięsa wołowego. Potrzeba włączenia

służb rolnych w kreowanie modeli gospodarstw produkujących wołowinę kulinarną uzasadnia brak odpowiedniego doświadczenia polskich rolników, niezbędnego do produkcji kulinarnej wołowiny.

Istotnego udoskonalenia wymaga także produkcja trzody chlewnej. Pomocy w budowaniu nowoczesnych technologii produkcji wymaga również produkcja roślinna.

3.3.2 Bariery zwiększania liczby gospodarstw rozwojowych

Na większości obszarów wiejskich w strukturze gospodarstw wyodrębnić można zarówno gospodarstwa rozwojowe, jak i marginalne. Jest to sytuacja korzystna, bowiem ci spośród użytkowników marginalnych gospodarstw rolnych, którzy posiadają pozarolnicze źródła utrzymania i zdecydują się wydzierżawiać swoją ziemię sąsiadom, znajdą bez trudu chętnych do takiej transakcji. Istnieje jednak kilka województw, w których sieć gospodarstw rozwojowych jest zbyt skromna, by stymulować koncentrację gruntów rolnych.

Takie przypadki dotyczą przede wszystkim czterech wschodnich województw, ale zdarzają się także w niektórych powiatach województwa mazowieckiego, łódzkiego, małopolskiego i opolskiego.

W wyżej wymienionych subregionach służby doradcze powinny wyodrębnić pewną liczbę gospodarstw domowych użytkujących gospodarstwa rolne, w których znajdują się osoby zainteresowane profesjonalnym zatrudnieniem w rolnictwie. Tę grupę należałoby wesprzeć celem przekształcenia ich warsztatów rolnych w jednostki rozwojowe, które przejmą w dzierżawę lub poprzez wykup ziemi rolnicze swoich sąsiadów.

Znaczącą rolę gospodarstw rozwojowych w poprawie struktury agrarnej wspierać powinny przepisy o dzierżawie ziemi. Niezbędna jest bowiem nowa ustawa specjalna o międzysąsiedzkiej dzierżawie ziemi.

3.3.3 Aktywność ekonomiczna ludności z gospodarstw nierozwojowych

Wobec nieuchronnych procesów koncentracji w rolnictwie w rozwoju społeczno-ekonomicznym obszarów wiejskich coraz większego znaczenia nabiera poszukiwanie dróg uaktywnienia ekonomicznego ludności zbędnej w gospodarstwach rolnych. Dotyczy to nie tylko wiejskiej ludności bezrolnej, ale przede wszystkim osób związanych z gospodarstwami z tzw. grupy marginalnej.

Populacja z nierozwojowych gospodarstw rolnych obejmuje około 1,7 mln wiejskich rodzin. Z tego 600 tys. gospodarstw domowych tworzą emeryci, renciści oraz inne osoby, które posiadają niezarobkowe źródła utrzymania. Wśród tej ludności występuje także niewielka liczba osób w wieku produkcyjnym, która nie jest zainteresowana pracą w rolnictwie. Co najwyżej dorabia w gospodarstwach rolnych sprzedając małe partie towarów na okolicznych bazarach i produkując na samozaopatrzenie. Korzyści z posiadania ziemi czerpie także z dopłat bezpośrednich.

Następna podgrupa to 850 tys. użytkowników gospodarstw nierozwojowych, którzy zatrudnieni są na stałe lub sezonowo poza rolnictwem, najczęściej jako osoby bez kwalifikacji, ale osiągający dochody spoza gospodarstwa większe niż z nierozwojowego gospodarstwa rolnego. W tej grupie gospodarstw domowych występuje także duża liczba biernych zawodowo osób w wieku produkcyjnym, których w rzeczywistości należy zaliczyć do grona bezrobotnych. Kolejne 120 tys. gospodarstw domowych tworzą osoby, dla których posiadane nierozwojowe gospodarstwo stanowi zaplecze prowadzonego punktu handlowego lub warsztatu rzemieślniczego.

We wszystkich wymienionych grupach gospodarstwo stanowi istotne uzupełnienie głównego źródła utrzymania, a ich użytkownicy nie są zainteresowani zmianą tej sytuacji. Do życia wystarcza im często niewielki zarobek poza gospodarstwem rolnym, dodatkowo powiększony o samozaopatrzenie i dopłatę.

Gospodarstwo rolne jest więc marginalne nie tylko w punkcie widzenia produkcji towarowej. Jest marginalne także z punktu widzenia potrzeb społecznych osób tworzących gospodarstwo domowe. W dalekiej przeszłości wobec niedoborów rynkowych chłop-robotnik zarobione pieniądze poza rolnictwem nierzadko inwestował w swoje gospodarstwo, obecnie taka sytuacja jest rzadkością.

W sumie 1,7 mln gospodarstw domowych użytkujących nierozwojowe gospodarstwa rolne obejmuje 58% użytków rolnych ogółu gospodarstw rodzinnych. Gdyby te ziemie włączyć do grupy gospodarstw rozwojowych (zdolnych do uzasadnionych nakładów) produkcja na każdym ha wynosiłaby w skali rocznej około 3,4-4,0 tony przeliczeniowego ziarna zbóż. Fakt, iż są użytkowane

w gospodarstwach nierozwojowych, gdzie nakłady są minimalne, produkcja na 1 ha wynosi brutto 2,0-2,5 tony z 1 ha. IUNG w Puławach ocenia, iż nasza ziemia i warunki tworzą podstawę do osiągania w Polsce średnich plonów w wysokości 4,3 tony przeliczeniowego ziarna zbóż. W kontekście powyższych rozważań należy uznać, że uzyskanie takich plonów utrudniają przede wszystkim uwarunkowania strukturalne.

W gospodarstwach nierozwojowych nie w pełni wykorzystywana jest praca dużej części członków gospodarstw domowych. Podobna sytuacja dotyczy gospodarstw domowych wiejskiej ludności bezrolnej. Ta grupa obejmuje blisko 2 mln wiejskich gospodarstw domowych. W ich skład wchodzi znaczna liczba ludzi w wieku zdolności do pracy. Świadczą o tym dane z kwartalnych biuletynów GUS, które informują o liczbie osób zarejestrowanych jako bezrobotne. Podobna sytuacja dotyczy ludności małych miasteczek.

Można szacować, że wraz z niepełnym wykorzystaniem siły roboczej, osobami biernymi zawodowo z „przymusu” łącznie bezrobocie rejestrowane i utajone na obszarach wsi oraz małych miasteczek obejmuje 2,0-2,5 mln osób. Stworzenie więc sektora małych przedsiębiorstw, warsztatów rzemieślniczych i usługowych na wsiach, jak również w małych miasteczkach to wyjątkowo ważna i pilna sprawa.

Zwiększenie możliwości pozarolniczego zatrudnienia ludności wiejskiej jest niezbędnym warunkiem nie tylko w odniesieniu do ograniczenia bezrobocia na wsi, ale również w celu uaktywnienia przemian agrarnych. Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w polskich warunkach powinien być procesem szczególnie wspomaganym, zwłaszcza jeżeli za UE przyjąć, że w 2020 roku na każde 100 osób w wieku zdolności do pracy, zatrudnienie znajdzie co najmniej 64 osoby.

3.4 Podsumowanie

We wszystkich rejonach (NTS-1) występuje i powinno nadal występować stopniowe zanikanie marginalnych, nierozwojowych gospodarstw rolnych, które nie zabezpieczają ani zatrudnienia rodzinom rolnym, ani dochodów porównywalnych z ludnością pracującą poza rolnictwem. Może to jednak następować tylko wówczas, gdy poprawi się sytuacja na rynku pracy, co umożliwi zwiększenie pozarolniczego zatrudnienia mieszkańców wsi. Wieś przyszłości składać się powinna z 75% ludzi zatrudnionych poza rolnictwem i z 25% ludzi pracujących w rolnictwie. Można wstępnie szacować, że łączne zapotrzebowanie na

nowe pozarolnicze miejsca pracy w najbliższych kilkunastu latach może wyrazić się liczbą 1,5-2,0 mln.

Podkreślić należy, że zapotrzebowanie na nowe miejsca pracy jest największe w rejonach, które charakteryzują się znaczącym rozdrobnieniem agrarnym, tj. głównie w województwach takich jak podkarpackie, świętokrzyskie, lubelskie niż w województwach jak wielkopolskie, dolnośląskie czy też opolskie.

Można prognozować, że docelowym modelem polskiego rolnictwa będzie upodobnianie się do wzoru post-rodzinnego rolnictwa francuskiego, opartego głównie na spółkach prawa handlowego. Francja przewiduje, że po 2020 r. 40% gospodarstw rolnych będzie spółkami handlowymi, których udziały będą dziedziczne. Taka przyszłość będzie prawdopodobna dla Polski w 2030 roku.

4. Rola działalności nierolniczej w kształtowaniu nowych struktur na obszarach wiejskich

4.1 Wprowadzenie

W badaniach nad społeczno-ekonomicznymi procesami zachodzącymi na obszarach wiejskich coraz większą uwagę zwraca się na pozarolnicze czynniki oddziałujące na kształtowanie się nowych struktur. Wiąże się to z obserwowanym od lat procesem odchodzenia ludności wiejskiej od zajęć rolniczych i podejmowaniem pracy zarobkowej. Jednym z wyznaczników skali tych przeobrażeń jest systematyczny wzrost udziału rodzin z gospodarstw rolnych, których głównym źródłem utrzymania stają się dochody pozarolnicze oraz powiększaniem się odsetka rodzin nierolniczych, które nie posiadają ziemi w ogóle bądź użytkują działki mniejsze od 1 ha UR.

Udział rodzin bezrolnych w populacji wiejskich gospodarstw domowych od kilkunastu lat systematycznie wzrasta, tym samym wpływając na rolę tej grupy społeczno-ekonomicznej w rozwoju społeczności lokalnej.

W okresie przed 1989 rokiem ludność z rodzin bezrolnych, z racji struktury wykształcenia, zatrudnienia w pozarolniczych działach gospodarki i tym samym stosunkowo wysokiej pozycji społecznej, była często w wiejskim środowisku nośnikiem stylu życia, jakim charakteryzowała się ludność mieszkająca w miastach. Stabilność dochodów wynikająca z zatrudnienia w pozarolniczych działach gospodarki, przywileje pracownicze, wkład w rozwój życia społecznego na wsi oraz status „wiejskiej inteligencji” powodowały, że ta grupa społeczno-ekonomiczna była motorem przemian w jakości życia na wsi, a także postępów w wyrównywaniu się różnic w poziomie rozwoju pomiędzy obszarami miejskimi a wiejskimi.

Trudności gospodarcze w okresie transformacji ustrojowej oraz narastająca skala bezrobocia, w dużym stopniu dotknęły społeczność wiejską. Szczególnie silnie dotyczyło to ludności bezrolnej, co przejawiało się obniżeniem się statusu ekonomicznego i społecznego ludności z rodzin nierolniczych. Fakt posiadania gospodarstwa rolnego stał się nawet w niewielkich jednostkach niezwykle ważny, ponieważ zabezpiecza podstawowy byt rodzinie. Przyczyniło się to do wzrostu bezrobocia ukrytego, niemniej pozwalało na przetrwanie okresu trudności na rynku pracy w oparciu o dochody z produkcji rolniczej, które niejednokrotnie były uzupełniane przez zarobki z prac dorywczych.

Także struktura pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich wskazuje na bardziej korzystną sytuację przedsiębiorców wiejskich, którzy posiadali gospodarstwo rolne. Nierzadko posiadana nieruchomości gruntowa bądź budynki wyodrębnione z majątku gospodarstwa rolnego stanowiła bazę dla nierolniczego biznesu. Tym samym właściciele gospodarstw mają większe niż bezrolni szanse na podjęcia własnej inicjatywy gospodarczej. Z jednej strony, wiąże się to z ograniczeniem nakładów początkowych na wynajęcie/budowę powierzchni (często i zakup maszyn) na potrzeby działalności gospodarczej, a z drugiej – daje poczucie mniejszego ryzyka związanego z ewentualnym niepowodzeniem przedsięwzięcia. Co więcej, instrumenty wsparcia rozwoju przedsiębiorczości w ramach wspólnej polityki rolnej kierowane są wyłącznie do rolników i członków ich rodzin, co miało sprzyjać dywersyfikacji ich działalności poprzez tworzenie alternatywnych źródeł dochodu.

Gospodarstwa domowe osób nie będących użytkownikiem gospodarstwa rolnego stanowią już ponad połowę gospodarstw wiejskich, a liczba ta wolno, aczkolwiek systematycznie wzrasta. Liczebny rozwój tej grupy w przyszłości zależy będzie głównie od sytuacji na pozarolniczym rynku pracy, poziomu życia oraz zakończenia aktywności ekonomicznej starszych wiekiem rolników.

4.2 Ludność niechłopska w strukturze społeczności wiejskiej

Z badań IERiGŻ-PIB wynika, że w okresie ostatnich kilkunastu lat udział rodzin bez gospodarstw rolnych wśród ogółu mieszkańców wsi systematycznie wzrastał. W badanej w 2005 r. zbiorowości liczba wiejskich rodzin bezrolnych była blisko o 3 p.p. większa niż pięć lat wcześniej. Podstawowym wyznacznikiem tego procesu było odchodzenie ludności wiejskiej od zajęć rolniczych i jej aktywizacja zawodowa w innych działach gospodarki lub zakończenie okresu działalności produkcyjnej ze względu na osiągnięcie wieku emerytalnego (wykres 4.1).

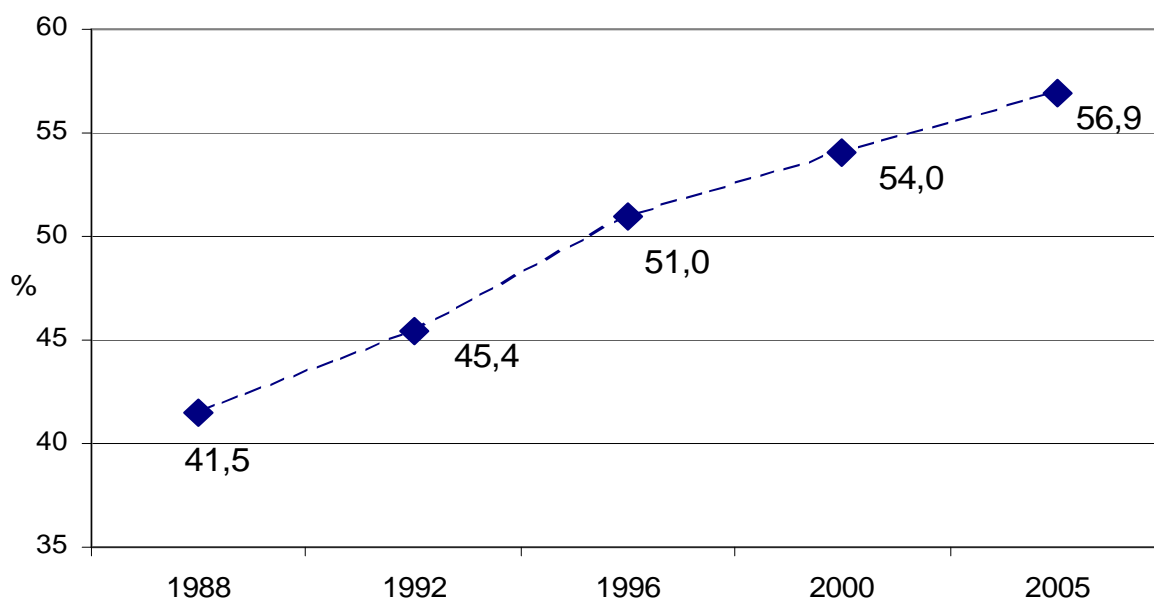
Badana potwierdziły, że mimo iż liczebność rodzin bez ziemi ulegała powiększeniu we wszystkich makroregionach⁵, to w dalszym ciągu utrzymywały się znaczące różnice przestrzenne w skali tego procesu. Na przestrzeni pięciolecia liczba rodzin nierolniczych najintensywniej wzrastała w makroregionach:

---

⁵ Dla potrzeb badań powierzchnię kraju podzielono na 5 makroregionów obejmujących następujące województwa: **środkowozachodni (I)** – wielkopolskie i kujawsko-pomorskie; **środkowowschodni (II)** – łódzkie, mazowieckie, podlaskie i lubelskie; **południowo-wschodni (III)** – śląskie, małopolskie, świętokrzyskie i podkarpackie; **południowo-zachodni (IV)** – opolskie, dolnośląskie i lubuskie; **północny (V)** – zachodnio-pomorskie, pomorskie i warmińsko-mazurskie.

południowo-wschodnim i południowo-zachodnim. W porównaniu do 2000 r. w pierwszym z wymienionych makroregionów liczebność rodzin bezrolnych wzrosła o prawie o 4 p.p., natomiast w drugim o 2,5 p.p. Z kolei na przestrzeni dekady 1996-2005 najistotniejszy przyrost liczby rodzin wiejskich nieużytkujących ziemi zaznaczył się na terenach makroregionu północnego (wzrost o ponad 14 p.p.). Obszar ten od lat wyróżniał się wysokim odsetkiem mieszkańców wsi niezwiązanych z rodzinnymi gospodarstwami rolnymi. W przeszłości wynikało to głównie z lokalizacji na tym terenie dużych skupisk państwowych gospodarstw rolnych.

Wykres 4.1 Udział rodzin nierolniczych w wiejskiej populacji

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 1988, 1992, 1996, 2000, 2005.

Zmiany w kształtowaniu się wysokości udziału rodzin niechłopskich w wiejskiej społeczności łączyć należy przede wszystkim z faktem, że współcześnie coraz silniejsze staje się poczucie zbędności w rolnictwie, co łączy się z ekonomiczną koniecznością poszukiwania innych źródeł utrzymania.

Skala zmian w podziale wiejskich rodzin według kryterium posiadania gospodarstwa rolnego nie wpłynęła na utrzymujące się od lat regionalne odrębności w tym zakresie. Polaryzacja rodzin pod tym względem była bardziej zaawansowana na terenach zachodnich i północnych, natomiast w mniejszym stopniu dotyczyła wschodnich i południowych części kraju.

4.2.1 Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej rodzin bez gospodarstw rolnych

Bardzo ważnym czynnikiem warunkującym aktywność ekonomiczną każdej grupy ludności jest jej struktura według wieku. W wielu przypadkach decyduje ona o relacjach pomiędzy utrzymującymi i utrzymywanymi, a także obecnymi na rynku pracy, tj. zarobkującymi i bezrobotnymi a biernymi zawodowo. W konsekwencji, wiek ludności wpływa na wielkość udziału rodzin pracowniczych i emeryckich oraz współokreśla rodzaj i poziom dochodów, a także charakter realizowanych potrzeb społecznych.

Ludność wiejska bez gospodarstw rolnych charakteryzowała się wysokim odsetkiem młodych osób w wieku produkcyjnym, jak również stosunkowo dużym udziałem dzieci i młodzieży. W wieku przedprodukcyjnym była niemal jedna czwarta ludności, co wciąż przewyższało wielkość grupy osób w wieku poprodukcyjnym, która stanowiła niespełna jedną piątą badanego zbioru. Mimo to, w okresie ostatnich lat można zauważyć tendencję do narastania procesu demograficznego starzenia się zbiorowości bezrolnej ludności wiejskiej. W latach 1996-2005 zmniejszeniu uległa grupa osób w wieku przedprodukcyjnym. Biorąc pod uwagę ogólną tendencję do zmniejszenia się liczby urodzin w Polsce, można przypuszczać, że problem starzenia się społeczeństwa będzie wywierała istotny wpływ na strukturę wieku populacji osób z rodzin bezrolnych w kolejnych latach.

Proporcje pomiędzy wyróżnionymi grupami wieku ludności bezrolnej wykazywały pewne odmienności regionalne. Dotyczyły one głównie relacji między osobami w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym. Stosunkowo najmłodsza demograficznie była ludność bezrolna zamieszkująca tereny wiejskie położone w makroregionie północnym, natomiast najstarsza była zbiorowość z makroregionu środkowowschodniego, gdzie udział osób w wieku poprodukcyjnym był o 10 punktów procentowych wyższy (stanowił 29%) od jego wielkości w odniesieniu do danych w skali kraju (19%).

Struktura demograficzna ludności nierolniczej na obszarach wiejskich od lat jest kształtowana przede wszystkim przez napływ do tej grupy osób odchodzących z rolnictwa do pracy zarobkowej. W ostatnich latach ważnym czynnikiem wpływającym na strukturę wieku tej grupy są zmiany, jakie w niej następują w wyniku migracji zarobkowej rodzin i ich członków oraz wzrostu skolaryzacji, szczególnie w odniesieniu do edukacji na poziomie wyższym (tab. 4.1).

Tabela 4.1 Struktura wieku i wykształcenia wiejskiej ludności niechłopskiej

Wyszczególnienie	Lata		
	1996	2000	2005
Udział ludności w wieku (%)			
przedprodukcyjnym	29,0	26,5	22,2
produkcyjnym	52,1	54,0	58,8
poprodukcyjnym	18,9	19,5	19,0
Udział ludności w wieku 15 lat i więcej z wykształceniem (%)			
podstawowym	42,7	39,5	36,1
zasadniczym zawodowym	35,1	38,8	36,1
średnim	18,9	18,1	22,5
wyższym	3,3	3,6	5,3

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 1996, 2000, 2005.

Analizując cechy wiejskiej ludności bezrolnej z punktu widzenia poziomu edukacji należy uznać, że w 2005 roku w dalszym ciągu wśród ludności w wieku 15 lat i powyżej, stosunkowo najwięcej było osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym, przygotowującym głównie do pracy na stanowiskach robotniczych. Dużą grupę stanowiły również osoby, które zakończyły naukę na poziomie objętym obowiązkiem szkolnym. Należy jednak podkreślić, że w populacji nie związanej z gospodarstwami rolnymi w okresie ostatnich pięciu lat powiększył się odsetek osób z wykształceniem średnim i pomaturalnym oraz wyższym.

Analiza danych o strukturze wykształcenia osób bezrolnych wykazała, że była ona bardzo silnie powiązana z pracą w zawodach nierolniczych. Świadczyły o tym nie tylko dane o relatywnie wysokim odsetku osób z kwalifikacjami nierolniczymi, ale również różnice w poziomie wykształcenia osób zamieszkujących poszczególne makroregiony. Stosunkowo najlepszym poziomem edukacji legitymowała się ludność z terenów południowych. Przykładowo wśród populacji bezrolnej udział ludności legitymującej się wykształceniem średnim, policealnym i wyższym w makroregionie południowo-wschodnim w 2005 roku wyniósł ponad 36% wobec 28% w skali kraju. Tereny te charakteryzują się najwyższym w kraju zaawansowaniem w procesie różnicowania działalności ekonomicznej mieszkańców wsi, a co za tym idzie bardziej chłonnym, niż na innych

obszarach kraju lokalnym rynkiem pracy, stwarzającym więcej alternatywnych do działalności rolniczej możliwości zarobkowania.

W przeszłości, kiedy wiejską grupę bezrolnych tworzyli głównie ludzie młodzi zatrudnieni poza rolnictwem, a osoby pracujące na obszarach wiejskich w znacznym stopniu zaliczały się do pracowników wiejskiej infrastruktury społecznej (szkoły, ośrodki zdrowia, placówki administracji) była to zbiorowość lepiej wykształcona od reszty mieszkańców wsi. Obecnie ta zależność, staje się nieaktualna, gdyż różnice w poziomie wykształcenia obu grup społecznych mieszkańców wsi stopniowo się zacierają. Z jednej strony, jest to efektem napływu do zbioru badanych znacznej liczby emerytów, a z drugiej – rosnącego znaczenia wykształcenia zarówno o profilu rolniczym, jak i ogólnym, w rodzinach rolniczych.

Tabela 4.2 Ludność wiejska według wykształcenia

Wyszczególnienie	Lata	Odsetek osób z wykształceniem			
		podstawowym i gimnazjalnym	zasadniczym zawodowym	średnim i pomaturalnym	wyższym
Ludność z rodzin bezrolnych	1996	42,7	35,1	18,9	3,3
Ludność z rodzin rolniczych		46,3	35,1	17,0	1,6
Ludność z rodzin bezrolnych	2005	36,1	36,1	22,5	5,3
Ludność z rodzin rolniczych		34,4	37,4	23,2	5,0

Źródło: Ankieta IERiGŻ 1996 i 2005.

Odsetek osób z wyższym wykształceniem w 1996 roku wynosił przeszło 3% wśród ludności bezrolnej i był ponad dwukrotnie wyższy niż w populacji osób z gospodarstw rolnych. W 2005 r. nie odnotowano już różnicy pomiędzy porównywanymi grupami. W obu populacjach osoby legitymujące się wyższym wykształceniem stanowiły ok. 5%. Przynajmniej po części był to wynik wyraźnej poprawy struktury wykształcenie ludności rolniczej.

Trzeba bowiem pamiętać, że poziom wykształcenia ludności jest powiązany z jej strukturą wieku, a grupy społeczne relatywnie młodsze są zazwyczaj lepiej wykształcone. W tym kontekście należy również interpretować opisywane różnice odnośnie poziomu edukacji osób z rodzin rolniczych i bezrolnych.

Jak już wspomniano, odmienności rysujące się w odniesieniu do tych dwóch grup wiejskiej populacji stopniowo ulegają zatarciu, co przede wszystkim można zauważyć w tempie zmiany odsetka osób z wykształceniem średnim i wyższym wśród osób o relatywnie młodszym wieku. Świadczy to o wyrówny-

waniu się szans i aspiracji edukacyjnych na obszarach wiejskich, gdzie niezależnie od rodzaju aktywności ekonomicznej, wykształcenie postrzegane jest jako jeden z podstawowych czynników awansu społeczno-ekonomicznego i poprawy sytuacji życiowej mieszkańców wsi.

Przemiany ustrojowe i systemowe przyczyniły się do dużych zmian na rynku pracy zarówno w miastach, jak i na wsi. W wyniku restrukturyzacji państwowych zakładów znaczne grupy ludności utraciły zatrudnienie, a zmiany warunków wytwarzania i sprzedaży produktów rolnych skutkowały nie tylko ujawnieniem problemów ukrytego bezrobocia w rolnictwie, ale również nasileniem się tendencji wyodrębniania się z gospodarstw domowych rodzin rolników przechodzących na emeryturę. Jednak stopniowo następowała poprawa sytuacji ogólnogospodarczej w kraju i zmniejszały się nierówności na rynku pracy. Te zmiany skutkowały przeobrażeniami w źródłach dochodów ludności wiejskiej, w tym również analizowanej zbiorowości.

Tabela 4.3 Struktura wiejskich rodzin bezrolnych według głównego źródła utrzymania

Wyszczególnienie	Lata		
	1996	2000	2005
Praca	46,0	47,8	51,6
- najemna	40,3	42,1	46,7
- na własny rachunek	5,7	5,7	4,9
Świadczenia społeczne	48,0	47,5	45,9
- emerytura/renta	45,3	46,0	45,1
- zasiłek dla bezrobotnych	2,7	1,5	0,8
Pozostałe	6,0	4,7	2,5

Źródło: Ankieta IERiGŻ 1996, 2000 i 2005.

Na potrzeby prowadzonych badań w odniesieniu do wiejskich rodzin bezrolnych wyszczególniono dwa rodzaje źródeł utrzymania: zarobkowe (dochody uzyskiwane z pracy najemnej zarówno etatowej jak i dorywczej czy sezonowej, oraz dochody z własnej działalności gospodarczej) i niezarobkowe (świadczenia społeczne, tj. emerytura, renta, zasiłek dla bezrobotnych itp.).

Z analizy danych ankietowych wynikało, że w latach 1996-2005 udział rodzin nierolniczych utrzymujących się głównie z dochodów zarobkowych po-

większył się z 46 do 52%. Ten wzrost był rezultatem zwiększenia się wśród ludności bezrolnej udziału osób pracujących najemnie (z 40 do 47%) przy niewielkim spadku odsetka rodzin, których podstawowym źródłem była praca na własny rachunek (z 6 do 5%). Nadal jednak zarówno w 1996, jak i 2005 r. blisko połowa z wiejskich rodzin bezrolnych (45%) utrzymywała się głównie ze świadczeń emerytalnych bądź rentowych. Jednocześnie nastąpił ponad 3-krotny spadek (z 2,7 do 0,8%) liczby osób, których główny dochód stanowił zasiłek dla bezrobotnych. Należy zatem przyjąć, że według głównego źródła utrzymania rodziny niechłopskie w połowie dzielą się na zarobkowe i emeryckie. Przeważająca część populacji utrzymującej się z pracy czerpała swoje dochody tylko z jednego źródła, co przekładało się na ogólnie relatywnie niski poziom warunków bytowych tych rodzin.

W 2005 r. spośród wszystkich zarobkujących zdecydowana większość stanowiły osoby zatrudnione jako pracownicy najemni (92%), pozostałe pracowały na własny rachunek, prowadząc jednoosobową działalność gospodarczą (6%) lub jako przedsiębiorcy (2%) zatrudniający kilka osób.

Na tej podstawie można wnioskować, że wzrost gospodarczy i poprawa sytuacji na rynku pracy po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej wpływała korzystnie na sytuację ekonomiczną wiejskiej ludności bezrolnej. Wraz z pojawieniem się możliwości pracy najemnej, zaznaczyło się odchodzenie od pracy na własny rachunek. Potwierdziło to tezę, że część przedsięwzięć samoorganizacji zatrudnienia wynikało głównie z braku innego źródła dochodu, a takie inicjatywy podejmowały osoby bez odpowiedniej wiedzy z tego zakresu. W momencie pojawienia się możliwości zarobkowania najemnego, właściciele niskodochodowych „small biznesów” rezygnowali z dalszego prowadzenia działalności na własny rachunek.

4.2.2 Działki wiejskich rodzin bezrolnych

W grupie wiejskich rodzin bezrolnych dość powszechne jest posiadanie przydomowej działki. W wielu przypadkach są one wykorzystywane nie tylko jako siedlisko, ale również sposób na samozaopatrzenie w podstawowe produkty żywnościowe. W niektórych przypadkach prowadzona na nich produkcja jest przeznaczona na sprzedaż.

W 2005 roku wśród rodzin nierolniczych, blisko 79% dysponowało działką. Był to odsetek znacznie wyższy niż w latach wcześniejszych, kiedy takie rodziny stanowiły od 55% w 1988 do 77% w 2000 r. (tab. 4.4). Oznacza to, że

niezmiennie odsetek bezrolnych mieszkańców wsi posiadających działkę miał tendencję wzrastającą. W ostatnim okresie wzrost ten nie był już tak dynamiczny jak miało to miejsce w latach 1992-1996. Wtedy średnioroczne tempo przyrostu liczby rodzin bezrolnych posiadających działki wynosiło blisko 3 p.p. i był to poziom najwyższy od momentu wprowadzenia zasad rynkowych w polskiej gospodarce. Najniższy wzrost liczby działkowiczów wystąpił w latach 2000-2005, kiedy to tempo przyrostu tych rodzin było kilkakrotnie niższe niż w pierwszych latach przeobrażeń systemowych.

W 2005 roku przeciętny obszar działki wynosił 34 ary i w zasadzie od lat pozostaje bez zmian, na co wskazują wyniki badań z lat 1996 i 2000, gdzie wielkość przydomowych parceli kształtowała się na średnim poziomie 33 arów. W 2005 roku w skład powierzchni 82% działek wchodziły użytki rolne (w 1996 r. 83%), co świadczy, że większość jest wykorzystywana rolniczo.

Tabela 4.4 Udział działkowiczów wśród ogółu rodzin bezrolnych w latach 1988-2005

Lata	Udział posiadających działkę w ogóle rodzin bezrolnych
1988	55,0
1992	64,8
1996	75,0
2000	77,2
2005	78,9

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB: 1988, 1992, 1996, 2000, 2005.

Z zestawienia wyników badań z 1996 i 2005 roku wynika, że chociaż sposoby wykorzystania działek były zróżnicowane, to głównie były one postrzegane przez ich właścicieli jako siedliska. Z kolei najbardziej rozpowszechnionym pod względem produkcyjnym, kierunkiem było wykorzystanie działek jako ogrodów warzywnych i sadów (73%).

Należy zauważyć, że coraz częściej posiadane działki stanowiły miejsce rekreacji i odpoczynku po pracy, atrakcyjnego i spokojnego spędzania wolnego czasu. Ten sposób postrzegania działek przez ich użytkowników wzrósł w latach 1996-2005 prawie dwukrotnie (z blisko 8 do ponad 15%). Odmienna tendencja występowała w odniesieniu do sytuacji braku zagospodarowania działki, o czym świadczy spadek wskazań, że posiadana działka to nieużytki (z 12% w roku

1996 do 6% w 2005 roku). Nieznacznie obniżeniu uległ również udział działek wykorzystywanych jako miejsce prowadzenia działalności gospodarczej z blisko 2% w 1996 do 1% w 2005 roku.

Przedstawione dane dostarczają przede wszystkim informacji o utrzymującym się przeświadczeniu wśród mieszkańców wsi o korzyściach z posiadania przydomowej działki. Respondenci podkreślali przede wszystkim jej podstawowe znaczenie jako siedliska oraz ich tradycyjne wykorzystanie jako ogródka przydomowego. Coraz częściej wskazywali na rekreacyjną funkcję działki, natomiast zdecydowanie rzadziej wskazywali na rolę działki w prowadzonej działalności gospodarczej.

Rolnicze wykorzystanie działki było determinowane, z jednej strony, przeświadczeniem ich właścicieli, że żywności produkowana domowymi sposobami jest zdrowsza i lepsza, z drugiej zaś ekonomicznym znaczeniem dla gospodarstwa domowego (samozaopatrzenie i dochody ze sprzedaży produktów). O tym, że produkcja ta odgrywa ważną rolę dla wiejskiej populacji bez gospodarstw rolnych świadczy fakt, że w 2005 r. ponad 62% wiejskich rodzin bezrolnych zaangażowane było w działalność rolniczą. W populacji tej dominujący udział miały jednostki posiadające działkę (prawie 99%), pozostałe (bez działek) zajmowały się chowem zwierząt. Co więcej, porównując wyniki badań z 2005 r. z analogicznymi z 1996 r. podkreślić należy, że udział rodzin produkujących żywność zmniejszył się tylko nieznacznie (o 5 p.p.).

Produkcja rolnicza wytworzona przez ludność bezrolną była wykorzystywana przede wszystkim na potrzeby własne. W 2005 r. tylko co trzynasta rodzina produkowała artykuły rolne również na sprzedaż. Była to skala prawie dwukrotnie mniejsza niż w 1996 r., kiedy to wytwarzaniem na rynek zajmowała się co siódma rodzina nierolnicza. Przy zbliżonym odsetku ogółu bezrolnych zaangażowanych w produkcję rolniczą (62% w 2005 r. wobec 65% w 1996 r.), można przypuszczać, że sprzedaż produktów rolniczych traci na atrakcyjności na rzecz wykorzystania ich we własnym zakresie.

Rodziny niechłopskie sprzedające produkty rolne uzyskiwały z tego tytułu bardzo skromne przychody. Średnie dochody przypadające na 1 taką rodzinę wynosiły rocznie 2,1 tys. zł. Największy dochód osiągały rodziny bezrolne z makroregionu środkowozachodniego (2,6 tys. zł), tam też było najwięcej rodzin, które uzyskiwały ze sprzedaży swoich produktów powyżej 10 tys. zł.

Ogółem w 2005 roku w odniesieniu do blisko połowy bezrolnych, wartość sprzedanych produktów rolniczych mieściła się w kwocie do 1 tys. zł. Jedynie co dziesiąta rodzin niechłopska osiągała przychód ze sprzedaży powyżej 10 tys. zł, przy czym aż w trzech makroregionach (środkowowschodnim, południowo-

-zachodnim i północnym) nie odnotowano ani jednego takiego przypadku. W pozostałych dwóch makroregionach udział rodzin z największymi wartościami sprzedaży wynosił 7% w makroregionie środkowozachodnim i 8% w południowo-wschodnim.

Analiza danych dotyczących skali rozpowszechnienia i form użytkowania przydomowych działek wśród rodzin bezrolnych świadczy o dużej roli, jaką pełnią w funkcjonowaniu gospodarstw domowych. Oprócz funkcji rekreacyjnej, powszechne jest ich wykorzystanie na potrzeby samozaopatrzenia, zarówno w postaci przydomowych ogrodów warzywnych, jak i ziemi użytkowanej rolniczo.

4.3 Charakterystyka przedsiębiorstw działających na obszarach wiejskich

Możliwości rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich stanowią realną drogę poprawy sytuacji bytowej wiejskiej społeczności stanowią ważne źródło zarobkowe, ale również przyczyniają się do zmniejszenia bezrobocia ukrytego w rolnictwie i tym samym pozytywnie oddziałują na procesy koncentracji w rolnictwie.

Rozwój wiejskiej przedsiębiorczości ma istotny wpływ na przeobrażenia w strukturze ekonomicznej mieszkańców wsi oraz stanowi o lokalnym potencjale gospodarczym danego obszaru. Mając to na uwadze podjęto próbę zbadania zjawiska tworzenia i rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich⁶.

Charakterystyczną cechą badanych wsi jest położenie z dala od aglomeracji miejskich i obiektów infrastrukturalnych (główne szlaki komunikacyjne i transportowe), co w dużej mierze miało wpływ na przestrzenną wielkość rynku, na którym operowały firmy.

W wyniku analizy zgromadzonego materiału badawczego w ankietowanych wsiach, odnotowano 638 działających podmiotów gospodarczych, co oznaczało, że średnio w jednej wsi funkcjonowało ich około osiem.

Biorąc pod uwagę średnią liczbę działających firm przypadającą na jedną wieś najwięcej było ich w regionie północnym i południowo-zachodnim – śred-

---

⁶ Badanie zostało przeprowadzone w II kwartale 2006 roku w formie ankiety. Objęto nią 76 wsi rozmieszczonych na terenie całego kraju, które stanowią stałą próbę w panelowych badaniach terenowych prowadzonych cyklicznie w Zakładzie Polityki Społecznej i Regionalnej IERiGŻ-PIB.

nio po dziesięć przedsiębiorstw⁷. Wyniki te można tłumaczyć dużym udziałem ludności bezrolnej zamieszkałej na tych terenach. Również w tych regionach odnotowano najwyższe wskaźniki podmiotów gospodarczych przypadających na jedną rodzinę rolniczą (odpowiednio 0,32 i 0,27), wobec 0,17 w całym badanym zbiorze. Odzwierciedla to ogólną sytuację makroekonomiczną w kraju w podziale na poszczególne makroregiony, co rodzi wniosek, że przedsiębiorczość pozostaje w ścisłej zależności z poziomem lokalnego rozwoju.

Wiejskie firmy są silnie powiązane z cechami terenu, na którym są umiejscowione, a działalność większości z nich powstaje jako odpowiedź na lokalne zapotrzebowanie i nastawiona jest na zaspokojenie miejscowego popytu. Wskazuje na to analiza struktury podmiotów oraz rodzaju działalności, jaką prowadziły. Spośród podmiotów gospodarczych w badanych wsiach 47% zajmowało się działalnością handlową, ponad 38% usługową, natomiast tylko 10% produkcyjną.

Wśród podmiotów zajmujących się handlem wybierano przede wszystkim te typy działalności, których uruchomienie nie wymagało dużych nakładów finansowych oraz specjalnych powierzchni magazynowych (np. sprzedaż butli z gazem). Wśród jednostek handlowych przeważały sklepy spożywczo-przemysłowe, których rozpowszechnieniu sprzyja możliwość wykorzystania na te cele posiadanego zabudowań gospodarczych bądź mieszkalnych. Obok podmiotów o profilu handlowym, najczęściej występującym kierunkiem pozarolniczej działalności gospodarczej było świadczenie różnego rodzaju usług bytowych. Najwięcej osób prowadziło prace o charakterze: remontowo-budowlanym, transportowym, motoryzacyjnym oraz hotelarsko-gastronomicznym. Wśród wiejskich firm objętych badaniem jedynie co dziesiąta zajmowała się działalnością produkcyjną (która z zasady jest najbardziej kapitałochłonna), głównie materiałów budowlanych, mebli i artykułów spożywczych.

Wśród ankietowanych firm ponad 68% działało głównie na rynkach lokalnych (wieś, okoliczne wsie, gmina). Na terenie powiatu swoją działalność prowadziło jedynie niewiele ponad 13%, a na obszarze województwa tylko niecałe 7% podmiotów. Zasięgiem krajowym charakteryzowało się blisko 8% działających firm, a międzynarodowym tylko 4% podmiotów.

Zaobserwowano także znaczne odmienności wśród badanych firm pod względem zasięgu działania w zależności od rodzaju podmiotu. Spośród tych firm, które prowadziły działalność na rynkach lokalnych blisko 61% stanowiły podmioty handlowe. Największym udziałem w rynkach: powiatowym (54,1%), wojewódzkim (53,7%) i krajowym (54,1%) spośród ankietowanych odznaczały

---

⁷ Podział Polski na makroregiony przytoczono w rozdziale 4.2.

się placówki usługowe. Z kolei w obrocie zagranicznym najbardziej aktywne były firmy produkcyjne.

Oceniając zasięg działania badanych podmiotów gospodarczych, należy stwierdzić, że jest on powiązany z rodzajem działalności. Firmy handlowe, których działalność skierowana jest prawie wyłącznie na zaspokajanie podstawowych potrzeb bytowych ludności wiejskiej, działają zazwyczaj na rynkach miejscowych. Z kolei popyt lokalny zarówno na usługi, jak i produkowane wyroby gotowe jest zbyt mały, aby działające w tych branżach podmioty mogły efektywnie prosperować, na tak ograniczonym terenie. Zatem, dla maksymalizacji zysku firmy usługowe nastawiają się na odbiorców z całego kraju. Z kolei prowadzenie podmiotów o profilu produkcyjnym wymaga zarówno dużego zaangażowania środków finansowych, jak i przygotowania zawodowego osób decydujących się na podjęcie tej form działalności. W efekcie większość z relatywnie dużych zakładów prowadzi aktywność o zasięgu niejednokrotnie wykraczającym poza granice kraju.

Tabela 4.5 Struktura podmiotów gospodarczych według zasięgu działania

Makroregiony ⁸	Odsetek podmiotów według zasięgu działania				
	wieś, okoliczne wsie, gmina	powiat	województwo	kraj	zagranica
Ogółem	68,4	13,3	6,4	7,5	4,4
Środkowozachodni	66,2	9,9	8,4	12,7	2,8
Środkowowschodni	64,1	19,6	6,7	6,7	2,9
Południowo-wschodni	71,8	7,8	7,0	9,2	4,2
Południowo-zachodni	67,4	13,5	5,6	2,3	11,2
Północny	76,1	8,3	4,2	8,3	3,1

Źródło: Obliczenia własne na podstawie ankiety ZPSiR 2006 IERiGŻ-PIB.

Właściciele firm to przeważnie osoby miejscowe. Z badania wynika, że w przypadku blisko 80% firm usytuowanych w ankietowanych wsiach, osobą która ją prowadziła, był mieszkaniec najbliższej okolicy, a ponad trzy czwarte

⁸ Podział Polski na makroregiony przytoczono w rozdziale 4.2.

tych podmiotów obejmowało zasięgiem swej działalności, co najwyżej obszar gminy, w której się znajdowały.

W strukturze ludności zamieszkałej na wsi dominowały osoby w wieku produkcyjnym. Wielu z nich pracowało zarobkowo, a część była zatrudniona w wiejskich podmiotach gospodarczych, dlatego tak znaczącym elementem wielofunkcyjnego rozwoju wsi jest tworzenie nowych miejsc pracy dla jej mieszkańców. Jak wynika z badań ponad 83% firm działających na obszarach wiejskich zatrudniało pracowników, a wśród nich blisko połowa tworzyła od 2 do 5 stanowisk pracy. Należy przy tym podkreślić, że dodatkowe miejsca pracy tworzono głównie w jednostkach, których właścicielami byli mieszkańcy pochodzący spoza wsi, w której funkcjonowała firma. Z kolei osoby mieszkające i prowadzące działalność w ankietowanych wsiach, najczęściej dawały zatrudnienie pojedynczym osobom, zazwyczaj wywodzącym się z najbliższej rodziny. Korzystanie z rodzinnych zasobów pracy, przez osoby prowadzące działalność we własnej wsi jest zazwyczaj nieformalne, nigdzie nie zarejestrowane, a przez to relatywnie tańsze.

Niższy, niż na obszarach zurbanizowanych, poziom rozwoju infrastruktury technicznej oraz specyfika rynku lokalnego powodują, że drobne przedsiębiorstwa w dużej mierze ograniczają koszty działalności poprzez wykorzystanie majątku gospodarstwa domowego i rolnego.

Znajduje to potwierdzenie w wynikach przeprowadzonych badań, według których o wykorzystaniu wcześniej posiadanej nieruchomości w działalności nierolniczej świadczy fakt, że wśród właścicieli nierolniczych podmiotów gospodarczych funkcjonujących na obszarach wiejskich blisko 47% posiadało gospodarstwo. W ich strukturze obszarowej dominowały gospodarstwa małe (blisko 85% z nich nie miało więcej niż 10 ha UR). Ich rozkład według obszaru posiadanej nieruchomości rolnej przedstawiał się następująco:

- 1,00 – 2,99 ha – 40,4%,
- 3,00 – 4,99 ha – 23,3%,
- 5,00 – 9,99 ha – 21,2%,
- 10,00 – 19,99 ha – 11,7%,
- 20 ha i więcej – 3,4%.

Zaobserwowano również pewne zróżnicowanie przestrzenne pod względem wielkości gospodarstw: w makroregionie środkowozachodnim najwięcej osób prowadzących działalność gospodarczą było jednocześnie posiadaczami gospodarstw o powierzchni 10,00-19,99 ha. W makroregionach: środkowo-wschodnim, południowo-wschodnim i południowo-zachodnim spośród osób

pracujących na własny rachunek najczęściej było tych, którzy posiadali małe gospodarstwa o powierzchni od 1,00 do 2,99 ha. Makroregion północny, charakteryzował się największym udziałem osób prowadzących działalność gospodarczą i jednocześnie posiadających grunty o wielkości 5,00-9,99 ha UR. Trzeba podkreślić, że jest to w dużym stopniu odzwierciedleniem struktury agrarnej występującej na poszczególnych terenach kraju.

Ogólnie relatywnie duża grupa wiejskich przedsiębiorców prowadziło nierolniczą działalność gospodarczą wykorzystując na ten cel budynki znajdujące się w gospodarstwach domowych (blisko 77%). Przyczynia się do pełniejszego wykorzystywane posiadanych zasobów materialnych, a jednocześnie obniża koszty prowadzonej działalności, ponieważ nie zmusza do wynajmu budynków czy ewentualnej budowy nieruchomości na potrzeby działalności gospodarczej.

Lokalny charakter działalności wiejskich firm łączy się często z pozagospodarczymi funkcjami, jakie spełniają osoby, które je zakładają. W badanych wsiach ponad 40% właścicieli aktywnie uczestniczyło w życiu społecznym. W regionach o bogatej tradycji przedsiębiorczości, gdzie (np. na południowo-wschodnich terenach kraju) udział osób prowadzących podmioty gospodarcze angażujących się w życie lokalne wynosił nawet 70%. Najczęściej spotykaną formą aktywności społecznej było wsparcie materialne przedsięwzięć kulturalnych i sportowych (festyny okolicznościowe, zawody), pomoc szkołom (dofinansowanie wyjazdów, posiłków w stołówkach szkolnych) i organizacjom lokalnym, jak np. Ochotniczej Straży Pożarnej (dofinansowanie zakupu sprzętu). Właściciele podmiotów funkcjonujących na terenach wiejskich w różny sposób wspierali również inicjatywy społeczne (np. prace porządkowe na terenie wsi)⁹.

Rozwój małych i średnich przedsiębiorstw na obszarach wiejskich w ograniczonym stopniu może wywoływać efekt mnożnikowy. O ile na terenach położonych blisko dużych aglomeracji miejskich liczba małych firm będzie wzrastała, co wiąże się z procesem suburbanizacji i migracją ludności miejskiej na tereny podmiejskie, to na obszarach typowo wiejskich liczba działających firm zależeć będzie w głównej mierze od lokalnego popytu na towary i usługi. Ponadto można uznać, że rozwój wiejskiej przedsiębiorczości w dużej mierze uzależniony będzie od czynników egzogenicznych, głównie związanych z rozwojem infrastruktury oraz dostępnością wsparcia działalności inwestycyjnej firm oraz ograniczeniem barier administracyjnych zarówno dla osób chcących rozpocząć już działalność gospodarczą, jak i firm prowadzących działalność.

---

⁹ A. Otłowska, *Aktywność społeczna osób prowadzących podmioty gospodarcze na obszarach wiejskich*, Roczniki Naukowe Seria 2007, t. IX, z. 2.

Przeprowadzone badanie pozwalają na stwierdzenie, że oddziaływanie na rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w dużym stopniu zależy od polityki prowadzonej na szczeblu lokalnym. Wiąże się to ze stosunkowo wysokim zaufaniem, jakim obdarzane są samorządy gminne wśród społeczności lokalnej, co łączy się z przekonaniem, że Urząd Gminy jest centralnym podmiotem wpływającym na rozwój lokalny.

Znaczący wpływ na poziom wiedzy mieszkańców wsi o możliwości założenia i prowadzenia własnej firmy mają jednostki samorządu terytorialnego oraz instytucje informacyjno-doradcze działające bezpośrednio w otoczeniu wsi. Oprócz bezpośrednich działań przyczyniających się do rozwoju wiejskich przedsiębiorstw (jak np. pomoc doradcza i informacyjna), samorządy gminne i powiatowe poprzez inwestycje wpływają na poziom infrastruktury technicznej będącej czynnikiem wzrostu gospodarki lokalnej, co oddziałuje stymulująco na zwiększenie liczby firm działających na danym terenie.

Wyniki badań potwierdzają, że własna działalność gospodarcza stanowi ważne źródło zarobkowe rodzin wiejskich, a miejsca pracy tworzone w drobnych podmiotach gospodarczych stwarzają szansę ograniczenia rozmiarów bezrobocia ukrytego w rolnictwie. Tym samym działania wspierające rozwój wiejskich firm wpływają stymulująco na procesy koncentracji w rolnictwie.

Ponadto można uznać, że ważnym czynnikiem rozwoju lokalnej gospodarki, której ważną część stanowią wiejskie firmy, są miasta, tworząc lokalne centra rozwoju. Dlatego poprawa infrastruktury transportowej, szczególnie pomiędzy miastami i wsią, może przyczynić się do wzrostu zatrudnienia ludności wiejskiej oraz poprawy warunków działalności małych przedsiębiorstw z tytułu rozszerzenia terytorium, na którym operują.

4.4 Podsumowanie

Analiza wiejskiej populacji żyjącej poza gospodarstwami rolnymi wykazała przede wszystkim, że jest to grupa, która stanowi coraz bardziej znaczącą część mieszkańców wsi. Tym samym środowiska wiejskiego nie można już utożsamiać wyłącznie z działalnością rolniczą. Aż 57% rodzin z ogółu wiejskiej społeczności żyje poza gospodarstwami rolnymi. Na niektórych obszarach, a zwłaszcza południowo-zachodnich i północnych, udział tej grupy stanowi trzy czwarte ogółu wiejskich rodzin. Nawet na wschodnich terenach kraju, a więc tam, gdzie gospodarstwa rolne cechowały się szczególnie tradycyjnymi formami powiązań rodzinnych, niezależnie od statusu ekonomicznego poszczególnych osób, prawie połowę wiejskiej społeczności tworzą rodziny bezrolne.

Przyczyn odchodzenia od rolnictwa należy poszukiwać przede wszystkim w zmianach, jakie nastąpiły w tym dziale gospodarki pod wpływem nowych uwarunkowań makroekonomicznych. Po akcesji Polski do Unii Europejskiej gospodarstwa rolne stanęły przed wyzwaniem działalności w warunkach dużej konkurencji oraz konieczności ograniczania kosztów produkcji. Z drugiej strony polepszające się ogólne warunki gospodarcze oraz znaczne rozdrobnienie agrarne, które cechuje polskie gospodarstwa i związane z tym bezrobocie ukryte w rolnictwie, przyczyniały się do dalszego wzrostu zainteresowania zmianą statusu z rodzin rolniczych na bezrolne. Takim postawom sprzyjały głównie zwiększające się możliwości podejmowania pracy najemnej. W efekcie ponad 70% nowych rodzin bez gospodarstwa rolnego powstało w wyniku opuszczenia gospodarstw rolnych.

O przestrzennych różnicach w strukturze demograficznej ludności niechłopskiej decyduje przede wszystkim możliwość zarobkowania bez konieczności zmiany miejsca zamieszkania. Tym samym na terenach, gdzie możliwości zatrudnienia poza rolnictwem są bardzo ograniczone, w strukturze demograficznej wiejskiej ludności bezrolnej stosunkowo dużą populację stanowią emerytowani rolnicy.

Pomimo iż większość rodzin utrzymujących się z zarobkowania stanowią rodziny, których dochody pochodziły z pracy najemnej, to na uwagę zasługują również ci bezrolni, którzy posiadali dochody z prowadzenia działalności gospodarczej na własny rachunek. Wiejskie gospodarstwa domowe, dla których było to główne źródło utrzymania ciągle stanowią niewielki procent ogółu rodzin zarobkujących, a do przyczyn takiej sytuacji należy zaliczyć przede wszystkim brak doświadczenia w zakresie prowadzenia własnej firmy.

Przypuszczać można, że przemiany w liczebności zbiorowości rodzin bezrolnych ulegać będą dalszej dynamizacji i że grupa o takim statusie będzie stanowić coraz bardziej znaczącą część wiejskiej społeczności.

Z przeprowadzonych badań wynika, że w zbiorze rodzin nierolniczych rozpowszechnienie działalności gospodarczej na własny rachunek następowało na zasadzie włączania się w już wcześniej zaawansowane procesy wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Przykładem takich zależności był relatywnie wysoki odsetek bezrolnych utrzymujących się z pracy na własny rachunek w makroregionie południowo-wschodnim. Jest to teren o dużym rozdrobnieniu agrarnym i wieloletnich tradycjach zarobkowania ludności wiejskiej.

Na podstawie analizy materiału z badania IERiGŻ-PIB można uznać, że rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich stanowi realną drogę poprawy sytuacji bytowej społeczności lokalnej. Wyniki badań potwierdzają, że własna

działalność gospodarcza stanowi ważne źródło zarobkowe rodzin wiejskich, a miejsca pracy tworzone w drobnych podmiotach gospodarczych stwarzają szansę ograniczenia rozmiarów bezrobocia ukrytego w rolnictwie. Tym samym działania wspierające rozwój wiejskich firm wpływają stymulująco na procesy koncentracji w rolnictwie.

Specyfika warunków funkcjonowania wiejskich podmiotów gospodarczych oraz duże ich znaczenie z punktu rozwoju lokalnego powinny stanowić ważny element polityki wobec obszarów wiejskich, co wymaga kontynuacji badań w tym zakresie.

5. Instytucjonalne czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich

5.1 Wprowadzenie

W rozważaniach dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich coraz częściej rozważane jest podejście instytucjonalne. Wiąże się to z formułą nowej ekonomii instytucjonalnej, w której instytucja uzupełnia czynniki ekonomiczne w sensie określenia warunków racjonalnego zachowania jednostek i społeczeństwa w społecznym procesie gospodarowania. Włączenie instytucji w proces gospodarowania czyni, że podejmowane działania stają się bardziej przewidywalne, co niewątpliwie wpływa na wielkość kosztów transakcyjnych. Stwarza to potrzebę pogłębionej analizy systemu instytucjonalnego jako całości kształtu instytucji biorących udział w procesie rozwoju obszarów wiejskich.

Pojęcie instytucji jest różnie definiowane. W niniejszej analizie przyjęto za Northem¹⁰ – przedstawicielem nowej ekonomii instytucjonalnej, że instytucja to zespół funkcjonalnie powiązanych norm prawnych i zasad (otoczenie instytucjonalne), jak również wyodrębniona struktura organizacyjna (organizacje) i mechanizmy jej funkcjonowania. Jest ona traktowana jako ważny czynnik rozwoju obszarów wiejskich, posiadający ilościowe i jakościowe aspekty.

Rozważania zawarte w niniejszym zadaniu dotyczą głównie instytucji działających na rzecz rozwoju działalności rolniczej i nierolniczej oraz kapitału ludzkiego.

W tym ujęciu instytucje oddziałują na czynniki związane z pozyskiwaniem i doskonaleniem zasobów, którymi dysponuje badany obszar oraz stwarzają możliwości ich aktywnego wykorzystania w rozwoju obszarów wiejskich. Założono, że różne rozwiązania instytucjonalne w badanych obszarach są podstawowymi przesłankami do wyjaśnienia różnic w poziomie ich rozwoju. Celem prowadzonych analiz była identyfikacja instytucji i ocena ich roli w rozwoju podstawowych sfer gospodarki na obszarach wiejskich.

Uwzględniono działające instytucje zidentyfikowano na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym oraz sektorze w publicznym, pozarządowym i prywatnym.

---

¹⁰ D. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 101-102.

Do nakreślenia kompetencji instytucji wykorzystano głównie źródła zastane, czyli ustawodawstwo Rzeczypospolitej Polskiej, statuty organizacji, materiały publicystyczne oraz badania terenowe prowadzone na obszarach wiejskich kilku województw. Obszary wiejskie identyfikowano z gminami wiejskimi i miejsko-wiejskimi. Materiał empiryczny został zgromadzony poprzez przeprowadzenie w latach 2005 i 2006 ankiet w 683 organizacjach działających na rzecz rozwoju obszarów wiejskich w gminach woj. mazowieckiego, podlaskiego, podkarpackiego, opolskiego, wielkopolskiego, warmińsko-mazurskiego i zachodniopomorskiego. Ponadto w odniesieniu do 193 gmin określono działalność instytucji na rzecz lokalnej przedsiębiorczości. Zbadano także 190 przedsiębiorstw o różnym profilu działalności i statucie prawnym, zlokalizowanych w wyżej wymienionych województwach. W odniesieniu do 400 gospodarstw rolnych o różnym typie produkcji i wielkości ekonomicznej położonych w różnych regionach kraju zbadano ich powiązania z instytucjami. Dotyczyło to także 323 placówki oświatowe na terenie gmin pięciu powiatów z woj. mazowieckiego (ciechanowski, płocki, ostrołęcki, radomski, siedlecki).

Ponadto do analizy wielu zjawisk posłużyły dane statystyczne Banku Danych Regionalnych GUS.

5.2 Instytucje w procesie modernizacji gospodarstw rolnych

Wspólna Polityka Rolna prowadzi do wzrostu zaangażowania sektora publicznego w rozwój rolnictwa, w tym także w proces modernizacji gospodarstw, co można określić jako ingerencję państwa w rynek. Generalnie jest to sytuacja niepożądana, która prowadzi do zaburzeń procesów rynkowych. Przy obecnych uwarunkowaniach znaczenie tego sektora jest jednak niepodważalne dla dalszego rozwoju rolnictwa. Zawodność rynku, która wynika m.in. z efektów zewnętrznych, istnienia dóbr publicznych, asymetrii informacji czy niekompletności rynków może bowiem powodować niepożądane efekty, takie jak wzrost bezrobocia i inflacji oraz ogólny brak równowagi.

Negatywne skutki zawodności rynku mogą jednak zostać ograniczone przez odpowiednie rozwiązania w zakresie systemu instytucjonalnego. W związku z tym prowadzone badania były zorientowane na poszukiwanie takich wzorców interakcji instytucji rynkowych i pozarynkowych z gospodarstwem rolnym, które sprzyjałyby procesowi modernizacji gospodarstw, a w konsekwencji prowadziły do trwałego rozwoju rolnictwa. Celem badań było natomiast uzyskanie odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu proces moderniza-

cji gospodarstw rolnych jest determinowany przez lokalny układ instytucjonalny, który generalnie obejmuje podmioty formalne i nieformalne – wchodzące w bezpośrednie interakcje z rolnikami. Jednocześnie przeprowadzone analizy pozwoliły określić opinię rolników o funkcjonującym systemie instytucjonalnym oraz ich oczekiwania względem usług sektora publicznego.

Sposoby oddziaływania instytucji na procesy modernizacji gospodarstw rolnych mogą być jednak bardzo zróżnicowane. Procesy te mają bowiem charakter wielowymiarowy. Modernizacji mogą np. podlegać pojedyncze środki trwale stanowiące zasoby gospodarstw rolnych. Ponadto każde gospodarstwo rolne w czasie swojego funkcjonowania przechodzi przez różne fazy. W zależności od fazy, w której aktualnie jest, różnie reaguje na czynniki m.in. zewnętrzne, pod których naciskiem się znajduje. Reakcja występuje zawsze, ale zmiany przybierają różne natężenie. Zmieniają się zasoby czynników wytwórczych, struktura produkcji, sposób zarządzania i powiązania z rynkiem. Czasami zmiany są niewielkie, prawie niezauważalne, niekiedy jednak bywają głębokie, z góry zaplanowane i konsekwentnie realizowane – wówczas mamy do czynienia z procesem zarówno restrukturyzacji, jak i modernizacji gospodarstwa.

W ostatnich latach gospodarstwa rolne przechodzą proces modernizacji, który zmierza w kierunku unowocześnienia technik wytwórczych i przeorientowania się na rynkowe sposoby działania. W procesie tym istotne znaczenie mają instytucje lokalne – organizacje w rozumieniu nowej ekonomii instytucjonalnej – działające w bezpośrednim otoczeniu rolnictwa. Instytucje te tworzą bowiem ramy i mechanizmy regulujące zachowanie użytkowników gospodarstw rolnych w procesie gospodarowania. Ich wpływ na funkcjonowanie gospodarstw rolnych ułatwia m.in.:

- szybsze dostosowanie się gospodarstw do zmieniających się warunków ekonomicznych i organizacyjnych,
- angażowanie się w efektywną działalność rynkową,
- dostęp do informacji o sytuacji na rynkach rolnych,
- obniżenie kosztów transakcyjnych.

Największą rolę w funkcjonowaniu gospodarstw rolnych odgrywają instytucje publiczne (administracja rządowa i samorządowa), które posługują się głównie mechanizmami administracyjno-politycznymi. W otoczeniu gospodarstw funkcjonują również instytucje prywatne, zrzeszone w sposób formalny lub nieformalny. Instytucje zrzeszane w sposób formalny, to: spółdzielnie, spółki i związki branżowe, natomiast w sposób nieformalny – to organizacje wzajemnej pomocy.

Badania terenowe wskazują jednak na dość zróżnicowaną intensywność dobrowolnej współpracy rolników z instytucjami lokalnymi. W latach 2006-2007 kierownicy badanych gospodarstw rolnych (400 gospodarstw) kontaktowali się średnio rocznie z 3 444 instytucjami, czyli na jednego rolnika przypadło około 8,6 przypadków współpracy. Najwięcej rolników (42,5%) zadeklarowało od 8 do 10 kontaktów, nieliczni zaś (4%) – maksymalną liczbę, tj. powyżej 14 przypadków wspólnych działań. Tak duża liczba kontaktów może oznaczać, że pojawia się wyraźne zapotrzebowanie na instytucje, które zapewniają bezpieczeństwo – zmniejszają ryzyko – w procesie gospodarowania. Ponad 27% rolników zadeklarowało współpracę z 5-7 instytucjami, przy czym dotyczyło to od 2 do 3 różnych form pomocy ze strony instytucji. Może to świadczyć o pewnej specjalizacji w zakresie działalności lokalnych instytucji na rzecz gospodarstw rolnych. Intensywność współpracy była również zróżnicowana w ujęciu regionalnym. Najbardziej rozbudowane relacje z lokalnymi instytucjami mieli rolnicy z woj. podkarpackiego i śląskiego, najmniej z woj. warmińsko-mazurskiego.

Prawie wszyscy badani rolnicy korzystali głównie z trzech form pomocy, a mianowicie: doradztwa i szkoleń, informacji o programach unijnych oraz wypełniania wniosków i dokumentów na potrzeby programów unijnych. Korzystanie z usług w tym zakresie wynika przede wszystkim z chęci pozyskania unijnych środków finansowych na podstawie sporządzonych planów rozwojowych. Najbardziej rolnicy korzystali natomiast z pomocy przy uzyskaniu certyfikatu oraz chęci powiększenia zasobów gospodarstwa – ziemi, kapitału i pracy.

Można zauważyć pewną prawidłowość, jeśli chodzi o postawę rolników wobec lokalnych instytucji. Te same lub bardzo podobne usługi świadczone są gospodarstwom zarówno przez organizacje tradycyjne – Ośrodki Doradztwa Rolniczego czy Izby Rolnicze, jak i nowopowstałe instytucje sektora prywatnego lub pozarządowego. Zaufanie rolników do nowo tworzonych stowarzyszeń czy firm prywatnych jest jednak znacznie mniejsze niż do organizacji sektora publicznego. Dominująca rola firm prywatnych występuje w zasadzie tylko w przypadku pomocy przy sprzedaży produktów i usług – wskazało na nią aż 72,3% rolników. W odróżnieniu od organizacji publicznych, zdecydowanie największą barierą działania instytucji prywatnych na rzecz gospodarstw rolnych jest kwestia finansowania ich usług.

Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono również, że poziom współpracy z sektorem publicznym jest jednak dość zróżnicowany i zależy od specyfiki usług świadczonych przez poszczególne organizacje. Zdecydowanie najczęściej gospodarstw rolnych badanej grupy korzystało z pomocy Ośrodków Doradztwa Rolniczego oraz Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Wynika to z możliwości uzyskania przez rolników wsparcia finansowego w ra-

mach realizowanej Wspólnej Polityki Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich. Z tej pomocy korzysta ponad 90% gospodarstw – to oznacza, że w obecnym układzie instytucjonalnym są one niezastąpione. Na przeciwległym biegunie pod względem znaczenia dla rolników uplasowały się Agencja Rozwoju Regionalnego oraz Powiatowe Urzędy Pracy. Nie oznacza to, że te organizacje są zbędne dla rozwoju wsi i rolnictwa. Dowodzi jednak, że prowadzona polityka rozwoju, pomimo obserwowanych zmian, w dalszym ciągu ma charakter sektorowy, a nie regionalny.

Gospodarstwa rolne nie ograniczały swej współpracy z sektorem publicznym do jednej lub dwóch organizacji – najczęściej korzystały z usług 4 lub 5 podmiotów. Można na tej podstawie stwierdzić, że zakresy oddziaływania poszczególnych instytucji na gospodarstwa rolne nie pokrywają się. Niemniej żadna z nich nie jest w stanie samodzielnie zaspokoić potrzeb zdecydowanej większości gospodarstw. Z kolei dywersyfikacja współpracy prowadzi do wzrostu kosztów transakcyjnych usług publicznych. Wydawałoby się zatem, że w kontekście modernizacji gospodarstw rolnych oraz optymalizacji wydatków publicznych na ten cel korzystna byłaby koncentracja różnych form pomocy w mniejszej liczbie organizacji. Z analizy otoczenia instytucjonalnego oraz układu instytucjonalnego wynika jednak, że skutkiem nadmiernej koncentracji tych usług mogłoby być pogorszenie ich jakości.

Istotnym elementem modernizacji gospodarstw rolnych jest wprowadzanie nowych, innowacyjnych rozwiązań zarówno w sferze produkcji rolnej, jak i organizacji, zarządzania. W tej dziedzinie dość ważną rolę ogrywają instytuty badawcze. Z prowadzonych badań wynika co prawda, że zaledwie nieco ponad 15% gospodarstw korzysta z ich usług, ale u ponad połowy tej grupy kontakty w ramach nawiązanej współpracy są dość częste. Może to oznaczać, że jakość świadczonych usług jest dla rolników satysfakcjonująca, natomiast ich specjalistyczny charakter zawęża grono zainteresowanych nimi rolników. Modernizacja gospodarstw w celu zwiększenia ich konkurencyjności na europejskim rynku będzie wymagać przygotowania przez ośrodki badawczo-rozwojowe oferty dla znacznie szerszej grupy gospodarstw. Usługi te nie muszą być jednak świadczone na zasadzie bezpośrednich kontaktów z gospodarstwem rolnym; mogą odbywać się pośrednio, poprzez jednostki doradztwa rolniczego i samorządu terytorialnego.

Przeprowadzone badania potwierdziły ponadto istnienie związku pomiędzy powierzchnią gospodarstw a korzystaniem przez nie z usług poszczególnych organizacji sektora publicznego. Z analizy metodą probitową wynika jednak, że wzrost powierzchni gospodarstw dotychczas niekorzystających z usług nie spowoduje statystycznie istotnego wzrostu prawdopodobieństwa podjęcia współpracy. Można powiedzieć, że wielkość gospodarstwa wiąże się ze specy-

fiką zapotrzebowania na usługi sektora publicznego, jednak jej wzrost w przypadku gospodarstw niewykazujących takiego zapotrzebowania nie doprowadzi do jego pojawienia się, przynajmniej w krótkim okresie. Jeżeli zmieni się zwrot wektora tej zależności, to można stwierdzić, że gospodarstwa, które dotychczas nie podjęły współpracy, mają niewielkie szanse na zwiększenie powierzchni użytków rolnych.

Jednym z celów badań była analiza zakresu i obszarów współpracy z organizacjami należącymi do sfery rynku. W grupie tej znalazły się instytucje finansowe, tj. banki spółdzielcze i komercyjne, fundusze poręczeń kredytowych, a także instytucje związane ze sferą zbytu produktów żywnościowych, takie jak rynki hurtowe i giełdy oraz inne instytucje prywatne działające w obszarze zaopatrzenia, zbytu i przetwórstwa, jak również spółdzielnie, samorządy gospodarcze (w postaci izb przemysłowo-handlowych) oraz instytucje ubezpieczeniowe. Spośród wyżej wymienionych organizacji rynkowych szczególnie ważną rolę w procesie modernizacji gospodarstw odgrywają banki. Z jednej strony umożliwiają one bezpośrednie zaangażowanie kapitału obcego w proces modernizacji, z drugiej natomiast pozwalają skuteczniej wykorzystać środki publiczne transferowane do gospodarstw w ramach różnych instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej. Usługi bankowe stają się dla rolników coraz bardziej dostępne, jednak zakres korzystania z oferty banków przez gospodarstwa rolne jest wciąż dość wąski, ograniczając się do rachunku bankowego i związanych z nim podstawowych usług operacyjnych. Istotny wzrost zainteresowania rolników kredytami, zwłaszcza inwestycyjnymi, jest natomiast bezpośrednio związany z objęciem polskiego rolnictwa instrumentami finansowania WPR. Po roku 2004 blisko 60% kredytów inwestycyjnych pobieranych przez rolników to kredyty pomostowe, służące do finansowania przedsięwzięć refundowanych z programów unijnych.

Wciąż relatywnie niewielki jest natomiast odsetek rolników korzystających z produktów depozytowych, zaś szczególnie niski z innych, bardziej wyafinowanych produktów i usług bankowych, np. bankowości elektronicznej. Wiąże się to częściowo z nadal niewysokim poziomem informatyzacji obszarów wiejskich i wynikającą z tego ograniczoną możliwością dostępu do usług bankowych oferowanych drogą elektroniczną. Z kredytów rolnych (inwestycyjnych i obrotowych) rolnicy korzystają chętniej w bankach spółdzielczych, natomiast z kredytów w rachunku bieżącym, lokat bankowych czy funduszy inwestycyjnych – w bankach komercyjnych (to ostatnie także, dlatego że w większości banków spółdzielczych dopiero od niedawna są oferowane tego typu produkty).

Gospodarstwa rolne nie wykorzystują jednak w pełni potencjału wynikającego ze współpracy z instytucjami lokalnymi. Świadczy o tym chociażby 42%

nieefektywność wykorzystania usług różnych organizacji w podejmowanych działaniach inwestycyjnych. Ponadto lepsze efekty współpracy uzyskują gospodarstwa duże i silniejsze ekonomicznie. Można więc stwierdzić, że w dalszym ciągu występuje niedostosowanie skali, zakresu oraz sposobu świadczonych usług do wewnętrznego potencjału modernizacyjnego. Konieczne są więc dalsze badania, aby określić pożądane kierunki zmian w systemie instytucjonalnym, pozwalające nie tylko usprawnić i zrationalizować dystrybucję środków publicznych przeznaczonych na modernizację gospodarstw rolnych, ale również poprawić efektywność współpracy rolników z sektorem publicznym, prywatnym i pozarządowym.

Podsumowując, należy stwierdzić, że specyfika rolnictwa polskiego oraz polityka państwa powodują silne uzależnienie modernizacji od rozwiązań przyjętych w systemie instytucjonalnym. Modernizacja gospodarstw nie jest bowiem rezultatem działania wyłącznie mechanizmów rynkowych – jest wypadkową relacji pomiędzy gospodarstwem a otoczeniem i układem instytucjonalnym. Innymi słowy, instytucje są jednym z głównych czynników modernizacji gospodarstw rolnych, jednak wykorzystanie tego potencjału jest, z jednej strony, uwarunkowane specyficznymi właściwościami poszczególnych gospodarstw, z drugiej natomiast współpraca rolników z określonymi organizacjami z otoczenia rolnictwa wpływa na przemiany uwarunkowań wewnętrznych gospodarowania.

5.3 Instytucje w rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej

Rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej jest jednym z najważniejszych czynników wyznaczających procesy przemian obszarów wiejskich, a czynniki instytucjonalne pozostają istotną determinantą tego rozwoju. Kwestia wspierania przedsiębiorczości jest w Polsce nadal rozwiązana niedostatecznie. Według najnowszego raportu Doing Business 2010 przygotowanego przez Bank Światowy, Polska zajmuje 72 pozycję na liście 183 krajów sklasyfikowanych pod względem ułatwień dla prowadzenia biznesu (działalności gospodarczej). Raport dotyczy 10 najważniejszych obszarów aktywności gospodarczej – od założenia firmy po jej likwidację. Pozycja Polski w rankingu Banku Światowego oraz znaczenie rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich wskazują zatem na wagę podjęcia tematu instytucji jako ważnego czynnika warunkujących rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

Z przeprowadzonych badań terenowych w latach 2005-2006¹¹ dotyczących instytucjonalnych uwarunkowań rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich wynika, że główną rolę odgrywały organizacje pozarządowe i samorządy terytorialne. Organizacje pozarządowe stanowiły 70% ogólnej liczby, tj. 683 badanych organizacji. Świadczy to o relatywnie dużym zaangażowaniu społecznym w procesie rozwoju gospodarczego. Słabą stroną tych organizacji były jednak dość ograniczone zasoby środków finansowych w porównaniu do sektora publicznego i prywatnego. Zaangażowanie organizacji we wspieraniu rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej obszarów wiejskich było jednak dość znacznie zróżnicowane wśród badanych regionów. Największy ich udział w ogólnej liczbie badanych organizacji odnotowano w woj. wielkopolskim i mazowieckim ponad 60%. Równie wysokie zaangażowanie społeczne w rozwój gospodarczy charakteryzowało województwo opolskie, w którym tego rodzaju działalnością zajmowało się ponad 50% ankietowanych organizacji. Na przeciwnym biegunie uplasowało się woj. podkarpackie – tu bardziej rozpowszechniona była działalność na rzecz sfery społecznej rozwoju.

Podjęmowane przez badane organizacje działania na rzecz pozarolniczej działalności gospodarczej były ukierunkowane głównie na wspieranie samorządów terytorialnych. Koncentrowały się one na podejmowaniu zadań finansowych ze środków publicznych, np. przeznaczonych przez Wojewódzkie Urzędy Pracy na szkolenia bezrobotnych. Ze względu na skomplikowane procedury nie podejmowano natomiast współpracy na zasadach określonych w ustawie o partnerstwie publiczno-prywatnym. Bariery były tu np. konieczność przygotowania wyczerpujących analiz finansowych dla przedsięwzięć, których wartość nie przekraczała 50 tys. euro. Ponadto działania na rzecz samorządów terytorialnych były priorytetowe głównie dla organizacji w województwie o ogólnie niższym poziomie rozwoju gospodarczego. Najbardziej zaawansowanej pomocy udzielały organizacje w woj. wielkopolskim. Prawie 60% organizacji było bowiem zaangażowanych w rozpoznawaniu nisz rynkowych oraz rozpowszechnianie informacji o nowych technologiach. Działalność ta wynikała przede wszystkim z odmiennych niż w pozostałych badanych województwach oczekiwań oraz wyższych kwalifikacji uczestników procesu rozwoju.

O kierunkach wspierania działalności gospodarczej w dużym stopniu decydował kapitał ludzki oraz środki finansowe, jakimi dysponowały organizacje. Prawie 40% z nich już było zaangażowane w realizację projektów finansowanych z budżetu Unii, a dalsze 30% przygotowywało się do takiego uczestnictwa.

---

¹¹ Badania ankietowe 683 organizacji działających na rzecz rozwoju obszarów wiejskich, 193 gmin i 190 przedsiębiorstw.

Największą aktywnością w tym zakresie wykazywały się organizacje z woj. podlaskiego i warmińsko-mazurskiego, z których około 50% zdobyło już doświadczenie przy wykonywaniu zadań w ramach tych projektów. Szczególnie duże zainteresowanie możliwością finansowania realizowanych zadań odnotowano w organizacjach woj. podkarpackiego, tj. na obszarach o niewielkiej dotychczas aktywności w wykorzystaniu tego źródła.

Wpływ organizacji na rozwój gospodarczy najbardziej i najszybciej uwiadacza się na poziomie lokalnym. Ich zasięg oddziaływania jest bowiem dość ograniczony. W konsekwencji skutkiem podejmowanych przez określoną organizację działań może być wzrost zatrudnienia lub dochodów budżetowych samorządów na obszarze jednej lub kilku gmin. Zaobserwowano, że gminy woj. mazowieckiego, opolskiego i wielkopolskiego, w których ponad 50% badanych organizacji angażowało się we wspieranie rozwoju gospodarczego, osiągnęły ponad 30% wyższe wskaźniki poziomu zatrudnienia i dochodów własnych niż tereny, które były pozbawione tego wsparcia.

W ramach analizy empirycznej udało się uzyskać dane dotyczące wykorzystania przez ankietowane gminy instrumentów bezpośrednich i pośrednich do pobudzania lokalnej aktywności gospodarczej. Te pierwsze są adresowane do określonego typu miejscowych podmiotów, a przy ich użyciu uzyskuje się jednoznaczny efekt w postaci oczekiwanych postaw wobec organów samorządu lokalnego. Pośrednie narzędzia sterowania rozwojem lokalnym mają zaś formę parametrów ekonomicznych, które określają zmiany w układzie lokalnej ekonomiki, a ich adresem są wszystkie podmioty. Narzędzia te mają stymulować podmioty gospodarcze oraz zainteresowanych inwestorów do rozwijania działalności zgodnej z przyjętą strategią rozwoju gminy lub ograniczać zainteresowanie działalnością uznawaną za niepożądaną.

Wydzieloną kategorię instrumentów bezpośrednich stanowiły finansowe formy wsparcia publicznego inwestorów, obejmujące m.in. ulgi, umorzenia i zaniechania podatkowe, udzielanie gwarancji i poręczeń kredytowych oraz użyczenie, dzierżawę, wynajem, oddanie w wieczyste użytkowanie, sprzedaż mienia będącego własnością gminy. Stosowanie tego rodzaju narzędzi zadeklarowało ponad 2/3 badanych gmin – w woj. mazowieckim 67,1%, opolskim 48,6%, podkarpackim 62,7%, podlaskim 68,2%, warmińsko-mazurskim 69,6%, wielkopolskim 65,7% oraz w zachodniopomorskim 65,1%.

Wśród wymienionych pięciu głównych instrumentów bezpośrednich (prowadzenie komórki obsługi inwestorów, prowadzenie przedsiębiorstwa komunalnego, współpracy z różnego typu organizacjami, posiadanie okienka przedsiębiorczości, przygotowanie oferty inwestycyjnej) w ankietowanej grupie

gmin dominowało świadczenie przez samorzady usług publicznych (około 50%). Promowanie gminy jako obszaru sprzyjającego inwestorom oraz wydzielenie atrakcyjnie zlokalizowanych działek pod inwestycje po podłączeniu ich do infrastruktury komunalnej zadeklarowało prawie 40% badanych gmin – od 23% w woj. podkarpackim do prawie 67% gmin w woj. opolskim.

Spośród wymienionych bezpośrednich instrumentów wsparcia przedsiębiorczości najmniej intensywnie w badanej grupie gmin tworzono wydzielone struktury do obsługi inwestorów oraz Lokalne Okienka Przedsiębiorczości dla Małych i Średnich Przedsiębiorstw. Tylko co czwarta gmina posiada na swoim terenie okienko przedsiębiorczości, zaś niecałe 20% uruchomiło specjalne komórki wsparcia dla inwestorów.

Zidentyfikowano również czynniki środowiskowe mające wpływ na stosowanie poszczególnych instrumentów. Okazało się istotnym czynnikiem różnicującym charakter stosowanych instrumentów była wielkość gminy pod względem liczby mieszkańców, zdolność gminy do absorpcji funduszy unijnych oraz usytuowanie przestrzenne gminy w regionie.

W odniesieniu do pośrednich instrumentów wspierania przedsiębiorczości przez gminy największą rolę odgrywały w tym ujęciu strategia gminy oraz działalność na rzecz podnoszenia kwalifikacji ludności lokalnej. Około 90% badanych gmin miało opracowaną strategię rozwoju, co w głównej mierze było skutkiem obowiązujących przepisów i podstawą do uzyskania środków unijnych.

Tylko 70% badanych gmin prowadziło działalność na rzecz podnoszenia kwalifikacji zawodowych osób dorosłych. Jest to zjawisko niepokojące, biorąc pod uwagę znaczenie wykształcenia w kreowaniu wartości firm i tworzenia konkurencyjnej struktury społeczno-gospodarczej gminy. W tych spośród badanych gmin, które prowadziły działania na rzecz podnoszenia kwalifikacji zawodowych, najpopularniejsze było rozpowszechnianie informacji na temat takich możliwości (65% badanych gmin), pomoc w organizowaniu szkoleń (31% gmin) i udostępnianie pomieszczeń we własnym ośrodku (39% gmin), najmniej chętnie zaś fundowano stypendia (13%). Niewielki procent gmin (około 14%) miał opracowane plany przestrzennego zagospodarowania, w oparciu o które samorząd określał przeznaczenie terenów oraz sposoby ich zagospodarowania i zabudowy. Za pomocą tych planów władze gminy mogły aktywnie kształtować warunki gospodarowania i decydować o konkurencyjności swoich terenów.

W badaniu podjęto również próbę rozgraniczenia i kwantyfikacji wpływu stosowania instrumentów na charakterystyki społeczno-gospodarcze gminy. Wyniki analizy potwierdzają tezę o dodatniej zależności pomiędzy poziomem rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej a stosowaniem przez gminy

instrumentów bezpośrednich i pośrednich. W większości badanych gmin (76%) widoczny był wzrost liczby podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru w 2006 roku w stosunku do 2000 roku. Jednak stwierdzono, że interakcja stosowanych instrumentów i procesów gospodarczych ujawnia się bardziej w przypadku instrumentów bezpośrednich niż pośrednich. W ogólnym ujęciu można sformułować tezę o zależności rozwoju działalności pozarolniczej i jej struktury od aktywności władz lokalnych oraz o wpływie tejże działalności na tę aktywność. Można tu mówić o klasycznym sprzężeniu zwrotnym badanych zjawisk. Tylko w takiej sytuacji może zrodzić się szansa rozwoju tych gmin, oparta na wzajemnych oddziaływaniach „wzrost liczby podmiotów – zwiększenie dochodu gmin – dalszy rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej (wzmocniony potencjał gminy)”.

Uznać zatem należy, że siła i możliwości kreowania warunków innowacyjnej przedsiębiorczości tkwią w dużej mierze w samorządzie lokalnym. Trzeba dodać, że aktywność władz lokalnych zależy również od ich kompetencji. Niedostatek tejże nazywa się w ekonomii brakiem absorpcji innowacji w zastosowaniu do struktur lokalnych, który wynika z niskiego poziomu wykształcenia i niedostatecznego doświadczenia władz lokalnych. Trzeba dodać, że większymi kompetencjami (wykształceniem) na badanym obszarze wyróżnia się władza lokalna w województwie mazowieckim i wielkopolskim, co znajduje potwierdzenie w większej innowacyjności gospodarki gmin z tych województw.

Samorząd lokalny w odniesieniu do pozarolniczej działalności gospodarczej powinien m.in. pełnić funkcje obrony i reprezentanta interesów przedsiębiorstw oraz zabiegać o nowe inwestycje w tym zakresie. Jednak tylko 45% badanych przedsiębiorstw uznało, że władza lokalna zabiega o interesy przedsiębiorstw, a 10% twierdzi, że nie wykazuje ona zainteresowania rozwojem przedsiębiorstw na terenie gminy.

Na podstawie ankiet można wysnuć wniosek, że działalność władz lokalnych nie w pełni zadowalała przedsiębiorców. Oczekują oni wsparcia poprzez zapewnienie odpowiedniej kadry i doradztwa, które pozwoli zmniejszyć ryzyko inwestowania w gminie. Wymaga to zmiany sposobu zarządzania gminą z administracyjnego w menadżerski, w którym działania proinwestycyjne są inspirowane przez władze lokalne. Skuteczność tych działań jest w dużej mierze uzależniona od nakreślenia wizji lokalnego rozwoju, w tym także współpracy z przedsiębiorstwami i organizacjami otoczenia biznesu.

5.4 Instytucje w procesie rozwoju kapitału ludzkiego

Wśród przyczyn zmian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich, jakie mają miejsce w ostatnich latach podkreśla się rolę kapitału ludzkiego, który jest i czynnikiem sprawczym owych zmian, i powstaje w ich wyniku. Jest on traktowany jak zasób, który odpowiednio wykorzystany może w znacznym stopniu przyczynić się do rozwoju obszarów wiejskich. Dość często zdarza się, że obszary o podobnych uwarunkowaniach społeczno-gospodarczych rozwijają się w różnym tempie. W takich przypadkach czynników sprawczych doszukuje się w kapitale ludzkim. Ten nurt myślenia znalazł również potwierdzenie w licznych pracach teoretycznych, m.in. Schulza, Beckera, Lucasa, Romera. Autorzy ci rozważania nad kapitałem ludzkim łączyli z postępem technicznym, co pozwalało zrozumieć istotę wzrostu gospodarczego. Uważali, że ludzie stanowią pewien szczególny kapitał, w który trzeba inwestować. Skuteczne inwestowanie w ludzi zapewnić powinien sprawnie działający system instytucjonalny, generowany przez określone instrumenty ekonomiczne, społeczne i skumulowane doświadczenia historyczne i tradycje.

Wyżej opisane tezy uzasadniają rozważania na temat roli instytucji edukacyjnych w procesie poprawy jakości kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich oraz określenie, w jakim stopniu kapitał ludzki jest determinowany przez podmioty działające w rozmaitych strukturach społecznych, jakimi są organizacje. Wśród różnorodnych organizacji mogących uczestniczyć w procesie poprawy jakości kapitału ludzkiego uwzględnić należy przede wszystkim te, które zaspokajają potrzeby człowieka w zakresie usług społecznych. Zaspokajają one nie tylko podstawowe potrzeby, ale rozbudzają takie, których realizacja przyczynia się do rozwoju społeczno-gospodarczego.

W procesie rozwoju kapitału ludzkiego największą rolę odgrywają organizacje publiczne (administracja rządowa i samorządowa) świadczące usługi społeczne. Świadczenie tego typu usług publicznych wchodzi w zakres zadań własnych samorządu. Zdarza się, że samorzady zlecają świadczenie usług społecznych innym podmiotom, np. placówkom prywatnym, organizacjom pozarządowym, osobom fizycznym.

W zależności od celów, dla jakich zostały powołane, wśród organizacji działających na rzecz rozwoju kapitału ludzkiego należy wyróżnić:

- placówki edukacyjno-wychowawcze decydujące o poziomie i profilu kwalifikacji obywateli,
- instytucje kulturalne kształtujące postawy obywateli poprzez oddziaływanie na rozwój duchowy człowieka,

- organizacje ochrony zdrowia uświadamiające i propagujące zdrowy styl życia i żywienia.

Obszary działań tych organizacji mają charakter komplementarny, tj. do osiągnięcia zamierzonego efektu niezbędne jest, by poszczególne usługi wzajemnie się wspomagały. Z tego wynika, że wszystkie organizacje świadczące usługi społeczne powinny ze sobą współpracować, tworząc zintegrowany system skierowany na zaspokojenie potrzeb człowieka. Analizując działalność tych organizacji, zaobserwowano:

- zbieżność miejsca i czasu wykonania usługi, co świadczy o ich lokalnym charakterze,
- osobiste zaangażowanie odbiorców w procesie korzystania z usług, co czyni niemożliwość ich magazynowania (relacje bezpośrednie),
- brak anonimowości w świadczeniu tych usług,
- długi czas oczekiwania na wyniki (nakład/efekt).

Badania podstawowych placówek edukacyjnych wskazują, że warunkiem sprawności ich działań na rzecz podniesienia jakości kapitału ludzkiego jest m.in. dostosowanie wszystkich stopni i form kształcenia do wyzwań transformującej i integrującej się gospodarki.

Jedną z najważniejszych form wyrównujących szanse edukacyjne jest edukacja przedszkolna. W roku 2008 funkcjonowało na obszarach wiejskich woj. mazowieckiego 1470 placówek przedszkolnych, a w tym aż 58% oddziałów w szkołach podstawowych. Z danych wynika, że w każdej gminie funkcjonuje co najmniej oddział przedszkolny w szkole podstawowej. W stosunku do roku 2000 ogólna liczba placówek wychowania przedszkolnego wzrosła o 5%. Mimo to, w zajęciach uczestniczyło tylko 41% dzieci w wieku 3-6 lat, wobec 67% w gminach miejskich. Zdecydowanie gorsza sytuacja dotyczyła dzieci w wieku 3-5-letnich, bowiem tylko 21% brało udział w zajęciach przedszkolnych. Upowszechnianie edukacji przedszkolnej na obszarach wiejskich jest nie tylko niskie, ale bardzo zróżnicowane między poszczególnymi gminami.

Polska pod względem objęcia dzieci opieką przedszkolną znajduje się na jednym z ostatnich miejsc w Unii Europejskiej. Tak niski wskaźnik spowodowany jest m.in. reorganizacją sieci placówek i ich likwidacją w związku z przejściem finansowania do budżetów samorządowych, znacznym wzrostem opłat za pobyt dziecka w przedszkolu, niskim statusem społeczno-ekonomicznym wielu rodziców oraz słabą dostępnością placówek przedszkolnych.

W 2008 na obszarach wiejskich woj. mazowieckiego funkcjonowały 1293 szkoły podstawowe i 500 szkół gimnazjalnych. Analizując lokalizację prze-

strzenną tych placówek (tj. liczba szkół na 100 km i 1 wieś) i dostępność społeczną (tj. liczba szkół na 10 tys. mieszkańców odpowiedniej grupy wiekowej), można stwierdzić, że korzystne wskaźniki uzyskiwały przede wszystkim gminy o małej liczbie ludności oraz położone na obrzeżach województwa. Wynika to z rozdrobnienia sieci osadniczej oraz większego udziału dzieci w tej grupie wiekowej w ogólnej liczbie mieszkańców. Oznacza to, że ważnym czynnikiem z punktu widzenia lokalizacji szkoły jest liczba dzieci.

W ostatnich latach obserwuje się spadek liczby uczniów uczęszczających do różnego typu szkół ponadgimnazjalnych. Jednocześnie zarówno na wsi, jak i w mieście zaznacza się wzrost udziału uczniów szkół ogólnokształcących przy jednoczesnym spadku udziału uczniów szkół zawodowych.

W roku szkolnym 2007/2008 licea ogólnokształcące kształciły 58,9% uczniów, technika 29,6%, a szkoły zawodowe 11,6%. Analizując lokalizację szkół ponadgimnazjalnych, należy stwierdzić, że czynnikiem kluczowym z punktu widzenia funkcjonowania szkół jest – podobnie jak w przypadku innych typów szkół – liczba młodzieży w wieku 17-19 lat, bo to ona determinuje zapotrzebowanie na tego typu szkoły.

Jak wykazały badania, głównym źródłem finansowania szkół jest subwencja oświatowa, która stanowi około 70% wydatków oświatowych w budżetach samorządowych. Ponadto stwierdzono silną zależność między tempem wzrostu wydatków oświatowych samorządów, a wysokością ich własnych dochodów, co potwierdza analiza korelacji. Współczynnik korelacji w przypadku samorządu wojewódzkiego wynosi 0,68, powiatowego 0,60 i gminnego 0,65.

Działania podejmowane przez organizacje zajmujące się upowszechnianiem kultury odgrywają również znaczną rolę w realizacji celów społecznych, takich jak podniesienie jakości kapitału ludzkiego. W przypadku obszarów wiejskich tę rolę pełnią głównie organizacje pozarządowe i samorządy. Przerzucenie głównej odpowiedzialności za upowszechnianie kultury na samorządy gminne, spowodowało regres tradycyjnych nośników kultury na obszarach wiejskich, takich jak: placówki biblioteczne, domy kultury, świetlice i kluby. W okresie 2000-2008 na badanym obszarze najwięcej ubyło świetlic (około 35%) i klubów (około 27%). Utrzymanie tych placówek jest uzależnione od wielkości wydatków na kulturę i sztukę w budżetach gmin. W badanym okresie udział ten zmalał o 30%, osiągając wielkość 2,2%. Tylko w 38% badanych gmin woj. mazowieckiego w 2008 r. udział wydatków na kulturę był wyższy od średniej całego tego regionu.

Jednym z głównych celów działalności placówek kulturalnych jest integracja ludności oraz rozwijanie lokalnej tożsamości. Dość często organizacje

samorządowe są wspierane przez stowarzyszenia działające w obszarze kultury. W sumie stanowią one duży potencjał społeczny na rzecz budowania kapitału ludzkiego i społecznego na obszarach wiejskich.

Jak wykazały badania nadal najbardziej dostępną i ważną instytucją kulturalną na obszarach wiejskich są placówki biblioteczne. Świadczy o tym fakt, że przy stale zmniejszającej się sieci placówek bibliotecznych wzrasta liczba czytelników korzystających z wypożyczeń księgozbioru w bibliotekach publicznych. Liczba wypożyczeń księgozbioru woluminów na 1000 mieszkańców osiągnęła w roku 2008 4805, tj. wzrosła o 18% w porównaniu do 2000 roku. Wynika to z roli książki jako tradycyjnej formy upowszechniania treści, przekazu informacji, kształtowania poglądów i postaw, a także z braku środków finansowych na powiększanie prywatnego zbioru. Dlatego dalsze zmniejszanie liczby tych placówek czy ograniczania posiadanych przez nie księgozbiorów mogłoby zwiększyć dystans cywilizacyjny niektórych obszarów wiejskich w stosunku do miast.

Współcześnie potrzeby kulturalne są realizowane przede wszystkim przy wykorzystywaniu takich urządzeń, jak: telewizor (z możliwością korzystania z anteny satelitarnej), magnetowid, komputer, Internet itp. Te nowe formy aktywności kulturalnej nie sprzyjają jednak integracji społeczności lokalnej, pracy zespołowej, kreatywności i wzajemnej inspiracji.

Badania wykazały, że interakcyjna zależność pomiędzy dostępnością usług edukacyjnych a jakością kapitału ludzkiego jest znaczna. W związku z tym przeprowadzono klasyfikację gmin (według przyjętych metod statystycznych) o podobnym poziomie rozwoju ze względu na dostępność usług edukacyjnych, jak i rozwoju kapitału ludzkiego.

Stan jakości kapitału ludzkiego badanych gmin woj. mazowieckiego scharakteryzowano za pomocą 5 cech:

- X_1 – odsetka ludności z wykształceniem wyższym, policealnym i średnim,
- X_2 – stosunku liczby ludności w wieku nieprodukcyjnym do liczby ludności w wieku produkcyjnym,
- X_3 – odsetka bezrobotnych (tj. stosunek liczby bezrobotnych do ludności w wieku produkcyjnym)
- X_4 – liczby pracujących w gospodarce narodowej na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym,
- X_5 – salda migracji na 1000 mieszkańców.

Dostępność do usług edukacyjnych określono, badając liczbę:

- Y_1 – dzieci w wieku 3-6 lat uczęszczających do przedszkoli (%),
- Y_2 – liczby szkół podstawowych na 100 km,

- Y_3 – liczby szkół gimnazjalnych na 100 km,
- Y_4 – liczby bibliotek na 100 km,
- Y_5 – woluminów księgozbioru na 1 tys. mieszkańców,
- Y_6 – ilości pomieszczeń w szkole na 1 ucznia szkoły podstawowej,
- Y_7 – ilości komputerów na 1 ucznia w szkole gimnazjalnej.

W oparciu o metody analizy skupień (Warda i k-średnich) otrzymano trójstopniową klasyfikacją gmin ze względu na dostępność i charakter usług oraz jakość kapitału ludzkiego na badanych obszarach. Uznano, że:

- 1 – klasa skupia gminy o najniższym poziomie rozwoju.
- 2 – klasa skupia gminy o średnim poziomie rozwoju
- 3 – klasa skupia gminy o najwyższym poziomie rozwoju.

Zróznicowanie poziomu rozwoju kapitału ludzkiego między poszczególnymi gminami było znacznie większe niż zróznicowanie dostępności usług edukacyjnych. Pod względem poziomu rozwoju kapitału ludzkiego najwięcej 54,3% ogólnej liczby badanych gmin było w 1 klasie, najmniej 15% w klasie 3; natomiast pod względem dostępności usług edukacyjnych najwięcej (49,6%) gmin było w klasie 2, najmniej 9,7% w klasie 3.

Analizując lokalne zróznicowanie w poziomie dostępności usług edukacyjnych i jakości kapitału ludzkiego, możemy stwierdzić, że prawie wszystkie gminy wchodzące do klasy 3 (o najwyższym poziomie rozwoju) skupione są w strefie aglomeracji warszawskiej. Znacznie wyższy udział gmin z klasy 1 (o najniższym poziomie rozwoju) jest w północno-wschodniej części woj. mazowieckiego.

Porównanie 3 grup gmin sklasyfikowanych według dostępności do usług edukacyjnych i jakości kapitału ludzkiego pozwala stwierdzić, że na wielu terenach istnieje zgodność w poziomie rozwoju tych dwóch zjawisk. W najwyższym stopniu odnosi się do klasy 1, tj. miejscowości o najniższym poziomie rozwoju. Oznacza to, że w większość badanych gmin, które mają stosunkowo niski poziom rozwoju w zakresie edukacji, podobna sytuacja dotyczy także oceny jakości kapitału ludzkiego. Poprawa jakości kapitału ludzkiego powinna być poprzedzona stworzeniem warunków rozwoju infrastruktury edukacyjnej. Jest to warunek zasadniczego przyspieszenia wzrostu jakości intelektualnej i społecznej miejscowych społeczności.

Wszystko to potwierdza, że możliwości poprawy jakości kapitału ludzkiego trzeba upatrywać przede wszystkim w przyspieszeniu głębokich przemian infrastruktury edukacyjnej na obszarach wiejskich.

Tymczasem ocena działalności organizacji edukacyjnych dokonana na podstawie badań ankietowych 323 tego typu organizacji wykazała, że:

- aż do 93% badanych szkół uczniowie dojeżdżają, średnio na jedną szkołę podstawową przypadają 3 wsie, w przypadku szkół gimnazjalnych około 5,
- tylko 6% nauczycieli podnosi swoje kwalifikacje. Wskaźnik ten jest znacznie zróżnicowany, np. w powiecie radomskim wynosi mniej niż 1%, a w ciechanowskim i ostrołęckim ponad 7%. Zainteresowaniem cieszą się głównie kursy języków obcych i programów zawodowych,
- nie wszystkie badane szkoły miały podobne warunki pod względem dostępu do zajęć sportowych i rekreacyjnych. Aż 24% badanych szkół nie miało sal gimnastycznych, a w około 20% szkół brak było urządzonego boiska sportowego. Te problemy dotyczyły głównie małych szkół podstawowych,
- przeciętnie w badanych szkołach nauczano dwóch języków obcych, w tygodniowym programie nauczania w przypadku szkół podstawowych było to od 2 do 5 godzin, a w szkołach gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych od 3 do 6 godzin,
- wszystkie badane szkoły posiadały własną bibliotekę, choć różnice w skali finansowania istniejącego księgozbioru były znaczne. W około połowie szkół przeznaczano do 1000 zł rocznie na zakup nowych książek, powyżej 2000 zł tylko w 20%. Wielkość tych środków wyraźnie zależała od sytuacji finansowej gminy, w której znajduje się szkoła, a także od aktywności szkoły w zdobywaniu na ten cel środków zewnętrznych, głównie unijnych,
- wykorzystanie narzędzi informatycznych (komputer, Internet) jest codziennością w życiu szkoły. Różnice występują w zakresie szerokopasmowego dostępu do Internetu i w liczbie uczniów przypadających na jeden komputer. Tylko 32% badanych szkół miało dostęp do szerokopasmowego Internetu. Liczba uczniów przypadająca na jeden komputer była różna w poszczególnych typach szkół – od 6 do 14 osób w szkołach podstawowych i od 10 do 18 osób w gimnazjach oraz placówkach ponadgimnazjalnych.

W związku z koniecznością rozwoju społeczeństwa informatycznego – co jest zapisane jako jeden z priorytetów Strategii Lizbońskiej – nieuchronne jest położenie szczególnego nacisku na kształcenie dzieci w tym kierunku, co wiąże się z koniecznością poprawy w zakresie wyposażenia szkół na obszarach wiejskich w odpowiednie pracownie dydaktyczne, sprzęt oraz stałe łącze internetowe.

Oprócz działalności dydaktycznej szkoły podejmują również inne działania, które mają na celu nabycie przez ucznia podstawowych umiejętności niezbędnych do rozwoju osobistego, przyszłego zatrudnienia i aktywnego obywatelstwa. Odbywa się to poprzez nawiązywanie współpracy z innymi szkołami, uczestnictwo i organizowanie imprez lokalnych, organizowanie spotkań ze znanymi ludźmi, udostępnianie sal gimnastycznych i boisk dla społeczności lokalnych, prowadzenie akcji dożywiania, realizowanie działań z zakresu profilaktyki zdrowotne itp.

Badania wykazały, że najmniejszą aktywnością w działalności pozadydaktycznej cechowały się szkoły z powiatu siedleckiego, najwyższą natomiast z powiatu plockiego. Czynnikiem różnicującymi działalność pozadydaktyczną najczęściej były: typ szkoły, baza edukacyjna, sytuacja finansowa samorządu i sytuacja społeczna ludności.

Ogólnie należy stwierdzić, że wiejska szkoła dba o kształtowanie pozytywnego wizerunku w środowisku oraz upowszechnia swoje osiągnięcia. Podejmuje działania służące pożytkowi lokalnej społeczności integrując się z miejscową ludnością i starając się pełnić rolę kulturotwórczą.

5.5 Podsumowanie

Rola instytucji lokalnych w rozwoju obszarów wiejskich zaznacza się w różnych aspektach: ekonomicznych, społecznych i środowiskowych. Badania potwierdziły potrzebę aktywnego udziału instytucji lokalnych w dynamizowaniu przemian na obszarach wiejskich. Dla zwiększenia roli tych instytucji konieczne jest wyraźne sformułowanie oferty ze strony organizacji lokalnych skierowanej do różnych grup społeczności, a także zwiększenie aktywności samych społeczności lokalnych, których działania mogą wzmocnić sferę instytucjonalną oraz rozszerzyć źródła finansowania usług edukacyjnych. Biorąc pod uwagę skalę dostępnych środków unijnych, a wiele z nich wykorzystuje się na wyrównanie szans edukacyjnych i przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu, stwarza to realne możliwości przyspieszenia poprawy jakości kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich.

6. Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim

6.1 Wprowadzenie

Gospodarka wolnorynkowa i konieczność sprostania narastającej konkurencji wymusza restrukturyzację oraz modernizację podmiotów polskiego sektora rolnego. W ostatnich latach pozytywne zmiany wykazywały tendencje wzrostowe, niezależnie od szeregu utrudnień w skutecznym przebiegu procesu przebudowy i unowocześniania rolnictwa. Konsekwencją proefektywnościowych przeobrażeń, a równocześnie efektem trudności dostosowawczych w obrębie gospodarstw rolnych było nasilenie się tendencji polaryzacyjnych, które zaznaczyły się głównie w odniesieniu do aktywności rynkowej poszczególnych jednostek. Znalazło to odzwierciedlenie w coraz bardziej widocznym podziale gospodarstw rolnych na grupę spełniających przede wszystkim funkcje rezydencyjne, bądź samozaopatrzeniowe oraz podmioty ukierunkowane prorynkowo, których podstawowym celem jest sprostanie wymogom konkurencji i dalszy profesjonalny rozwój. Jednym ze sposobów osiągnięcia tych zamierzeń jest wzrost skali rolniczej produkcji towarowej. W odniesieniu do polskich rodzinnych gospodarstw rolnych jest to szczególnie ważne, ponieważ cechują się one relatywnie niewielkimi rozmiarami prowadzonej działalności rolniczej.

Znaczenie rodzinnego systemu gospodarowania dominującego w sektorze rolnym podkreślane jest w kontekście stabilności społecznej i politycznej państwa, a także sprawiedliwości ekonomicznej. W polityce rolnej wielu krajów powszechnie uznawana jest zasada, że rodzinne gospodarstwo rolne stanowi podstawowy podmiot funkcjonujący w strukturach rolnych, a prawo konstruowane jest w taki sposób, by wspomóc procesy rozwojowe tych jednostek. Najlepszym przykładem podmiotu rolnego, łączącego wartości społeczne wynikające z rodzinnego charakteru gospodarstw z cechami ekonomicznymi umożliwiającymi budowanie przewag konkurencyjnych, są jednostki wysokotowarowe. Umożliwiają one uzyskanie dochodów z działalności rolniczej, które zapewnią rodzinie rolnika akceptowany poziom życia i dalszy rozwój warsztatu rolnego.

W prowadzonych badaniach z tego zakresu, za gospodarstwo wysokotowarowe uznano wszystkie jednostki, których roczna wielkość produkcji na rynek umożliwiała uzyskanie dochodów z działalności rolniczej w przeliczeniu na jedną w pełni zatrudnioną osobę, na poziomie co najmniej równym średnim zarobkom uzyskiwanym przez ludność pracującą poza rolnictwem. Tak określone rozmiary produkcji towarowej były co najmniej dwukrotnie wyższe niż średnia wielkość sprzedaży w przeliczeniu na 1 gospodarstwo rynkowe w całym zbiorze

rze. Wielkość ekonomiczna gospodarstw uznanych za wysokotowarowe wynosiła przynajmniej 8 ESU¹². Liczebność oraz miejsce tej kategorii podmiotów w rolniczych strukturach wskazuje, w jakim kierunku ewoluuje rolnictwo i jakie czynniki mają decydujące znaczenie w zachodzących przemianach. Wiedza na ten temat ma nie tylko znaczenie poznawcze w wyznaczaniu prawidłowości przeobrażeń sektora rolnego, ale dostarcza cennych wskazówek na temat instrumentów stymulujących restrukturyzację i modernizację rolnictwa oraz wzmacniania jego konkurencyjności. Poprawa zdolności konkurencyjnych rolnictwa stanowi jeden z priorytetów w rozwoju obszarów wiejskich.

6.2 Skala występowania gospodarstw wysokotowarowych

Z prowadzonych badań wynikało, że w latach 1992-2005 liczba rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych wzrosła netto o 59%, a ich udział wśród ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych zwiększył się dwukrotnie (z 6 do 12%).

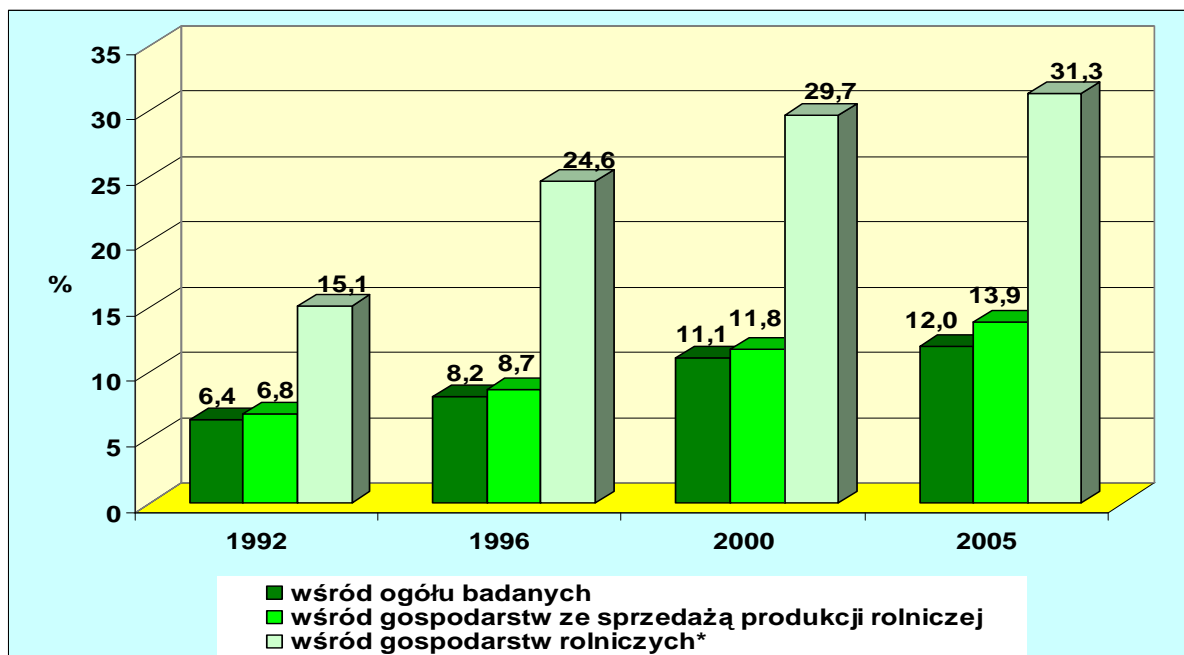
Ilościowe powiększenie opisywanej zbiorowości nastąpiło głównie w ostatnim dziesięcioleciu ubiegłego wieku. W 2005 roku liczba gospodarstw wysokotowarowych była tylko o około 2% wyższa niż pięć lat wcześniej, a ich udział wśród ogółu badanych zwiększył się z ponad 11% w 2000 roku do 12% w 2005 roku.

Z perspektywy bezpieczeństwa żywnościowego, sprostania wymaganiom rynku i zapewnienia odpowiednich materialnych warunków bytu rodzin rolniczych istotna jest przede wszystkim skala produkcji towarowej gospodarstw wytwarzających głównie na rynek, a zwłaszcza stanowiących podstawowe źródło dochodów rolnika i jego rodziny. Nawet wśród ostatniej z wymienionych kategorii gospodarstw, pomimo postępu, zakres koncentracji produkcji był nadal relatywnie niewielki. W 2005 roku w niespełna co trzecim gospodarstwie rolniczym rozmiary prowadzonej produkcji spełniały kryterium ustalone dla jednostek wysokotowarowych. Należy jednak dodać, że była to skala ponad dwukrotnie większa niż w 1992 roku, kiedy tylko co siódme gospodarstwo będące podstawą utrzymania rodziny rolniczej osiągnęło warunek wielkość sprzedaży określoną dla jednostki wysokotowarowej.

---

¹² Od strony empirycznej o przyjęciu takiego kryterium zdecydowały wyniki badań terenowych IERiGŻ-PIB, prowadzonych cyklicznie w tych samych 76 wsiach we wszystkich położonych tam gospodarstwach rolnych powyżej 1 ha UR, użytkowanych przez osoby fizyczne. Ankietowane podmioty stanowiły reprezentację w zakresie struktury obszarowej ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych w skali kraju, jak i w ujęciu przestrzennym.

Wykres 6.1. Udział gospodarstw wysokotowarowych w rolnictwie chłopskim

* Gospodarstwa, z których dochód stanowił główne źródło utrzymania użytkownika i jego rodziny.

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Z przeprowadzonych analiz wynikało, że kształtowanie się segmentu wysokotowarowego w rolnictwie chłopskim ma charakter stały, przy czym wraz liberalizacją stosunków rynkowych coraz trudniej użytkownikom jednostek towarowych przychodzi osiągnięcie konkurencyjnej pozycji na rynku produktów rolniczych. O wielkości tych problemów między innymi świadczyła:

- Systematycznie malejąca liczebność grupy podmiotów, które w poszczególnych badanych latach zostały po raz pierwszy zakwalifikowane do grupy gospodarstw wysokotowarowych. W latach 1996-2005 udział takich jednostek w ogólnej liczbie rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych istniejących w danym roku zmniejszył się z 24 do 4%. Należy dodać, że w całym okresie objętym analizą odsetek podmiotów, które utraciły status jednostki wysokotowarowej był stosunkowo niewielki i stabilny. Kształtował się on na poziomie około 3-4%.
- Wzrastający dystans pomiędzy cechami rolników oraz właściwościami gospodarstw, które uzyskały w danym roku status jednostki wysokotowarowej a resztą produkujących głównie na sprzedaż. Te odmienności zaznaczyły się praktycznie w odniesieniu do wszystkich czynników kształtujących przewagi

konkurencyjne, a przede wszystkim w stosunku do rozmiaru użytkowanych gruntów, aktywności inwestycyjnej, jakości siły roboczej, zwłaszcza osób pracujących głównie w rolnictwie. Przykładowo gospodarstwa, które dopiero w 2005 roku zostały zakwalifikowane do grupy wysokotowarowych w odniesieniu do wytwarzających głównie na rynek charakteryzowały się ponad dwukrotnie większym obszarem uprawianej ziemi (30,2 ha UR wobec 14,0 ha UR), trzykrotnie wyższymi wydatkami na inwestycje rolnicze (150,4 tys. zł wobec 75,6 tys. zł), pięciokrotnie większym odsetkiem, wśród wykonujących głównie zajęcia rolnicze, osób z wykształceniem wyższym (10% wobec 2%) i posiadających szkolne przygotowania do zawodu rolnika (44% wobec 9%). Wcześniej ta przewaga również się zaznaczała, ale rozpiętości były mniejsze.

- Narastająca zależność pomiędzy częstością występowania jednostek wysokotowarowych a właściwościami struktur rolniczych. Dotyczyło to zwłaszcza obszaru gospodarstwa i cech społeczno-demograficznych kierowników gospodarstw. W konsekwencji podmioty wysokotowarowe występowały najczęściej wśród gospodarstw charakteryzujących się dużym obszarem, stanowiących dominujące miejsce aktywności zawodowej, zarządzanych przez osoby cechujące się relatywnie młodym wiekiem (do 44 lat), które posiadały wykształcenie ogólne przynajmniej na poziomie średnim i szkolne przygotowanie do wykonywanego zawodu rolnika.

6.3 Przeobrażenia w zasobach produkcyjnych gospodarstw wysokotowarowych

Przebudowa struktur rolniczych, zwłaszcza w zakresie poprawy ich konkurencyjności wiąże się z procesami wzrostu skali produkcji, co pociąga za sobą koncentrację zasobów produkcyjnych. Te przeobrażenia wymagają długich okresów czasowych i dużego wysiłku ze strony producentów rolnych, nawet w warunkach względnej stabilizacji gospodarczej i ciągłości polityki rolnej. Odzwierciedleniem skali proefektywnościowych przeobrażeń w badanym trzynastoleciu w gospodarstwach wysokotowarowych są zmiany strukturalne w tej grupie podmiotów rolnych oraz narastający dystans pomiędzy nimi a pozostałymi kategoriami podmiotów produkujących surowce rolnicze.

Z przeprowadzonej analizy zmian w sytuacji produkcyjnej gospodarstw wysokotowarowych wynikało, że procesy koncentracji zasobów wytwórczych relatywnie silnie zaznaczyły się w odniesieniu do użytkowanej ziemi rolniczej. Ten trend jest bardzo pożądanym, pomimo że współcześnie ziemia traci swoje

znaczenie jako czynnik wytwórczy i nie zawsze skala produkcji jest ściśle powiązana z arealem uprawianej ziemi. Jednak w dalszym ciągu stanowi on jeden z podstawowych elementów wyznaczających wielkości i relacje produkcyjno-ekonomiczne w gospodarstwie. Ponadto w warunkach rozdrobnionego polskiego rolnictwa szansę na silną pozycję na rynku mają przede wszystkim jednostki większe obszarowo. Potwierdzają to dane o rozpowszechnieniu gospodarstw wysokotowarowych, które najczęściej grupują się wśród jednostek posiadających co najmniej 20 ha UR (stanowiły tam 24% w 1992 roku, a w 2005 roku już 68%). Osiągnięcie rozsądnego zakresu koncentracji gruntów rolniczych jest właściwe nie tylko ze względów ekonomicznych, ale również środowiskowych. W jednostkach o większym areale istnieją zwiększone szanse pogodzenia kryterium ekonomicznego i środowiskowego. Zastosowanie metod produkcji minimalizujących negatywne oddziaływanie na środowiska (np. rolnictwa precyzyjnego) jest celowe w odpowiednio dużych obszarowo podmiotach.

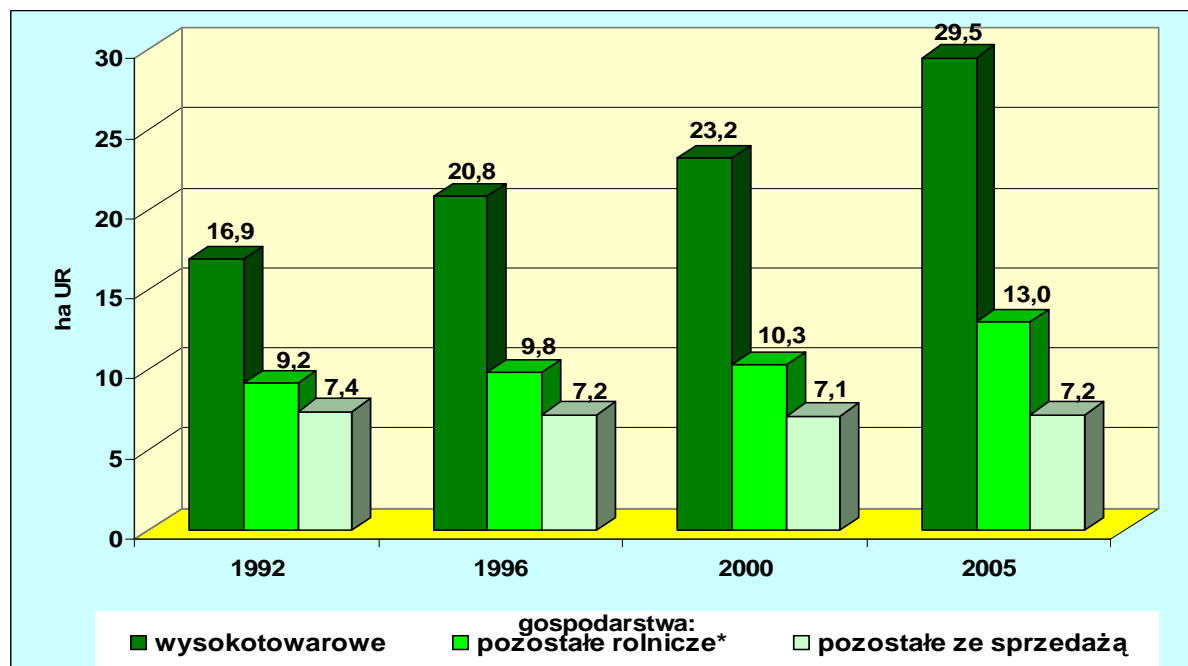
Z wykonanych analiz wynikało, że powiększanie zasobów użytków rolnych w jednostkach wysokotowarowych było procesem autonomicznym, przebiegało niezależnie od stanu bieżącej koniunktury gospodarczej, co jest wyrazem wewnętrznych sił rozwojowych tej grupy (wykres 6.2).

W latach 1992-2005 średni obszar jednostki wysokotowarowej zwiększył się z 16,9 do 29,5 ha UR, czyli o prawie 75%¹³. Nie zmienia to faktu, że tempo tego procesu było silnie powiązane ze zmianami w sytuacji ogólnogospodarczej, zwłaszcza krajowej oraz jej oddziaływaniem na sytuację na rynku pracy i w rolnictwie. Znaczący wpływ na natężenie procesu powiększania areалу gospodarstw wysokotowarowych miały uwarunkowania na rynku ziemi rolniczej, a w okresie integracji z Unią Europejską (UE) również perspektywa uruchamiania dopłat bezpośrednich. Świadczyły o tym różnice w natężeniu procesu koncentracji gruntów w poszczególnych badanych okresach, a przede znaczące przyśpieszenie tych zmian w latach 2000-2005. W tym pięcioleciu przeciętny obszar jednostki wysokotowarowej zwiększył się o 6,3 ha UR (z 23,2 do 29,5 ha UR), czyli średnio w roku statystyczne gospodarstwo wysokotowarowe zwiększało swój areal o 1,3 ha UR (o 5,4%). Dla porównania w latach 1992-2000 areal gospodarstwa wysokotowarowego wzrastał średniorocznie o 0,8 ha UR, tj. o 4,6%.

---

¹³ Powiększało się również zróżnicowanie w wielkości zasobów gruntów rolniczych w grupie gospodarstw wysokotowarowych. O takich tendencjach świadczył między innymi wzrost wartości odchylenia standardowego. W roku 1992 wobec wartości średniej odchylenie standardowe wynosiło 12,3 ha, natomiast trzynaście lat później analogiczny wskaźnik był trzykrotnie wyższy i stanowił 36,9 ha.

Wykres 6.2. Średnia powierzchnia wyodrębnionych grup gospodarstw

* Gospodarstwa, z których dochód stanowił główne źródło utrzymania użytkownika i jego rodziny.

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Koncentrację ziemi w gospodarstwach wysokotowarowych należy uznać za stosunkowo duży postęp, tym bardziej, że wśród pozostałych podmiotów produkujących na rynek tendencje były inne. W analizowanym okresie w grupie pozostałych gospodarstw rynkowych odnotowano zmniejszenie średniego obszaru uprawianych gruntów o 3% (z 7,4 do 7,2 ha UR). Tym samym zwiększały się różnice w wyposażeniu w ten podstawowy czynnik produkcji rolniczej, jaki stanowią użytki rolne, pomiędzy gospodarstwami wysokotowarowymi a pozostałymi podmiotami wytwarzającymi na sprzedaż. W 1992 roku średni areal gospodarstwa wysokotowarowego dwukrotnie przewyższał przeciętny obszar w zbiorze pozostałych podmiotów produkujących artykuły rolnicze na rynek (16,9 ha UR wobec 7,4 ha UR). W 2005 roku ta przewaga była już ponad dwukrotnie większa, a analogiczne wielkości zasobów ziemi wynosiły odpowiednio 29,5 i 7,2 ha UR. W konsekwencji nastąpił pokaźny wzrost zakresu koncentracji ziemi. Te tendencje zaznaczały się również w sytuacji, gdy liczebność tej grupy nie powiększała się, tj. w pięcioleciu 2000-2005. W latach 1992-2000 odsetek ziemi w gospodarstwach wysokotowarowych zwiększył się z 11 do 31%, a w 2005 roku wyniósł już ponad 38%.

Z analizy tych danych wynikało, że proces koncentracji ziemi w podmiotach wysokotowarowych dokonał się generalnie w obrocie rynkowym, albowiem grunty rolne przejmowane w wyniku dziedziczenia stanowiły ok. 5-8% całkowitego areалу zwiększeń obszarowych w tej kategorii podmiotów. Jednocześnie w rynkowych formach pozyskiwania ziemi rolniczej przeznaczanej na wzrost obszaru gospodarstw wysokotowarowych, coraz wyraźniej zaznaczała się dzierżawa, głównie międzysąsiedzka. W latach 1992-2005 udział gruntów najętych w ogólnej powierzchni zwiększeń wzrósł z około 43 do 52%, w tym pomiędzy rolnikami z 30 do 39%. Jednocześnie zmniejszył się udział gruntów zakupionych w ogólnej powierzchni zwiększeń z niespełna 52% w latach 1992-1996 do nieco ponad 40% w latach 2000-2005. Było to głównie wynikiem spadku sprzedaży ziemi z ANR. W tym czasie udział ziemi rolniczej zakupionej z Zasobów Skarbu Państwa przez użytkowników gospodarstw wysokotowarowych zmniejszył się z 27 do 15%.

Jednak widoczny wzrost roli dzierżaw w koncentracji ziemi rolniczej w grupie podmiotów wysokotowarowych nie wpłynął na zmiany wieloletniej prawidłowości, że była ona niezmiennie przede wszystkim formą rozszerzenia upraw prowadzonych na gruntach własnych. Nadal podmioty wysokotowarowe dysponujące wyłącznie ziemią dzierżawioną występowały sporadycznie i w 2005 roku stanowiły niespełna 1% w grupie gospodarstw wysokotowarowych.

Z procesami koncentracji ziemi rolniczej wiązał się jeszcze bardziej dynamiczny wzrost skali chowu zwierząt inwentarskich. Pogłowie zwierząt inwentarskich, ich produktywność warunkują charakter i możliwości produkcyjne poszczególnych podmiotów, a wielkość obsady zwierząt określa stopień intensywności gospodarowania rolniczego.

Z analizy danych empirycznych wynikało, że w coraz mniejszej liczbie jednostek wysokotowarowych w skład zasobów produkcyjnych wchodziły zwierzęta gospodarskie. W latach 1992-2005 odsetek gospodarstw wysokotowarowych z chowem zwierząt zmniejszył się z 94 do 75%, a te trendy ulegały stopniowemu spowolnieniu wraz z nasilaniem się konkurencji. W latach 1992-1996 odsetek gospodarstw wysokotowarowych prowadzących produkcję zwierzęcą zmniejszał się średnio w roku o 2,2 p.p., podczas gdy w pięcioleciu 2000-2005 analogiczny roczny spadek wynosił już tylko 0,8 p.p. Przy czym w jednostkach wysokotowarowych, w których nadal prowadzono produkcję zwierzęcą, dynamicznie zwiększała się skala chowu. W latach 1992-2005 średnia liczba zwierząt inwentarskich w przeliczeniu na 1 gospodarstwo wysokotowarowe z produkcją zwierzęcą zwiększyła się z 71,8 do 132,6 sztuk fizycznych, tj. o 85%. W konsekwencji w 2005 roku 55% pogłowia zwierząt inwentarskich było w po-

siadaniu jednostek wysokotowarowych i był to udział o 31 p.p. większy niż w 1992 roku.

W gospodarstwach wysokotowarowych rosła również intensywność obsady, którą określa pogłowie zwierząt wyrażone w sztukach dużych (SD) w przeliczeniu na 100 ha UR. W analizowanym okresie ten wskaźnik zwiększył się z 60,1 do 102,5 SD na 100 ha UR, czyli o 71%. Ten proces nastąpił głównie w pięcioleciu 2000-2005, kiedy to obsada zwierząt zwiększyła się o prawie 64% (w 2000 roku wynosiła 62,9 SD/100 ha UR), podczas gdy w okresie 1992-2000 ten wskaźnik wzrósł tylko o 5% (w 1992 roku obsada stanowiła 60,1 SD/100 ha UR).

Należy uznać, że w 2005 roku intensywność obsady w gospodarstwach wysokotowarowych była relatywnie wysoka, gdyż był to poziom o 58% wyższy niż wśród reszty gospodarstw rynkowych prowadzących chów zwierząt, który wynosił 64,5 SD/ 100 ha UR. Intensywność obsady zwierząt w gospodarstwach wysokotowarowych nie przekroczyła jednak warunku środowiskowego, którego wartość maksymalna wynosi 200 SD/100 ha UR.

Wraz ze wzrostem pogłowia zwierząt gospodarskich w gospodarstwach wysokotowarowych postępował proces poprawy ich jakości. Świadczy o tym między innymi wzrastająca skala zakupów stada reprodukcyjnego o udokumentowanym pochodzeniu. W okresie 2000-2005 jałówki hodowlane zakupiło średnio w roku 1,5% hodowców bydła, zaś loszki hodowlane i hodowlano-użytkowe nabyło 4,4% producentów trzody chlewnej. Analogiczne wskaźniki w czteroleciu 1992-1996 wynosiły odpowiednio 0,5 i 1,9%.

Opisane powyżej zmiany w działaniach na rzecz poprawy jakości pogłowia zwierząt inwentarskich przemawiają za poszukiwaniem możliwości poprawy konkurencyjności wytwarzanych produktów poprzez wprowadzanie postępu biologicznego, a zatem jednego z najtańszych i najbardziej racjonalnych sposobów modernizacji gospodarstw.

Czynnikiem warunkującym postęp w prowadzonej działalności rolniczej jest również podnoszenie poziomu i jakości technicznego wyposażenia warsztatu pracy, jakim jest gospodarstwo rolne. Według przeprowadzonych badań i w tej płaszczyźnie zaszły znaczące zmiany, a podmioty wysokotowarowe ugruntowały swą dominującą pozycję w sferze technicznego uzbrojenia pracy. Dowodem jest między innymi poziom wyposażenia w maszyny oraz zakres kompleksowego zmechanizowania prac, a także narastający dystans w tym zakresie pomiędzy podmiotami wysokotowarowymi a pozostałymi gospodarstwami produkującymi na sprzedaż. W 2005 roku 59% gospodarstw wysokotowarowych było dobrze wyposażonych w środki mechanizacji i był udział o 45 p.p. większy niż wśród reszty podmiotów, gdzie wynosił 14%. Trzydzieści lat

wcześniej analogiczna różnica stanowiła 10 p.p. (16% wobec 6%). Jeszcze większy postęp odnotowano w kompleksowości zmechanizowania procesów technologicznych, a te pozytywne zmiany zaznaczyły się głównie pięcioleciu 2000-2005. W konsekwencji w 2005 roku udział gospodarstw wysokotowarowych posiadających park maszynowy pozwalający na zmechanizowanie całego procesu technologicznego posiadało: 9% producentów trzody chlewnej, 10% – gdy było to mleko i żywiec wołowy, 64% – w przypadku zbóż i innych roślin technologicznie podobnych, 72% – gdy dotyczyło ziemniaków, 75% – w odniesieniu do buraków cukrowych oraz 82% – jeśli było to siano, sianokiszonka bądź kiszonka. W grupie pozostałych gospodarstw towarowych analogiczne udziały w zależności od produktu wynosiły od niespełna 1 do 28%.

W wielu przeprowadzonych analizach podkreślano, że narastanie zjawiska konkurencji powoduje wzrost zależności pomiędzy kondycją ekonomiczną poszczególnych gospodarstw a jakością czynnika pracy. Zwłaszcza ważne są właściwości populacji, która zajęcia w działalności rolniczej traktuje profesjonalnie, tj. ludności zatrudnionej stale i pełnym wymiarze w gospodarstwie (wykonująca głównie zajęcia rolnicze), gdyż to ta grupa przede wszystkim kształtuje sytuację gospodarczą podmiotów rolnych. Te powiązania potwierdzają zmiany w cechach (wiek, wykształcenie) osób wykonujących głównie zajęcia rolnicze w jednostkach wysokotowarowych, a przede wszystkim narastanie rozbieżności w tym zakresie pomiędzy tą kategorią gospodarstw a pozostałymi podmiotami produkującymi artykuły rolnicze na sprzedaż.

Z materiałów ankietowych wynikało, że chociaż w 2005 roku w populacji pracującej stale w pełnym wymiarze czasu w gospodarstwach wysokotowarowych największą grupę (prawie 60%) stanowiły osoby w młodszym wieku produkcyjnym (do 44 lat), to w stosunku do 1992 roku była ona o ok. 5 p.p. mniejsza. Równocześnie zwiększała się liczba ludności w starszym wieku produkcyjnym (z 29 do 40%), ale zmniejszała się wielkość grupy w wieku poprodukcyjnym (z 6 do 1%).

Przedstawione powyżej tendencje przeobrażeń w strukturze wieku osób wykonujących głównie zajęcia rolnicze zaznaczyły się również w pozostałych gospodarstwach towarowych. Jednak w całym badanym okresie siła robocza będąca w dyspozycji podmiotów wysokotowarowych była nie tylko relatywnie młodsza, ale te różnice stopniowo narastały. Między innymi świadczyło o tym narastanie dysproporcji w udziale osób w wieku poprodukcyjnym. W 1992 roku w populacji pracującej stale w pełnym wymiarze czasu w gospodarstwach wysokotowarowych udział osób w wieku poprodukcyjnym wynosił prawie 6% i było to dwukrotnie mniej niż w pozostałych jednostkach z produkującą towarową (wynosił tam ponad 11%). Trzynastcie lat później ta różnica była już pię-

ciokrotna, a udział osób w wieku emerytalnym mieszczących się w tej kategorii zawodowej wynosił odpowiednio 1 i 5%.

Z punktu widzenia jakości czynnika pracy w działalności rolniczej, ważne są przede wszystkim umiejętności, których formalne odzwierciedlenie stanowi poziom wykształcenia. Z wykonanych prac wynikało, że w odniesieniu do ludności wykonującej głównie zajęcia rolnicze latach 1992-2005 nastąpiła znacząca poprawa sytuacji w tym zakresie. Przy czym w jednostkach wysokotowarowych ta tendencja zaznaczyła się bardziej niż wśród reszty podmiotów rynkowych. Dotyczyło to wszystkich poziomów wykształcenia ponad ustawowo wymagany, ale najsilniej uwidoczniło się na szczeblu szkół wyższych. W konsekwencji narastały dysproporcje w poziomie wykształcenia porównywanych populacji.

W latach 1992-2005 w grupie ludności wiążącej swoją aktywność zawodową z pracą w gospodarstwie wysokotowarowym, ponad dwukrotnemu (z 40 do 17%) zmniejszeniu uległ udział osób, które ukończyły edukację na poziomie szkoły podstawowej lub gimnazjum. Najbardziej powszechne było wykształcenie zasadnicze zawodowe i nie odnotowano znaczących zmian w wielkości populacji z takim wykształceniem wśród pracujących stale i w pełnym wymiarze w gospodarstwach wysokotowarowych (37% w roku 1992 wobec 39% w 2005 roku). W tym czasie ewidentny postęp stwierdzono w przypadku rozpowszechnienia wykształcenia na poziomie średnim i pomaturalnym wyższym. W latach 1992-2005 udział ludności z takim wykształceniem wykonującej głównie zajęcia rolnicze w jednostkach wysokotowarowych wzrósł z 23 do 34%. Jednak największy postęp miał miejsce w grupie pracujących stale w pełnym wymiarze czasu w gospodarstwie wysokotowarowym, a legitymujących się dyplomem szkoły wyższej. W latach 1992-2005 odsetek takich osób zwiększył się ponad ośmiokrotnie, pomimo to nadal stanowiły one tylko niespełna 10% zatrudnionych stale w pełnym wymiarze czasu w gospodarstwie wysokotowarowym. Był to jednak udział pięciokrotnie większy niż wśród pozostałych jednostkach rynkowych, gdzie szkoły wyższe ukończyło tylko 2% osób wykonujących głównie zajęcia rolnicze.

W analizowanym okresie odnotowano również postęp w zakresie profesjonalnego przygotowania do zawodu rolnika. Świadczył o tym nie tylko wzrost rozpowszechnienia szkolnego przygotowania do wykonywania zawodu rolnika w grupie pracujących w jednostkach wysokotowarowych, ale również narastanie odmienności w tym zakresie pomiędzy porównywanymi kategoriami podmiotów rynkowych. W 1992 roku szkolnym wykształceniem rolniczym legitymowało się 34% osób stale i w pełnym wymiarze czasu pracy zatrudnionych w gospodarstwach wysokotowarowych oraz 16% z pozostałych jednostek rynko-

wych. Trzydzieści lat później, tj. w 2005 roku, te udziały wynosiły odpowiednio 44 i 24%.

Tabela 6.1 Nakłady pracy w działalności rolniczej

Rok	Roczne jednostki pracy w gospodarstwach							
	wysokotowarowych				pozostałych rynkowych			
	ogółem na		w tym własnej na		ogółem na		w tym własnej na	
	1 gospodarstwo	100 ha UR	1 gospodarstwo	100 ha UR	1 gospodarstwo	100 ha UR	1 gospodarstwo	100 ha UR
1992	2,23	13,8	2,00	12,4	1,48	21,2	1,44	20,6
2005	2,00	6,8	1,72	5,8	1,13	15,7	1,10	15,3

Źródło: Opracowano na podstawie danych ankietowych IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000, 2005.

Przeobrażenia majątku produkcyjnego oraz pozytywne zmiany w cechach populacji pracującej w działalności rolniczej skutkowały procesami racjonalizacji zatrudnienia w gospodarstwie, co znalazło odzwierciedlenie w spadku nakładów pracy¹⁴. W latach 1992-2005 łączne nakłady pracy w przeliczeniu na 100 ha UR w gospodarstwach wysokotowarowych zmniejszyły się o 51% (z 13,8 do 6,8 AWU na 100 ha UR), co wskazuje na poprawę sprawności gospodarowania. Te zmiany należy wiązać przede wszystkim z ograniczeniem zatrudnienia członków rodziny rolniczej, stanowiących niezmiennie podstawowe zasoby siły roboczej w gospodarstwach wysokotowarowych. W latach 1992-2005 w gospodarstwach wysokotowarowych nakłady pracy własnej zmniejszyły się o 53% (z 12,4 do 5,8 FWU na 100 ha UR). Jednocześnie nakłady pracy obcej w 2005 roku w stosunku do roku 1992 były o 40% niższe (1,0 AWU wobec 1,4 AWU), zaś ich udział pracy w całkowitych nakładach pracy w segmencie wysokotowarowym był o 5 p.p. wyższy i wynosił odpowiednio 15 i 10%.

Wśród pozostałych gospodarstw z produkcją na sprzedaż procesy racjonalizacji zatrudnienia były wyraźnie słabsze niż w jednostkach wysokotowarowych. W wyniku tego w 2005 roku nakłady pracy na 100 ha UR w gospodarstwach wysokotowarowych były ponad dwukrotnie mniejsze niż wśród pozosta-

¹⁴ Nakłady pracy obejmują pracę członków rodziny rolniczej oraz osób obcych. Zostały one wyrażone w ekwiwalencie pełnego etatu, tj. pełnozatrudnionych. Oznacza to, że 1 osoba pełnozatrudniona pracuje w działalności rolniczej 2120 godzin w ciągu roku, tj. 265 dni po 8 godzin dziennie. Odpowiada to 1 rocznej jednostce pracy, co skrótowo oznaczone – AWU, przy czym pracę członków rodziny rolniczej – FWU.

łych jednostkach ze sprzedażą produkcji rolniczej (6,8 AWU wobec 15,7 AWU). W 1992 roku analogiczna różnica była znacznie mniejsza i wynosiła niespełna 54% (13,8 AWU wobec 21,2 AWU).

6.4 Powiązania rynkowe oraz tendencje produkcyjne i organizacyjne

W warunkach nasilającej się rywalizacji jednym ze sposobów umacniania zdolności konkurencyjnych jest dostosowanie skali i jakości produkcji do wymagań jej odbiorców. Sprostanie tym wymogom wiąże się z koniecznością ograniczenia asortymentu produktów wytwarzanych na rynek, czyli upraszczaniem i specjalizacją profilu produkcyjnego gospodarstwa. Ten proces przyczynia się do wzrostu rozmiarów produkcji, bez konieczności angażowania dodatkowych czynników wytwórczych.

Z wykonanych prac wynika, że w analizowanym okresie w grupie gospodarstw wysokotowarowych relatywnie silnie zaznaczyły się tendencje do upraszczania i specjalizacji profilu wytwórczego. Rezultatem tych dążeń było przede wszystkim zmniejszanie się rozproszenia producentów sprzedających poszczególne rodzaje surowców rolniczych. W latach 1992-2005 w grupie gospodarstw wysokotowarowych obniżył się udział jednostek produkujących na rynek: zboża (z 47 do 44%), ziemniaki (z 41 do 18%), rośliny przemysłowe (z 42 do 37%), żywiec wołowy i mleko (z 74 do 57%), tuczniaki (z 75 do 49%), produkty szklarniowe (z 11 do 2%), artykuły drobiarskie (z 12 do 2%). W przypadku produkcji drobiarskiej, ograniczenie odsetka sprzedających dotyczyło artykułów pochodzących z chowu przydomowego, gdyż udział gospodarstw wysokotowarowych oferujących jaja i żywiec drobiowy z ferm utrzymał się na tym samym poziomie (2%). Ponadto nie uległ zmianie udział jednostek wysokotowarowych sprzedających warzywa (22%), owoce (16%), produkty nasienne oraz konie (po ok. 2%).

Konsekwencją powyższych tendencji był wzrost odsetka gospodarstw wysokotowarowych uznanych za wyspecjalizowane¹⁵, który w latach 1992-2005 zwiększył się z 15 do 54%. Jednocześnie nastąpiła dynamizacja przedsięwzięć ukierunkowanych na powiększanie zakresu integracji poziomej i pionowej. Takie działania mają znaczenie w stabilizacji warunków funkcjonowania gospo-

---

¹⁵ Za gospodarstwa wyspecjalizowane uznano wszystkie jednostki, w których co najmniej 75% ogólnej wartości produkcji towarowej stanowiła sprzedaż jednego rodzaju produktów (np. zbóż, warzyw, owoców, żywca wołowego i mleka itp.).

darstwa, co stanowi elementarny wymóg dla sprawnego gospodarowania i ograniczenia ryzyka w prowadzonej działalności rolniczej.

Dane ankietowe wskazywały, że w latach 1992-2005 nastąpił wzrost zaawansowania procesów integracji pionowej pomiędzy gospodarstwami wysokotowarowymi a odbiorcami ich produkcji, przy czym te powiązania miały coraz bardziej formalny charakter. Takie tendencje wyrażały się wzrostem wysokości odsetka jednostek wysokotowarowych kontraktujących swoją produkcję (z 46 do 80%), wydłużeniem czasu obowiązywania kontraktów (udział kontraktów powyżej 10 lat wzrósł z 1 do 11%). Jednocześnie rozwijała się sprzedaż na giełdach i rynkach hurtowych, a w 2005 roku już 26% rolników z podmiotów wysokotowarowych korzystało z tej formy zbytu. W rezultacie w zbyciu produkcji z gospodarstw wysokotowarowych praktycznie został wyeliminowany obrót bezpośredni, gdyż w 2005 roku w takiej formie upłynniano tylko 2% całkowitej produkcji towarowej tej grupy, podczas gdy w 1992 roku analogiczny wskaźnik wynosił aż 36%.

W przeciwieństwie do relatywnie znacznego zaawansowania procesów integracji wertykalnej, wspólne przedsięwzięcia gospodarcze wśród użytkowników gospodarstw wysokotowarowych nie były popularne. Jednak w badanej zbiorowości coraz częściej dostrzegano wymierne korzyści produkcyjne i ekonomiczne, jakie przynosi działalność w ramach grup producentów rolnych. Świadczy o tym fakt, że w ostatnim badanym pięcioleciu liczba użytkowników gospodarstw wysokotowarowych funkcjonujących w ramach grup producenckich podwoiła się i ich udział w 2005 roku wyniósł prawie 7%. Tym samym ta kategoria gospodarujących stanowiła około 63% wszystkich indywidualnych rolników, członków organizacji producenckich.

6.5 Sprawność funkcjonowania gospodarstw wysokotowarowych

Sprawność, czyli inaczej ekonomiczna skuteczność rozumiana jest jako możliwość podmiotu do generowania określonych efektów z danych nakładów. Miarą sprawności działania podmiotu gospodarczego jest stopień, a przede wszystkim poprawa wykorzystania posiadanych zdolności wytwórczych.

Wśród mierników sprawności gospodarowania wyróżnić należy efektywność, która stanowi jedną z podstawowych kategorii służących do określenia stanu funkcjonowania i szans przetrwania, a także możliwości rozwoju wszelkich systemów, również rolnictwa. W warunkach gospodarki rynkowej każde przedsiębiorstwo, a więc także i gospodarstwo rolne powinno dążyć do takiego stanu dopasowania czynników wytwórczych, w którym nakłady nie są marnotrawione, tj. dążyć do osiągnięcia maksymalnej możliwej efektywności.

Z przeprowadzonych badań wynikało, że następowała poprawa ogólnej efektywności wykorzystania środków wytwórczych w rodzinnych gospodarstwach wysokotowarowych. Świadczył o tym wzrost średniego poziomu technicznej efektywności produkcji w gospodarstwach wysokotowarowych¹⁶. W 1992 roku w badanej próbie wynosił on 0,455, a trzynaście lat później stanowił już 0,772. Powiększało się również zróżnicowanie analizowanej zbiorowości według poziomu technicznej efektywności produkcji. Wskazują na to dane informujące o zakresie (od minimalnej do maksymalnej) wartości współczynników technicznej efektywności produkcji oraz odchylenie standardowe tego wskaźnika. Przykładowo w 1992 roku w grupie gospodarstw wysokotowarowych minimalna wielkość współczynnika technicznej efektywności produkcji wynosiła 0,111, a maksymalna – 0,694. W 2005 roku analogiczne wskaźniki osiągnęły odpowiednio wartość 0,123 i 0,990. Stwierdzono również wzrost bezwzględnej zmienności współczynnika technicznej efektywności produkcji, mierzony poziomem odchylenia standardowego. W latach 1992-2005 zwiększył się on prawie dwukrotnie z 0,089 do 0,172. Świadczy to o pogłębiającej się polaryzacji segmentu rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych pod względem efektywności wykorzystania czynników wytwórczych oraz pojawieniu jednostek o relatywnie wysokiej efektywności w relacji do badanej zbiorowości. Ponadto w 2005 roku stwierdzono po raz pierwszy stosunkowo liczną grupę gospodarstw wysokotowarowych optymalnie wykorzystujących posiadany potencjał wytwórczy, gdyż w odniesieniu do ich zbioru wskaźnik efektywności tech-

---

¹⁶ Do ustalenia zmian w technicznej efektywności produkcji wykorzystano metodę parametryczną Stochastic Frontier Analysis (SFA).

nicznej produkcji był bliski 1. Taka sytuacja dotyczyła jednostek dużych obszarowo, charakteryzujących się znaczną zasobnością w zakresie środków trwałych, wysokim i kompleksowym poziomem mechanizacji pracy oraz wysoką jakością siły roboczej.

Odnotowano duże zróżnicowanie w poziomie technicznej efektywności produkcji w zależności od siły ekonomicznej poszczególnych podmiotów. Tę zależność między innymi obrazuje wartość wskaźnika efektywności w powiązaniu z obszarem uprawianych gruntów przez poszczególne gospodarstwa, bądź z ich wielkością ekonomiczną. W 2005 roku średnia wartość tego wskaźnika zwiększała się wraz ze wzrostem areалу gospodarstwa z 0,211 w grupie gospodarstw obszarowo najmniejszych (1-5 ha UR) do 0,911 w zbiorze podmiotów 50-hektarowych i większych. W odniesieniu do wielkości ekonomicznej analogiczny wskaźnik wynosił: 0,326 (w przypadku jednostek o sile ekonomicznej 8-16 ESU) i 0,875 (gdy wielkość ekonomiczna gospodarstw była 100 i więcej ESU). Jednocześnie należy zaznaczyć, że efektywność powyżej średniej w grupie podmiotów wysokotowarowych osiągały dopiero jednostki o wielkości ekonomicznej powyżej 40 ESU, a w przypadku ilości uprawianych gruntów – 30 i więcej ha UR.

Z analizy poszczególnych czynników wpływających na efektywność techniczną produkcji w rodzinnych gospodarstwach wysokotowarowych wynikało, że stanowią one grupę heterogeniczną, gdyż różnią się przede wszystkim siłą i kierunkiem oddziaływania¹⁷. W grupie endogenicznych czynników odnoszących się do poszczególnych gospodarstw wysokotowarowych istotną statystycznie rolę w poprawie technicznej efektywności we wszystkich latach analizy odegrały:

- długość zarządzania działalnością rolniczą w połączeniu z faktem, iż osoba kierująca gospodarstwem była w wieku produkcyjnym¹⁸;
- ogólna wielkość wydatków na inwestycje rolnicze – więcej inwestowały gospodarstwa mniej efektywne;

---

¹⁷ O tych odmiennościach świadczą wartości współczynnika regresji danej cechy obliczone na podstawie modelu Bateese-Coelliego wraz z istotnością danej cechy w wyznaczaniu poziomu efektywności technicznej gospodarstw wysokotowarowych.

¹⁸ Pozostałe zmienne określające właściwości (jakościowe) populacji angażującej się w produkcję rolniczą nie wykazywały istotnego statystycznie związku w żadnym z badanych okresów. Natomiast istotne okazały się nakłady pracy (duże nakłady pracy występowały w jednostkach o niskiej efektywności).

- areal uprawianej ziemi – wpływ tego czynnika stale wzrastał (w latach 1992-2005 współczynnik regresji zwiększył się z 0,11 do 0,34);
- skłonność do ryzyka – wyrażona finansowaniem wzrostu majątku produkcyjnego z udziałem kapitału obcego, tj. poprzez zaciąganie zobowiązań (kredytu bankowego).

Ponadto w latach 2000 i 2005 wzrost technicznej efektywności produkcji w gospodarstwach wysokotowarowych powodowały również:

- poprawa poziomu mechanizacji mierzona zmianami w ilości i kompleksowości posiadanego parku maszynowego (ten czynnik szczególnie intensywnie zaznaczył się w 2005 roku);
- stabilne powiązania rynkowe gospodarstwa wyrażone ilością podpisanych umów kontraktacyjnych oraz sprzedażą na rynkach hurtowych.

Postęp w sprawności gospodarowania w jednostkach wysokotowarowych ilustruje również zwiększenie produktywności czynników produkcji. Z analizy produktywności ziemi i pracy wynika, że w segmencie wysokotowarowym nie tylko zachodziła poprawa wykorzystania możliwości produkcyjnych, ale była ona relatywnie duża. Ilustrację stanowi narastający dystans pomiędzy produktywnością ziemi mierzoną wartością sprzedaży w przeliczeniu na 1 ha UR w gospodarstwach wysokotowarowych a resztą podmiotów rynkowych. W 2005 roku średnia wartość sprzedaży z 1 ha UR w gospodarstwach wysokotowarowych wynosiła 5,5 tys. zł, a odpowiedni wskaźnik wśród reszty jednostek towarowych stanowił 2,2 tys. zł, zatem było to tylko 41% poziomu sprzedaży z jednostki powierzchni w segmencie wysokotowarowym, podczas gdy w 1992 roku analogiczny wskaźnik wynosił 64%. Jeszcze większe zmiany nastąpiły w wielkości sprzedaży w przeliczeniu na 1 pełnozatrudnionego. W 2005 przeciętna wartość rolniczej produkcji towarowej w przeliczeniu na 1 AWU wynosiła 81,2 tys. zł. W tym czasie porównywalny wskaźnik dla reszty jednostek rynkowych stanowił niespełna 16% poziomu produktywności pracy w zbiorze gospodarstw wysokotowarowych. Analogiczna różnica w 1992 roku wynosiła 22%.

6.6 Wyniki ekonomiczno-finansowe

Wzrost wielkości i jakości zasobów produkcyjnych oraz pozytywne przeobrażenia w funkcjonowaniu gospodarstw wysokotowarowych wpłynęły na poprawę ich kondycji ekonomicznej, na co wskazują przede wszystkim dochody uzyskiwane z działalności rolniczej, których dominacja coraz wyraźniej zazna-

czała się w zbiorze podmiotów wysokotowarowych. W latach 1992-2005 udział dochodu z działalności rolniczej w ogólnym dochodzie rodzin z jednostek wysokotowarowych powiększył się z 82 do 87%. W pozostałych podmiotach rynkowych zaznaczył się odmienny proces, tj. udział dochodu z rolnictwa w całkowitym dochodzie użytkujących je rodzin ulegał systematycznemu zmniejszeniu. W tym zbiorze w 1992 roku dochód z rolnictwa stanowił ponad 38% całkowitych dochodów rodziny, a w 2005 roku było to już tylko niespełna 33%.

Z analizy wielkości dochodu rolniczego wynika, że w całym badanym okresie gospodarstwa wysokotowarowe nie tylko wyróżniały się pod tym względem na tle reszty, ale również te różnice uległy zwiększeniu. W 2005 roku średni dochód rolniczy na 1 rodzinę w segmencie wysokotowarowym wynosił 80,5 tys. zł, a w przeliczeniu na 1 FWU – 46,8 tys. zł. Analogiczne wielkości wśród reszty gospodarstw towarowych kształtowały się na poziomie około 10,0 i 9,1 tys. zł, czyli stanowiły odpowiednio około 12 i 18% dochodów uzyskanych w zbiorze jednostek wysokotowarowych. W 1992 roku analogicznie liczona różnica wynosiła stosownie 16 i 22%.

Jedną z syntetycznych miar sytuacji ekonomiczno-finansowej gospodarstw rolnych jest aktywność inwestycyjna. Częstość i skala prowadzonych inwestycji informuje o kondycji poszczególnych podmiotów, a jednocześnie wyznacza możliwości ich dalszego rozwoju i umacniania zdolności konkurencyjnych.

Z analizy zebranych danych wynika, że w badanym okresie wysiłek inwestycyjny użytkowników gospodarstw wysokotowarowych ulegał stopniowemu zdynamizowaniu. Odzwierciedleniem tych tendencji było narastanie przewagi w aktywności inwestycyjnej pomiędzy użytkownikami gospodarstw wysokotowarowych a rolnikami z pozostałych podmiotów funkcjonujących w sferze produkcji surowców rolniczych na rynek. W latach 1988-1992 udział jednostek z inwestycjami produkcyjnymi w grupie gospodarstw wysokotowarowych był o 30 p.p. wyższy niż wśród pozostałych podmiotów rynkowych (83% wobec 53%), a w pięcioleciu 2000-2005 – już o 44 p.p. (81% wobec 37%).

W jeszcze większym stopniu narastała przewaga jednostek wysokotowarowych w poziomie wydatków na inwestycje rolnicze. W pięcioleciu 2000-2005 przeciętna wartość nakładów finansowych na inwestycje rolnicze w każdym gospodarstwie wysokotowarowym z tego typu działaniami wynosiła 121,4 tys. zł, natomiast w grupie pozostałych – 15,5 tys. zł, czyli stanowiła niespełna 13% wartości wydatków inwestycyjnych jednostek wysokotowarowych. W latach 1988-1992 ta przewaga była prawie dwukrotnie mniejsza, gdyż wydatki inwestycyjne reszty podmiotów towarowych stanowiły 25% poziomu nakładów pie-

nieżnych w segmencie wysokotowarowym. Te tendencje uwidoczniły się także w rozmiarach wydatków na inwestycje rolnicze w przeliczeniu na 1 ha UR.

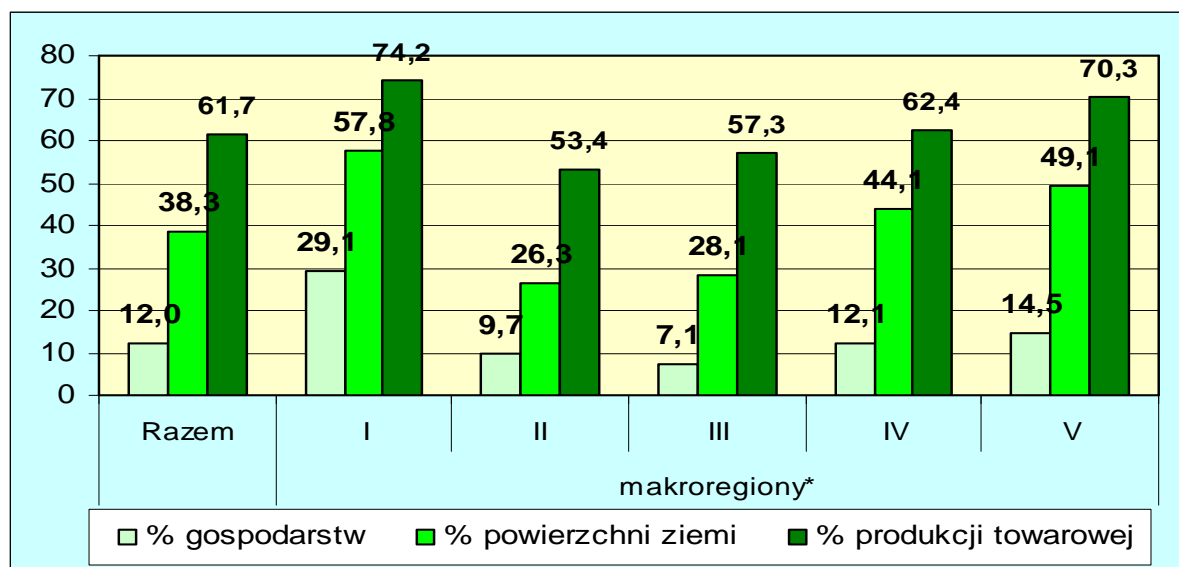
Analiza rodzaju podejmowanych inwestycji wskazuje, że zaostrzająca się konkurencja wymagała nie tylko znacznej skali inwestowania, ale wywoływała potrzebę ciągłych przekształceń ilościowych i jakościowych w posiadanych w zasobach produkcyjnych, stąd konieczność zmian w strukturze realizowanych projektów inwestycyjnych. Odnotowane w latach 1992-2005 przedsięwzięcia inwestycyjne w gospodarstwach wysokotowarowych wskazywały, że przy ich podejmowaniu kierowano się głównie tworzeniem warunków umożliwiających wzrost skali i jakości produkcji oraz zmniejszanie kosztów wytwarzania. Cele te realizowano nie tylko drogą nabywania gruntów rolniczych, ale w coraz większym stopniu poprzez wdrażanie postępu (zwłaszcza biologicznego) w prowadzonej działalności rolniczej. O takich motywacjach świadczył rodzaj podejmowanych inwestycji, a przede wszystkim coraz częstsze nabywanie środków technicznych nowej generacji umożliwiających kompleksowe zmechanizowanie procesów produkcji oraz stada podstawowego zwierząt inwentarskich. Nastąpił zwłaszcza dynamiczny wzrost zakupów materiału do chowu o wysokich parametrach genetycznych. Odsetek gospodarstw wysokotowarowych kupujących zwierzęta zarodowe o udokumentowanym pochodzeniu wzrósł czterokrotnie i w pięcioleciu 2000-2005 wyniósł 22%. Uzyskaniu surowców zwierzęcych o coraz wyższych standardach sprzyjały również inwestycje w budynkach inwentarskich, zwłaszcza działania na rzecz kompleksowej mechanizacji obsługi inwentarza i pozyskiwania produktów zwierzęcych.

6.7 Zróżnicowanie regionalne w rozwoju segmentu wysokotowarowego w rolnictwie indywidualnym

Z racji różnic w rozwoju gospodarczym poszczególnych terenów kraju, wszystkie przedstawione i zanalizowane zależności oraz przeobrażenia w zbiorze gospodarstw wysokotowarowych, choć miały charakter powszechny, to w niejednakowym stopniu zaznaczyły się w poszczególnych regionach. Znalazło to odzwierciedlenie w terytorialnych dysproporcjach w zaawansowaniu procesu formowania się segmentu konkurencyjnych podmiotów w rolnictwie rodzinnym. Poziom rozwoju tej zbiorowości wyznacza nie tylko skala występowania gospodarstw wysokotowarowych, ale przede wszystkim wielkość posiadanych zasobów produkcyjnych (zwłaszcza ziemi) i udział w produkcji towarowej sektora rolnego (wykres 6.3).

Przeprowadzone badania dowiodły, że największe zaawansowanie w poziomie rozwoju zbiorowości rodzinnych podmiotów wysokotowarowych było w makroregionie środkowozachodnim (tj. w województwach wielkopolskim i kujawsko-pomorskim). Są to tereny od dawna charakteryzujące się nie tylko relatywnie dobrą strukturą obszarową, ale przede wszystkim wyróżniające się pod względem wysokiego poziomu kultury rolnej, umiejętności rolników oraz stopnia ich profesjonalizmu, a także aktywności w unowocześnianiu potencjału wytwórczego i umacnianiu pozycji rynkowej użytkowanych gospodarstw. Na tym terenie w 2005 roku jednostki wysokotowarowe stanowiły 29% ogółu istniejących gospodarstw rodzinnych. W gospodarstwach wysokotowarowych uprawiano 58% wszystkich gruntów rolniczych będących w dyspozycji rolników indywidualnych i wytwarzano tam ponad 74% całkowitej wartości rolniczej produkcji towarowej tego regionu.

Wykres 6.3 Zróżnicowanie przestrzenne w rozwoju segmentu wysokotowarowego w rolnictwie indywidualnym

* Wyróżnionym makroregionom odpowiadają następujące oznaczenia i województwa: **środkowozachodni (I)** – kujawsko-pomorskie i wielkopolskie; **środkowowschodni (II)** – łódzkie, mazowieckie, lubelskie i podlaskie; **południowo-wschodni (III)** – świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie i śląskie; **południowo-zachodni (IV)** – opolskie, lubuskie i dolnośląskie; **północny (V)** – zachodniopomorskie, pomorskie i warmińsko-mazurskie.

Źródło: Opracowano na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB 2005.

Na przeciwległym biegunie, z najmniejszym udziałem produkcji towarowej wytworzonej w gospodarstwach wysokotowarowych i odsetkiem użytkowanej ziemi znalazł się makroregion środkowowschodni. W 2005 roku jednostki

wysokotowarowe na tym terenie dysponowały tylko 26% użytków rolnych i dostarczały na rynek 53% produkcji towarowej.

W analizie przestrzennego zróżnicowania w rozwoju segmentu wysokotowarowego w rolnictwie rodzinnym zwraca uwagę sytuacja w makroregionie południowo-wschodnim, cechującego się najniższą wysokością odsetka gospodarstw wysokotowarowych. Jak powszechnie wiadomo są to tereny charakteryzujące się niezmiennie najbardziej rozdrobnioną strukturą obszarową oraz od lat największą w skali kraju zbiorowością gospodarstw o charakterze rezydencyjnym¹⁹. Jednocześnie położone w tym makroregionie jednostki wytwarzające artykuły rolnicze przede wszystkim na sprzedaż, które dla użytkujących je rodzin stanowiły podstawowe źródło utrzymania, cechowały się relatywnie dużym zakresem specjalizacji i stosunkowo wysoką intensywnością produkcji. Tym samym uzyskiwały one wysoką wartość sprzedaży z jednostki powierzchni²⁰. W ujęciu strukturalnym w makroregionie południowo-wschodnim w 2005 roku tylko około 7% gospodarstw użytkowało 28% ziemi rolniczej i wytwarzało ponad 57% produkcji towarowej.

6.8 Podsumowanie

Z wykonanych analiz wynikało, że od momentu wprowadzenia do polskiego systemu ekonomicznego zasad rynkowych w rolnictwie chłopskim ma miejsce ewolucyjny proces wyodrębniania się segmentu nastawionego prorynkowo, obejmującego silne ekonomicznie gospodarstwa wysokotowarowe, umożliwiające uzyskanie dochodów z działalności rolniczej nie mniejszych niż średnie zarobki poza rolnictwem. W latach 1992-2005 liczebność takich jednostek wzrosła netto o 59%, a ich udział wśród ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych zwiększył się z 6 do 12%. To rozszerzenie nastąpiło głównie w latach 1992-2000, kiedy to wysokość odsetka jednostek wysokotowarowych zwiększyła się z 6 do 11%. Poziom sprawności gospodarowania tej grupy jest porówny-

---

¹⁹ Z badań ankietowych wynikało, że 2005 roku 62% gospodarstw to jednostki produkujących wyłącznie bądź głównie na samozaopatrzenie i użytkowały one 37% powierzchni gruntów rolniczych na tym terenie.

²⁰ W 2005 roku średnia wartość sprzedaży produkcji rolniczej z 1 ha UR w grupie gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania użytkownika i jego rodziny z makroregionu południowo-wschodniego wynosiła 7,3 tys. zł. Była to wartość najwyższa ze wszystkich wyodrębnionych do badań makroregionów. Jednocześnie była to wielkość o 74% wyższa niż średnia wartość produkcji towarowej z 1 ha UR wśród ogółu gospodarstw rolniczych, którą stanowiło 4,2 tys. zł.

walny ze skutecznością funkcjonowania sektorów nierolniczych. Tym samym można uznać, że gospodarstwa wysokotowarowe są zdolne do konkurencji na rynku krajowym i międzynarodowym, a praca w tych gospodarstwach jest coraz bardziej atrakcyjna. W 2005 roku średnia wartość dochodu rolniczego w przeliczeniu na jednego pełnozatrudnionego wynosiła 46,8 tys. zł i była to wielkość prawie dwuipółkrotnie większa niż przeciętne wynagrodzenie netto w całej gospodarce narodowej.

Wzrostowi liczebności gospodarstw wysokotowarowych towarzyszyły relatywnie intensywne procesy koncentracji zasobów produkcyjnych w tej kategorii jednostek. Zmiany strukturalne w obrębie gospodarstw wysokotowarowych w poszczególnych badanych okresach wskazują, że tempo korzystnych przemian w sytuacji gospodarczej w latach 2000-2005 w porównaniu z okresem wcześniejszym było znacznie wyższe. Te procesy wyraźnie wskazują na korzystne oddziaływanie procesów integracji z UE i uruchomienia WPR na przeobrażenie segmentu rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych. Objęcie polskiego rolnictwa WPR skutkowało nie tylko zwiększeniem wymagań, ale również spowodowało poprawę koniunktury rolniczej i powiększeniem możliwości korzystania z różnorodnych unijnych funduszy wspierających modernizację działalności rolniczej. Wymienione czynniki zwiększały aktywność inwestycyjną osób zarządzających gospodarstwami wysokotowarowymi. W latach 2000-2005 inwestycje rolnicze prowadzone w segmencie wysokotowarowym stanowiły blisko 40% wszystkich produkcyjnych przedsięwzięć inwestycyjnych wśród ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych i pochłonęły 72% wszystkich środków pieniężnych wydatkowanych na ten cel. Dla porównania w okresie 1992-1996 analogiczne wskaźniki wynosiły odpowiednio 18 i 45%.

Rezultatem ożywienia aktywności inwestycyjnej było zwiększenie zdolności konkurencyjnych rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych. Świadczył o tym między innymi wzrost ich potencjału produkcyjnego, mierzonego wielkością ekonomiczną. W 2005 roku średnia wielkość ekonomiczna gospodarstw w grupie jednostek wysokotowarowych wynosiła ok. 33 ESU, podczas gdy w 1996 roku analogiczny wskaźnik stanowił 10 ESU. Ponadto zwiększył się udział sprzedaży z gospodarstw wysokotowarowych w ogólnej wartości produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego z 20% w 1992 roku do 62% w 2005 roku. Jednocześnie w dyspozycji tej kategorii podmiotów znajdowało się 38% użytków rolnych.

Z perspektywy zdolności konkurencyjnych polskiego rolnictwa, zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego i osiągnięcia satysfakcjonujących dochodów z pracy w gospodarstwie konieczny jest dalszy rozwój grupy rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych. Te procesy należy wiązać ze wzrostem skali produkcji, a to przesądza o koncentracji zasobów produkcyjnych, zwłaszcza ziemi. Po-

trzebę takich przeobrażeń uzasadnia nie tylko charakter zachodzących zmian strukturalnych w gospodarstwach wysokotowarowych, ale również wyniki estymacji modelowych. Z przeprowadzonej analizy i oceny (przy użyciu hierarchicznych modeli logitowych) wpływu poszczególnych cech gospodarstwa wysokotowarowego (np. obszaru, jakości siły roboczej, aktywności inwestycyjnej, poziomu wyposażenia technicznego, powiązań rynkowych, wdrażania postępu itd.) na poziom jego produkcji towarowej w latach 1992-2005 wynika, że siła ich oddziaływania w znacznym stopniu jest uwarunkowana czynnikami egzogenicznymi. Jedynie areal uprawianych gruntów był cechą, która zachowała istotność statystyczną i odpowiedni kierunek zależności bez względu na uwarunkowania egzogeniczne. W każdym badanym roku zwiększenie obszaru uprawianej ziemi o 1 ha UR zwiększało o 3-4% szansę na przejście gospodarstwa do wyższej grupy produkcji.

Na podstawie wykonanych prac można szacować, że ogółem wraz z gospodarstwami rolnymi osób prawnych wydajnie wykorzystywana jest około połowy gruntów rolniczych. Jednak jest to zbyt mały areal, aby definitywnie rozstrzygnąć o sytuacji na rynku produktów rolniczych i kondycji sektora rolnego. Z perspektywy zdolności konkurencyjnych, bezpieczeństwa żywnościowego i prawidłowego funkcjonowania polskich gospodarstw w europejskim modelu rolnictwa, w dyspozycji silnych ekonomicznie jednostek, które winny stanowić ok. 25% ogółu gospodarstw, powinno być około 75% ziemi rolniczej. Zmiana takiej sytuacji wymaga przyspieszenia przemian agrarnych w obrębie gospodarstw chłopskich, która jak wynika z dotychczasowych doświadczeń jest procesem niezwykle złożonym. Istota i tempo tych przeobrażeń jest uwarunkowana wieloma czynnikami, które wykraczają poza sferę rolnictwa.

Proefektywnościowa ewolucja struktury obszarowej i koncentracja zasobów ziemi w podmiotach zdolnych do konkurencji wiąże się z procesami likwidacji gospodarstw. Z wykonanych symulacji wynika, że aby uzyskać pożądaną ilość gruntów rolniczych w użytkowaniu jednostkach silnych ekonomicznie, liczba indywidualnych gospodarstw rolnych powinna zmniejszyć się o połowę. W konsekwencji średnia wielkość rodzinnego gospodarstwa rolnego wyniosłaby 13 ha UR. W odniesieniu do grupy podmiotów posiadających zdolności do konkurowania, ich przeciętny areal winien ukształtować na poziomie ok. 50 ha UR. Dla porównania aktualnie analogiczne wskaźniki wynoszą 7,8 i 29,5 ha UR. Osiągnięcie tego celu wymaga rezygnacji z zatrudnienia we własnym gospodarstwie prawie 66% osób, które obecnie wykonują te zajęcia.

Na podstawie dotychczasowych trendów można prognozować, że te procesy w aktualnych uwarunkowaniach będą przebiegały bardzo wolno (30-35 lat). Dlatego należy uaktywnić instrumenty intensyfikujące procesy przebudowy struktur rolniczych, zwłaszcza te, które wspomagają dywersyfikację aktywności zawodowej ludności.

7. Funkcjonowanie rynku ziemi rolniczej

7.1 Wprowadzenie

Przyspieszenie przemian agrarnych wymaga ożywienia transakcji w rynkowym obrocie ziemią rolniczą, bowiem obrót o charakterze nierynkowym (rodzinnym) na ogół petryfikuje istniejącą strukturę. Równocześnie należy brać pod uwagę, że sytuacja na rynku ziemi jest w istotnie zdeterminowana wieloma bardzo różnymi czynnikami zarówno odnoszącymi się do uwarunkowań o charakterze ekonomicznym, jak społecznym. Wynika to, z jednej strony, z faktu że ziemia jest nieodzowna w każdej działalności człowieka i w bardzo różny sposób można wykorzystywać jej zasoby. Z drugiej strony, trzeba również uwzględnić model rolnictwa chłopskiego (a taki dominuje w polskim rolnictwie), w którym następuje wzajemne przenikanie układu rodzinnego na sferę gospodarstwa rolnego, co w efekcie powoduje, że przy podejmowaniu decyzji dotyczących użytkowania posiadanej własności istotną rolę odgrywają cechy demograficzne i aspiracje społeczno-zawodowe poszczególnych członków rodziny.

Przy analizowaniu procesów zachodzących na rynku ziemi rolniczej należy także uwzględnić wpływ polityki państwa. Jej celem na ogół jest nie tylko dążenie do racjonalizacji rolniczych struktur i poprawy konkurencyjności rodzimego rolnictwa na globalnych rynkach, ale także kontrola przepływu ziemi do działów nierolniczych. Niepomnażalna podaż ziemi powoduje, że poszczególne gałęzie gospodarki takie, jak: rolnictwo, leśnictwo, budownictwo, energetyka oraz transport i łączność muszą konkurować ze sobą o ten czynnik produkcji. Przepływ ziemi pomiędzy poszczególnymi sektorami gospodarki ma z reguły charakter jednokierunkowy – z rolnictwa do działów nierolniczych. Odwrotna sytuacja tj. rekultywacja gruntów na cele rolnicze, najczęściej w ogóle nie jest możliwa bądź wymaga dużych nakładów.

W kontekście wymienionych uzależnień, a zwłaszcza ze względu na fakt, że ziemia jest dobrem szczególnym, a jej społeczne i ekonomiczne funkcje daleko wykraczają poza jej znaczeniem jako jednego z trzech czynników produkcji rolniczej przy charakteryzowaniu rynku ziemi uwzględnić należy szereg uwarunkowań. W odniesieniu do okresu po 2004 roku należy przede wszystkim brać pod uwagę zmiany, jakie w polskiej gospodarce oraz w rolnictwie spowodowała integracja z Unią Europejską, a zwłaszcza objęcie naszego rolnictwa WPR oraz otwarcie zagranicznych rynków pracy dla polskich obywateli.

7.2 Uwarunkowania w obrocie ziemią rolniczą

7.2.1 Uwarunkowania społeczne

W rolnictwie indywidualnym, a w tej formie użytkowanych jest Polsce ponad 80% powierzchni gruntów rolnych, występuje swoisty związek z warsztatem pracy i gospodarstwem domowym. Jego podstawą jest prywatno-rodzinna forma własności, co wyraża się między innymi przestrzeganiem zwyczajowego dziedziczenia majątku rolnego łącznie z funkcją kierownika gospodarstwa. Z badań prowadzonych w IERiGŻ wynika, że w warunkach Polski ponad 90% gospodarstw chłopskich jest użytkowana na zasadzie schedy rodzinnej. Rozpowszechnienie zwyczajowo-rodzinnego sposobu podejmowania działalności rolniczej ma szereg konsekwencji, które pośrednio i bezpośrednio wpływają na kształtowanie struktury społecznej oraz ekonomicznej naszego rolnictwa. Występujące uzależnienia mają przede wszystkim wpływ na charakterystykę osób zatrudnionych w zawodzie rolnika. Ich cechy są zdeterminowane zarówno składem osobowym rodziny, aspiracjami zawodowymi młodych członów rodziny oraz skłonnością starszego pokolenia do rezygnacji z kierowania gospodarstwem. W konsekwencji usamodzielnianie się w zawodzie rolnika jest zazwyczaj połączone z fazą demograficznego starzenia się rodziny bądź jej szczególną sytuacją losową. Równocześnie to – czy wśród najbliższej rodziny znajdują się osoby skłonne przejąć funkcje kierownika gospodarstwa – zależy w dużym stopniu od atrakcyjności tej perspektywy. Jest ona uzależniona od zasobności przejmowanego majątku, koniunktury w rolnictwie, możliwości podjęcia intratnej pracy poza rolnictwem, a przede wszystkim od planów życiowych i aspiracji zawodowych potencjalnych następców.

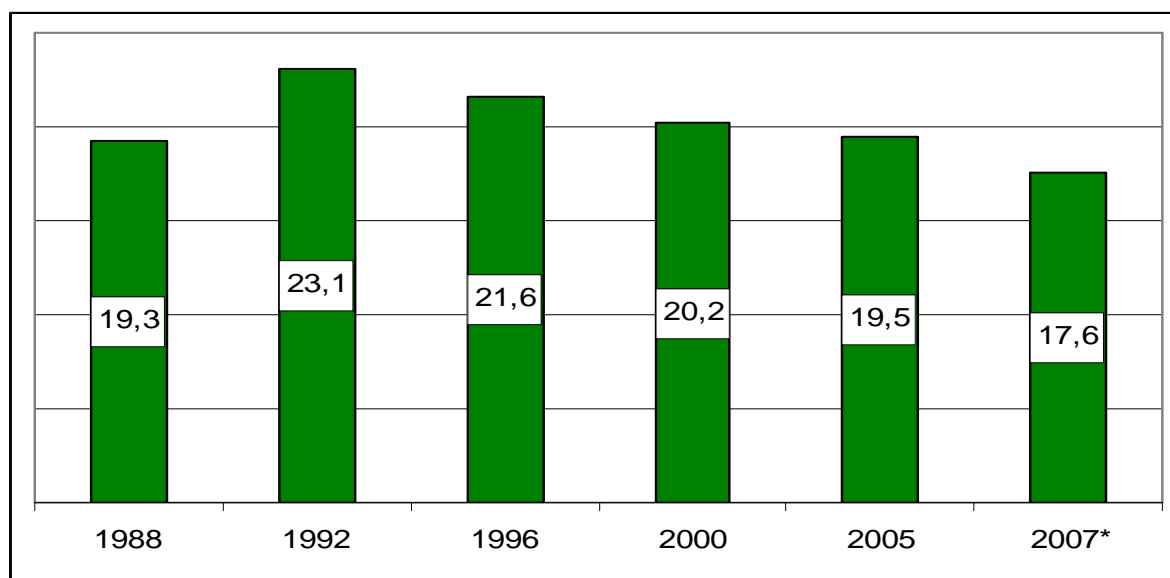
Przenikanie układu rodzinnego na sferę gospodarstwa rolnego powoduje, że spełnia ono rolę często wykraczającą poza typowy warsztat pracy, a motywacja jego przejęcia w użytkowanie nie zawsze jest związana z zamiarami działalności produkcyjnej w rolnictwie. W zależności od postaw członków rodziny, głównych źródeł przychodów pieniężnych i ich wielkości, aktualny kierownik gospodarstwa, jak również jego potencjalny następca, dążyć może do rozwoju skali produkcji bądź tę funkcję gospodarstwa ograniczać. Przejmowanie gospodarstw poprzez zmianę pokoleniową w ramach rodziny w pewnym sensie wzmacnia niestabilność w zakresie wykorzystania potencjału produkcyjnego gospodarstw, bowiem ich przyszłość zależy od tego, jakie są cechy demograficzne, wykształcenie oraz preferencje zawodowe osób znajdujących się w kręgu potencjalnych następców. Jednocześnie należy brać pod uwagę, że zawsze istnieje

pewna grupa gospodarstw, które z różnych przyczyn zarówno sytuacji losowych, szczególnych cech członków rodziny czy też z powodu aktualnie występujących trendów społeczno-ekonomicznych (np. rozpowszechnienia migracji ze wsi) nie posiadają następców.

Opisane uwarunkowania nie tylko kształtują zmiany własności ziemi rolniczej w ramach obrotu rodzinnego, ale istotnie oddziałują również na sytuację na rynku ziemi rolniczej, zwłaszcza od strony podażowej oraz wywierają znaczący wpływ na tempo i charakter przemian w strukturze agrarnej. W latach dziewięćdziesiątych, a zwłaszcza w ich pierwszej połowie, te zależności znalazły odzwierciedlenie głównie w dużej intensywności w zakresie nierynkowego obrotu ziemią. Zmiana ustawy emerytalno-rentowej oraz nierównowaga na rynku pracy spowodowały przyspieszenie tempa wymiany pokoleń wśród gospodarujących i zbiorowość polskich rolników uległa znacznemu odmłodzeniu.

Wykres 7.1 Procent gospodarstw kierowanych przez osoby w wieku do 35 lat wśród ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych

* Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 1998,1992, 1996, 2000, 2005 oraz szacunek dla roku 2007.

W kolejnych latach udział młodych osób kierujących gospodarstwami rolnymi ulegał stopniowemu zmniejszeniu, co wiązać należy przede wszystkim z wzrastającymi możliwościami pracy zarobkowej zarówno w kraju, jak i w państwach Unii Europejskiej, które w latach 2006-2007 istotnie ograniczyło skalę bezrobocia. W konsekwencji młodzi ludzie częściej niż w latach poprzednich decydowali się na pozarolniczą aktywność zawodową. Aczkolwiek w dalszym ciągu większość takich osób całkowicie nie rezygnowała z posiadania

własności gruntowej, niemniej w wymienionym okresie, silniej niż w latach poprzednich zarysowały się tendencje do dopasowania wielkości gospodarstwa do jego głównej funkcji. W przypadku, gdy było ono traktowane przede wszystkim jako miejsce zamieszkania i źródło samozaopatrzenia rodziny część właścicieli zmniejszała powierzchnię gruntów (drogą sprzedaży lub dzierżawy). Jednak skala tego zjawiska niezmiennie była zbyt mała, by istotnie przyspieszyć przemiany agrarne. Wywołanie takiego efektu wymaga dłuższych okresów czasowych, w których dobra koniunktura gospodarcza sprzyja realizacji pozarolniczych aspiracji zawodowych, a równocześnie daje poczucie stabilizacji osiągniętego statusu ekonomicznego.

7.2.2 Uwarunkowania ekonomiczne

Wpływ procesów makroekonomicznych na rozwój rolnictwa znalazł wyraz przede wszystkim w postępującej polaryzacji funkcji produkcyjno-ekonomicznych gospodarstw rolnych przy równoczesnej stagnacji w ich ogólnej liczbie. Tym samym warunki makroekonomiczne przyczyniły się głównie do zmiany w strukturze rodzin chłopskich według źródeł utrzymania. Narastająca konkurencyjność i związane z tym wypadanie słabszych jednostek z rynku spowodowało, że tylko niewiele ponad jedna piąta rodzin użytkowników gospodarstw rolnych utrzymywało się z rolnictwa, natomiast aż dwie trzecie tej populacji opierało swoją egzystencję na dochodach z innych źródeł.

Wśród gospodarstw rolnych wyodrębnić zaczęła się również grupa gospodarstw typowo rolniczych. Podejmowały one trud dopasowywania potencjału wytwórczego do wymogów rynkowych, wprowadzały postęp biologiczny oraz były zainteresowane uzyskiwaniem coraz lepszych jakościowo produktów. Mechanizm rynkowy sprzyjał umacnianiu tych jednostek w strukturach agrobiznesu. Jednocześnie była to grupa, która najbardziej aktywnie zdolna była korzystać z szans, jakie stwarzała integracja z UE oraz wsparcie udzielane wsi i rolnictwu w ramach WPR. Dotyczyło to nie tylko tych programów pomocowych, które wymagały od potencjalnych beneficjentów przedsiębiorczości w zakresie prowadzonej działalności gospodarczej, ale odnosiło się także do tzw. bezpośrednich dopłat obszarowych. Dokumentuje to między innymi zróżnicowanie w wysokości dopłat gruntowych, które były bardzo zróżnicowane w zależności od cech obszarowych gospodarstw z poszczególnych terenów (tab. 7.1).

Tabela 7.1 Zróżnicowanie przestrzenne w średnich płatnościach gruntowych na 1 gospodarstwo rolne (łącznie płatności jednolite i pozostałe)

Wyszczególnienie	2004	2005	2006	2007
Polska	5 210,31	5 538,87	6 465,53	6 481,30
Dolnośląskie	7 444,60	7 766,38	9 253,13	9 122,12
Kujawsko-Pomorskie	7 889,31	8 168,52	10 196,84	10 372,98
Lubelskie	3 544,18	3 838,08	4 683,43	4 762,83
Lubuskie	9 656,14	10 537,85	12 170,83	12 142,23
Łódzkie	3 936,45	4 230,71	4 804,19	4 808,15
Małopolskie	1 967,68	2 161,71	2 386,61	2 256,71
Mazowieckie	4 774,92	5 160,15	5 861,23	5 921,62
Opolskie	8 495,30	8 718,31	10 920,97	11 073,01
Podkarpackie	2 083,71	2 334,26	2 645,75	2 505,84
Podlaskie	7 531,93	8 047,37	9 067,53	9 264,12
Pomorskie	9 607,44	10 092,51	11 834,79	11 784,94
Śląskie	3 147,22	3 451,00	3 879,59	3 769,24
Świętokrzyskie	2 596,83	2 810,87	3 272,23	3 247,00
Warmińsko-Mazurskie	12 492,46	12 952,38	14 706,72	14 854,15
Wielkopolskie	7 652,23	7 964,84	9 556,99	9 722,30
Zachodniopomorskie	14 492,41	15 119,70	17 500,10	17 463,72

Źródło: Dane ARiMR, GUS.

Uwzględniając, że wszelkie decyzje dotyczące zamierzeń produkcyjnych podejmuje się na poziomie gospodarstwa, różnice w wysokości średniej sumy otrzymywanych dopłat oddziałują na odmienności w kształtowaniu lokalnego obrotu gruntami rolnymi. Fakt, że zasobne gospodarstwa pozyskują poprzez dopłaty bezpośrednie stosunkowo wysokie kwoty, niewątpliwie wzmacnia ich pozycję rynkową i powiększa możliwości inwestycyjne. Równocześnie słabe ekonomicznie jednostki zgrupowane na terenach, gdzie ziemia rolnicza jest stosunkowo tania, aczkolwiek w stosunku do dopłat obszarowych osiągają stosunkowo wysoką kapitalizację własności gruntowej, niemniej w skali ogólnych dochodów rodziny

zazwyczaj nie są to sumy znaczące, a posiadane gospodarstwa spełniają głównie funkcje nie związane z prowadzeniem rolniczej działalności gospodarczej.

Wpływ na nasilenie zainteresowania zakupem ziemi miało polepszenie koniunktury w rolnictwie. Integracja z UE i uruchomienie programów wsparcia w ramach WPR wpłynęło na znaczącą poprawę kondycji polskiego rolnictwa. Nastąpił, niespotykany wcześniej, napływ środków finansowych do tego sektora, dwukrotnie wzrósł odsetek gospodarstw, które powiększały i modernizowały majątek produkcyjny, a dochody na jednego zatrudnionego w rolnictwie powiększyły się o około 50%.

Obok uwarunkowań związanych z rozwojem sektora rolnego, w tym przede wszystkim korzyści wynikających z włączenia polskich rolników do wsparcia w ramach WPR, na sytuację na rynku ziemi oddziaływały procesy makroekonomiczne. Warunkowały one nie tylko możliwości odchodzenia z rolnictwa do innych zawodów, ale wpływały również na tempo i zakres konwersji ziemi na cele nierolnicze.

Korzyści, jakie przynosi właścicielom transfer ziemi do budownictwa czy na cele związane z rozwojem infrastruktury powodują, że takie gałęzie jak rolnictwo i leśnictwo zawsze będą na najmniej uprzywilejowanych pozycjach w konkurencji o ten czynnik produkcji. Rozwój gospodarczy kraju powoduje, że procesy urbanizacji, rozwoju różnych gałęzi przemysłu, usług oraz infrastruktury mają charakter ciągły. W konsekwencji następuje sukcesywne zmniejszanie areалу ziem wykorzystywanych do produkcji rolnej. Zaznaczyć należy, że ten proces następuje stopniowo i jest lokalnie silnie zróżnicowany, niemniej bardzo ostro zarysowuje się wokół dużych aglomeracji, które ze względu na chłonny rynek pracy przyciągają nowych mieszkańców i zmieniają funkcje najbliższych okolic (tzw. wsie sypialnie). Urbanizacja wsi podmiejskich bardzo silnie zaznaczała się w latach, kiedy w ramach programów na rzecz rozwoju obszarów wiejskich poszczególne gminy korzystały z dotacji na rzecz rozwoju infrastruktury. Z dostępnych danych wynikało, że aktywność w tym zakresie wykazywano głównie na terenach, gdzie znacząca część mieszkańców wsi prowadziła działalność nierolniczą.

Trzeba zatem przewidywać, że niezależnie od stopnia prawnej ochrony środowiska rolniczego, a także przyrodniczego i krajobrazowego, w zależności od tempa rozwoju makroekonomicznego użytkowana rolniczo ziemia będzie ulegać procesom kurczenia. Taka tendencja wyraźnie uwidoczniła się po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, bowiem o ile od roku 2000 do 2004 średnio rocznie z użytkowania rolniczego wypadało około 2% wykorzystanych rolniczo gruntów, to w latach 2004-2007 analogiczny wskaźnik wyniósł już 2,7%.

7.2.3 Uwarunkowania prawne

Niezależnie od systemów społeczno-politycznych, zazwyczaj powszechnie przyjmuje się zasadę, że ziemia – niezależnie od tego, czyją jest własnością – jednocześnie stanowi dobro narodowe, a obowiązkiem państwa jest to dobro chronić. Temu celowi służą akty prawne ustanawiające zasady obrotu ziemią rolniczą.

W odniesieniu do obowiązującego w Polsce stanu prawnego w zakresie obrotu nieruchomościami rolnymi najistotniejsze akty obejmują: art. 23 Konstytucji RP z 1997 roku, który uznał gospodarstwo rodzinne za podstawę ustroju rolnego państwa, ustawę z 19 października 1991 roku o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa i powołaniu w tym celu specjalnej instytucji (obecnie Agencja Nieruchomości Rolnych) oraz ustawę z 11 kwietnia 2003 roku o kształtowaniu ustroju rolnego. Odrębne zasady ustanawiają formy sprzedaży ziemi cudzoziemcom. Każda z wymienionych obowiązujących regulacji prawnych odnosi się do odrębnych zagadnień i w różnym stopniu, przy użyciu odmiennych instrumentów oddziałuje na obrót nieruchomościami rolnymi.

Biorąc pod uwagę intencje ustawodawcy oraz treść zapisu, stosunkowo najslabiej z obrotem gruntami rolnymi powiązane jest deklaratywne uznanie w Konstytucji trwałości gospodarstwa rodzinnego jako postawy ustroju rolnego państwa. Jednakże, pomimo że w swojej intencji ten zapis wynikał z przesłanek politycznych, konstytucyjne gwarancje prawa własności przywróciły posiadanym gruntom wartość z tytułu posiadania i w tym sensie oddziaływać zaczęły na sytuację na rynku ziemi rolniczej. Potwierdzają to wyniki analiz dotyczących obrotu ziemią rolniczą w kolejnych latach. Wynika z nich, że reaktywowanie znaczenia renty kapitałowej wynikającej z własności ziemi stopniowo wywierało coraz silniejszy wpływ na relacje popytowo-podażowe na rynku ziemi rolniczej oraz przyczyniało się do rozszerzania korzyści z samego tytułu posiadania. Tym samym uznać należy, że zapis o trwałości rodzinnych gospodarstw rolnych, aczkolwiek nie miał bezpośredniego odniesienia do uwarunkowań kształtujących sytuację w zakresie obrotu ziemią rolniczą, w sposób pośredni wywierał na nią wpływ.

Podstawowym aktem prawnym regulującym zasady obrotu nieruchomościami rolnymi jest ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego. Określa ona górną granicę w wielkości rodzinnego gospodarstwa rolnego (do 300 ha UR), a przede wszystkim wyznacza uprawnienia Agencji Nieruchomości Rolnej jako głównej instytucji nadzorującej obrót gruntami rolnymi.

W ramach swojej podstawowej działalności Agencja na bazie gruntów przejętych po byłych pegeerach, spółdzielniach produkcyjnych itp., tworzy odrębny od obrotu międzysąsiedzkiego segment rynku nieruchomości rolnych. Obowiązują na nim określone prawnie procedury w zakresie zasad wyceny ziemi, organizacji przetargów i wyboru kontrahentów.

Obowiązująca ustawa ma również spełniać rolę zabezpieczającą przed wykupem spekulacyjnym oraz ze strony cudzoziemców. Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego umocniła pozycję Agencji Nieruchomości Rolnej, wyznaczając jej pewne funkcje kontrolne przy obrocie gruntami, głównie poprzez instrument pierwokupu.

Pomimo że uregulowania zawarte w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego odnoszą się bezpośrednio do procedur prawnych w obrocie gruntami rolnymi, dotychczas nie zaobserwowano, by wywierały one zasadniczy wpływ na sytuację na rynku ziemi rolniczej. Ustalone prawem zasady są stosowane przede wszystkim w obrocie gruntami Skarbu Państwa oraz w sytuacji, gdy w transakcji uczestniczy Agencja Nieruchomości Rolnej lub inne podmioty prawne. W odniesieniu do osób fizycznych, tj. w obrocie międzysąsiedzkim w dalszym ciągu część transakcji ma charakter nieformalny, a zasadnicze trendy w obrocie nieruchomościami rolnymi, niezmiennie kształtują przede wszystkim czynniki ekonomiczne.

Pomimo że Agencja kontroluje cały obrót ziemią rolniczą (głównie poprzez ustawową możliwość skorzystania z prawa pierwokupu), to jej rola dotyczy przede wszystkim gospodarowania gruntami pochodzącymi z Zasobu Skarbu Państwa. W odniesieniu do regulacji prawnych obowiązujących na rynku ziemi rolniczej podkreślić należy znaczenie procedur stosowanych przez Agencję (wycena nieruchomości, przetargi ograniczone). Sposoby zawierania tych transakcji mają w wiejskim środowisku duże znaczenie w upowszechnianiu profesjonalnych zachowań przy umowach międzysąsiedzkich. Dotychczas, zwłaszcza w przypadku prywatnych dzierżaw, formy ich zawierania często odbiegają od standardów prawnych wymaganych przy takich transakcjach.

W 2007 roku zmianie uległa organizacyjna podległość Agencji i została ona podporządkowana Ministrowi Rolnictwa i Rozwoju Wsi (poprzednio był to Minister Skarbu). Takie posunięcie miało zintensyfikować działania tej placówki na rzecz rozwoju wsi, a zwłaszcza na zwiększenie tempa przemian w strukturze agrarnej rolnictwa. Jednak przyspieszenie prywatyzacji gruntów napotkało na szereg trudności, w tym również o charakterze legislacyjnym. Dotyczy to zwłaszcza roszczeń reprivatyzacyjnych, które powodują blokadę zbycia około 500 tys. ha. Zmiana zasady rekompensat na zadośćuczynienie finansowe, umożli-

liwiłaby sprzedaż tych gruntów. Uściśleń prawnych wymaga również definicja rolnika uprawnionego do zakupu gruntów oraz zasady odzyskiwania gruntów od byłych dzierżawców.

Obok ustaleń dotyczących obrotu ziemią rolniczą ustanawiane są prawne zasady dotyczące przeznaczenia użytków rolnych na cele nierolnicze. Istniejące procedury w znacznym stopniu ograniczają i utrudniają eliminację dobrych gleb z rolniczego użytkowania. Niemniej taki proces następuje i jest szczególnie intensywny w sąsiedztwie dużych miast.

Opisywane procesy w widoczny sposób przyczyniają się do wzrostu cen ziemi na rynku rolnym. Należy zatem brać pod uwagę, iż niezależnie od stopnia prawnej ochrony środowiska rolniczego, a także przyrodniczego i krajobrazowego, w zależności od tempa rozwoju makroekonomicznego użytkowana rolniczo ziemia będzie ulegać procesom kurczenia.

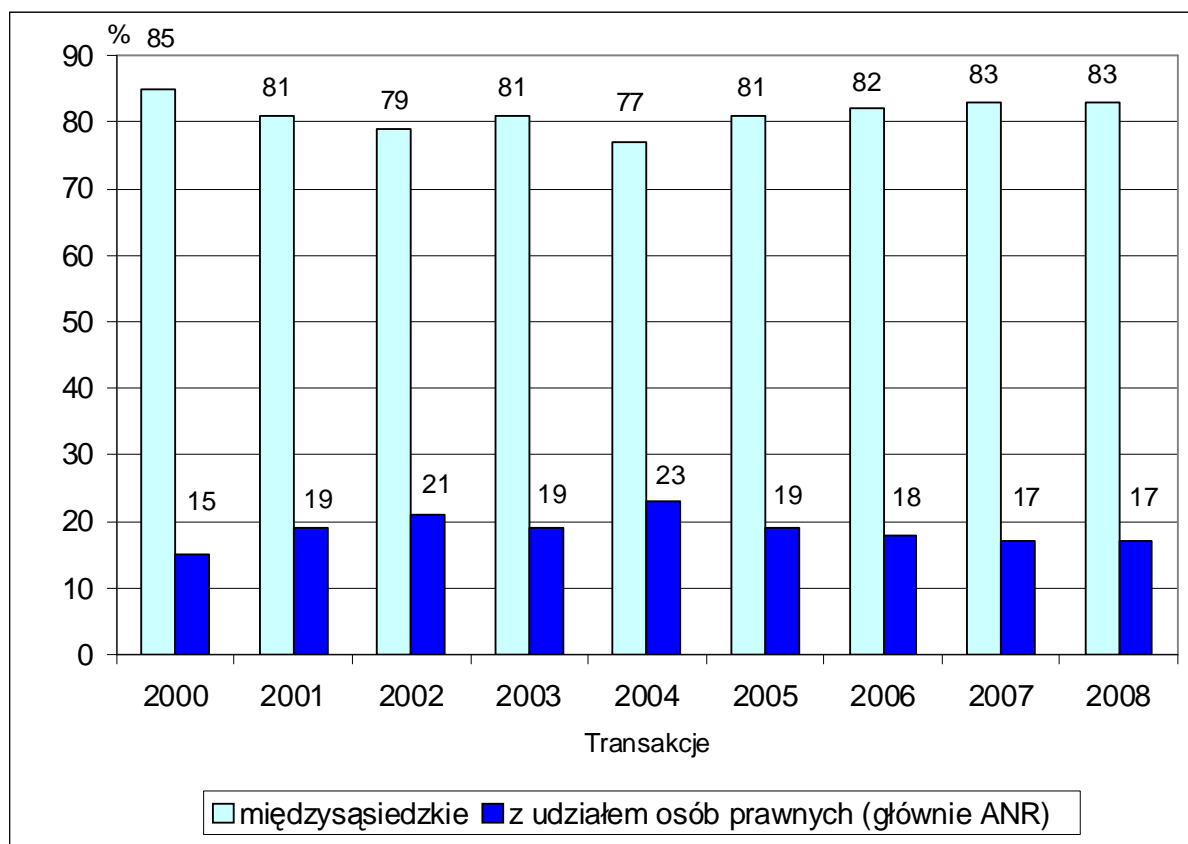
Jednocześnie trzeba podkreślić, że od strony właściciela ziemi jest on zainteresowany zmianą formy użytkowania gruntów z rolniczej na nierolniczą wyłącznie wtedy, gdy przeznacza je do upłynnienia. Wynika to z istniejącego systemu fiskalnego, tj. relatywnie niskiego podatku od nieruchomości rolnych oraz taniego ubezpieczenia społecznego KRUS. Wymienione przepisy oddziałują ograniczająco na procesy przeobrażeń w obrębie struktur rolniczych, co przekłada się na sytuację na rynku ziemi rolniczej, a zwłaszcza na ograniczenia podażowe.

7.3 Sytuacja na rynku ziemi rolniczej po wstąpieniu do UE

Okres bezpośrednio poprzedzającym proces akcesyjny cechowała stagnacja na rynku ziemi rolniczej. Oczekiwania związane z wprowadzeniem nowych zasad polityki rolnej po integracji z Unią Europejską ograniczały rynek ziemi przede wszystkim od strony podażowej. Potencjalnych sprzedawców ziemi wstrzymywały przewidywania o znaczącym wzroście cen ziemi, ponadto przesuwali ostateczną decyzję do czasu zapoznania się z nową sytuacją i przekalkulowania korzyści przy podejmowaniu ostatecznej decyzji. Niechęć do wyzbywania się ziemi wzmacniała zapowiedź szybkiej realizacji dopłat bezpośrednich.

Dodatkowym czynnikiem wzmacniającym niechęć do wyzbywania się ziemi była utrzymująca się nierównowaga na rynku pracy. Wysoka stopa bezrobocia (wynosząca około 20%) oraz niepewność zatrudnienia wzmacniały funkcje asekuracyjne posiadanych gospodarstw. W tym okresie prawie jedna czwarta transakcji kupna sprzedaży ziemi odbywała się z udziałem osób prawnych.

Wykres 7.2 Udział podmiotów w rynkowym obrocie ziemią rolniczą według liczby transakcji

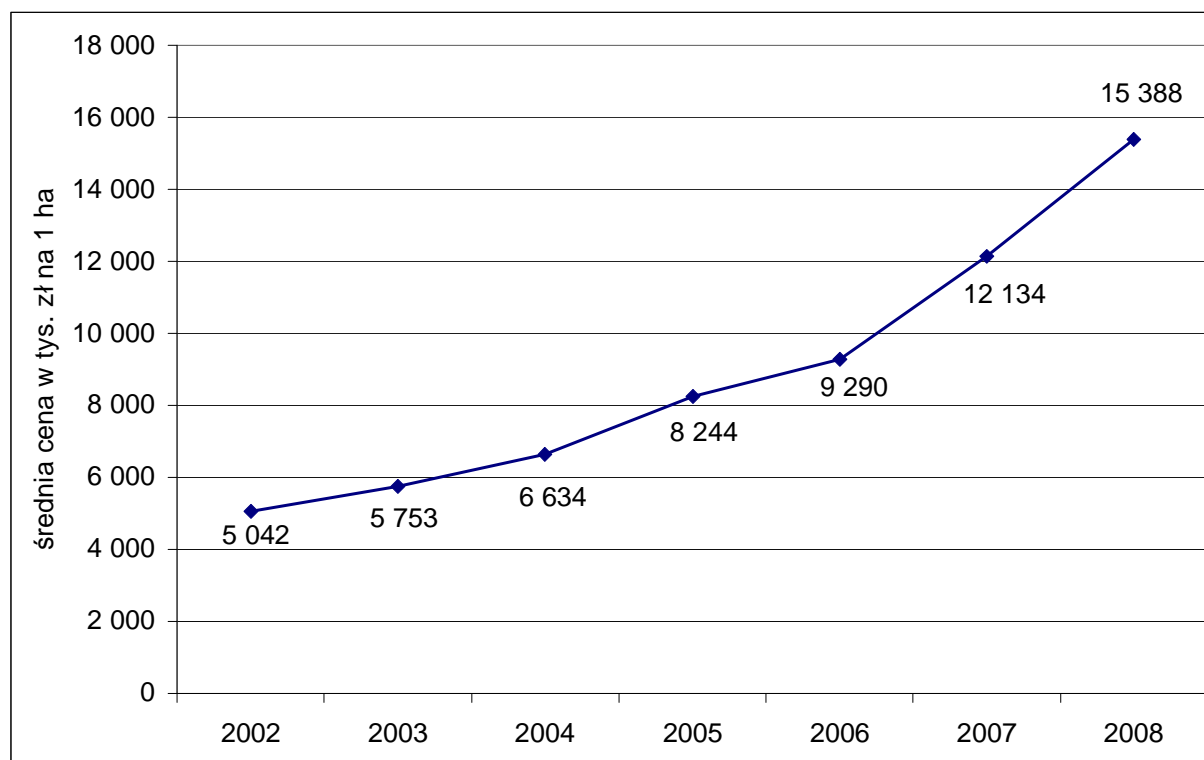
Źródło: Obliczenia na podstawie danych Wydziału Statystyki Ministerstwa Sprawiedliwości.

W kolejnych latach znaczenie transakcji kupna-sprzedaży ziemi zawieranych z udziałem osób prawnych (głównie ANR) stopniowo malało. W znacznym stopniu wynikało to z faktu, iż większość ziemi z Zasobu Skarbu Państwa została już rozdysponowana. Aktualnie Agencja Nieruchomości Rolnych koncentruje się na wtórnej restrukturyzacji dzierżawionych większych obszarowo nieruchomości i sprawowaniu nadzoru właścicielskiego nad dzierżawami. Rozpoczynając prywatyzację na początku lat 90. Agencja przejęła do Zasobu ponad jedną czwartą ogółu gruntów. Obecnie ANR rozdysponowała w sposób trwały około połowę gruntów, a większość pozostałych znajduje się w dzierżawie. Zgodnie z obowiązującymi przepisami znaczna część tych gruntów w trybie bezprzetargowym jest zbywana aktualnym najemcą, kontynuowana jest też sprzedaż gruntów zakwalifikowanych na cele inwestycyjne. Niemniej, należy brać pod uwagę, iż zmniejszające się zasoby gruntów należących do Skarbu Państwa w coraz mniejszym zasięgu oddziaływać będą na rynek ziemi i poprawę struktury agrarnej. Tym samym przewidywać, że nierównowaga popytowo-podażowa w obrocie gruntami rolnymi będzie narastać.

Wpływ integracji z Unią Europejską oraz objęcie polskiego rolnictwa wspólną polityką rolną UE, na rynku ziemi rolniczej zaczęło się uwidaczniać od 2005 roku i w zasadzie od tego roku datuje się znaczący wzrost cen ziemi oraz stopniowe ożywienie w obrocie gruntami rolnymi.

Wykres 7.3 Średnie ceny ziemi rolniczej w obrocie prywatnym

Źródło: Dane GUS.

Drożenie gruntów było połączone ze wzrastającym popytem na ziemię. Coraz mocniej zaczęła się zaznaczać determinacja części rolników do powiększania potencjału wytwórczego swoich gospodarstw rolnych, jak i widoczne korzyści z tytułu posiadania nieruchomości gruntowej. Wiązały się one zarówno z uzależnieniem skali dopłat bezpośrednich od wielkości areалу, jak i z możliwościami korzystania z funduszy strukturalnych na inwestycje w gospodarstwach. Powiększeniu popytu na ziemię sprzyjał także wzrost opłacalności produkcji rolniczej, kiedy po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej nastąpiło widoczne rozszerzenie rynków zbytu na surowce rolnicze. Motywacje związane z rozszerzeniem skali produkcji szczególnie silnie uwidaczniały się w zróżnicowaniu regionalnym w cenach ziemi oraz w dynamice ich wzrostu.

Przestrzenne rozpiętości w cenach ziemi oraz w tempie ich wzrostu wskazywały, że na ich wartość niezmiennie oddziaływały cechy rolnictwa danego terenu, atrakcyjność położenia, ogólny rozwój gospodarczy regionu, a także

wiążący się z tym nacisk popytu i zasięg jego przewagi nad podażą działek wystawionych do sprzedaży.

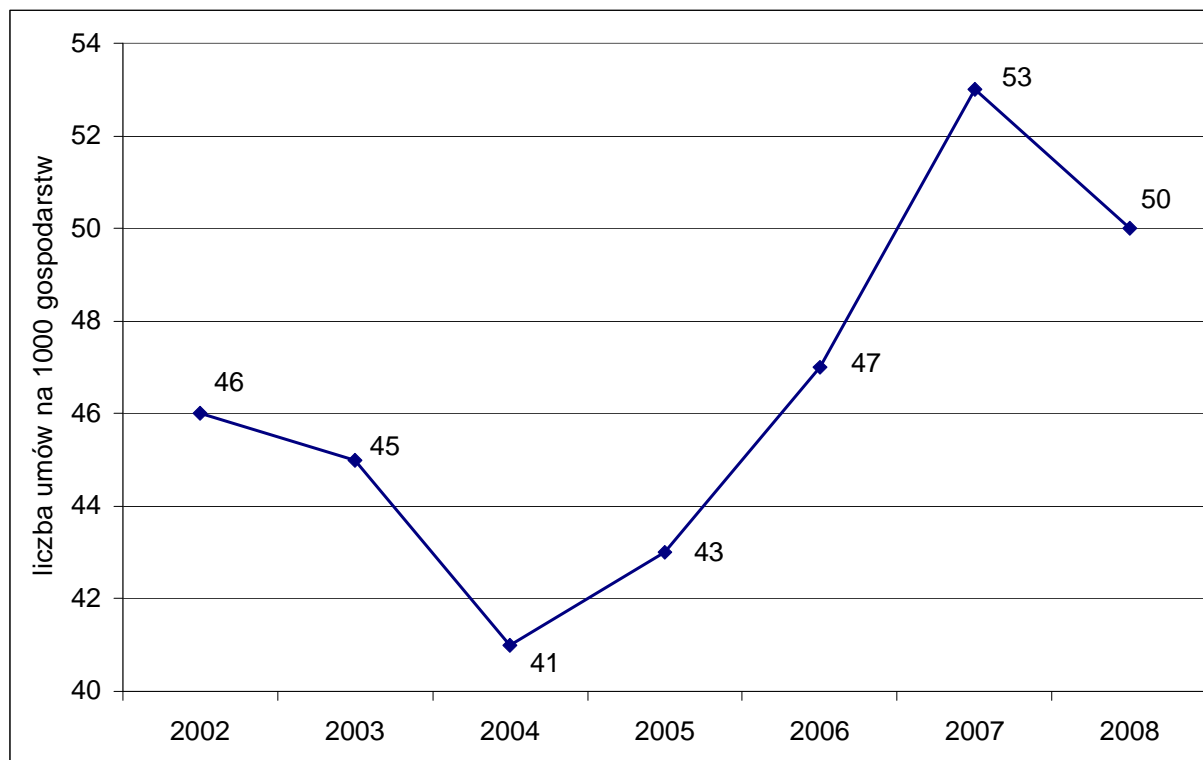
Niezmiennie najwyżej ceniono grunty rolne położone na terenach wyróżniających się pod względem kultury rolnej, wysokotowarowego rolnictwa indywidualnego oraz największego skupiska zasobnych i profesjonalnie prowadzonych gospodarstw rolnych. Takimi właściwościami cechowały się przede wszystkim środkowozachodnie tereny kraju obejmujące województwa: wielkopolskie i kujawsko-pomorskie. Dla przykładu w 2008 roku województwie kujawsko-pomorskim cena ziemi rolniczej była o 66% wyższa niż średnio w skali kraju (w 2007 roku ta różnica wynosiła 57%), a w województwie wielkopolskim o 59% (poprzednio o 65%). Uznać zatem należy, iż przez cały czas utrzymywał się priorytet rolnictwa przy wyznaczaniu rynkowej wartości ziemi. Dokumentuje to również charakterystyka terenów o stosunkowo najtańszych cenach gruntów. W tym zbiorze niezmiennie znajdowały się trzy województwa: świętokrzyskie, podkarpackie i lubuskie. Problemy społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich położonych w tych częściach kraju są w dużym stopniu uzależnione od ogólnych uwarunkowań gospodarczych, a zwłaszcza możliwości zarobkowania. Na obszarze województw świętokrzyskiego oraz podkarpackiego wiąże się to z rozdrobnioną strukturą agrarną oraz ze słabością ekonomiczną znacznej części gospodarstw rolnych. Większość właścicieli ziemi położonej na tych terenach utrzymuje się z pracy poza rolnictwem bądź rent i emerytur, a posiadane gospodarstwa traktuje jako miejsce zamieszkania rodziny i źródło samozaopatrzenia w podstawowe produkty żywnościowe.

Wzrost cen ziemi rolniczej niewątpliwie był najbardziej spektakularnym efektem integracji z UE. Nadmienić należy, że pomimo obserwowanego dynamicznego podrożenia gruntów rolnych w Polsce, wciąż były one zdecydowanie tańsze niż nieruchomości rolne w tzw. „starych państwach UE”. Uwzględniając warunki klimatyczne, jakość gleb i kierunki produkcji rolniczej za kraje o podobnych cechach uznać można Francję i Niemcy. W 2006 roku średnie ceny gruntów rolnych we Francji były o 68% wyższe niż w Polsce. Z kolei w rolnictwie niemieckim, które wykazuje pewne podobieństwo z sytuacją w Polsce w zakresie prywatyzacji sektora publicznego na terytorium byłej NRD, w 2007 roku we wschodnich landach rynkowa wartość ziemi rolniczej była tylko o 29% wyższa niż w Polsce, gdy w starych landach była ona ponad pięciokrotnie większa.

Z punktu widzenia poprawy struktury agrarnej polskiego rolnictwa oraz zwiększenia konkurencyjności gospodarstw na krajowych i międzynarodowych rynkach rolnych bardziej istotne od procesów konwergencji w zakresie ceny nieruchomości gruntowych jest ożywienie obrotu ziemią. Aczkolwiek po wstąpieniu Polski do Unii stopniowo zaznaczały się pewne korzystne symptomy w tym

zakresie, niezmiennie niewielka podaż gruntów wystawianych na sprzedaż była główną barierą uaktywnienia procesów koncentracji.

Wykres 7.4 Średnia liczba transakcji kupna-sprzedaży ziemi na 1000 gospodarstw

Źródło: Dane GUS.

W okresie poprzedzającym akcesję i bezpośrednio po niej (lata 2003-2004) od strony osób sprzedających ziemię dominowały postawy wyczekiwania związane ze spodziewanym wzrostem cen gruntów. W tym okresie liczba transakcji kupna-sprzedaży nieruchomości rolnych na rynku międzysąsiedzkim była o około 10% niższa niż w latach wcześniejszych, co przyczyniało się do wzrostu roli Agencji Nieruchomości Rolnej w obrocie ziemią. W 2005 roku w stosunku do roku 2004 o 5,4% powiększyła się liczba umów kupna-sprzedaży ziemi w obrocie prywatnym. W liczbach absolutnych było to o 3,2 tys. umów notarialnych więcej niż poprzednio, jednak w odniesieniu do ogółu gospodarstw indywidualnych, których ilość jest określana na około 1,851 tys. nie stanowi to szczególnie znaczącej różnicy mogącej mieć istotny wpływ na przyspieszenie tempa przemian agrarnych.

Stopniowe ożywienie na rynku ziemi pogłębiało się w kolejnych latach, przy czym najsilnie uwidoczniło się w 2007 roku, kiedy według danych Ministerstwa Sprawiedliwości ogółem w 2007 roku zawarto 95,6 tys. aktów notarial-

nych dotyczących transakcji kupna-sprzedaży nieruchomości rolnych i było to o 14% więcej niż w roku poprzednim. Dla porównania pomiędzy 2005 a 2006 rokiem analogiczny wzrost był mniejszy i wynosił 10%. Ożywienie w obrocie gruntami rolnymi wystąpiło w obu segmentach rynku ziemi, tj. zarówno w obrocie międzysąsiedzkim, jak i w transakcjach z udziałem osób prawnych (głównie Agencji Nieruchomości Rolnych). W odniesieniu do 2006 roku liczba transakcji zawieranych w 2007 roku na rynku prywatnym powiększyła się o 15%, a z udziałem Skarbu Państwa bądź samorządu terytorialnego o 8% (poprzednio było to 11 i 5%). W 2008 roku na skutek pogorszenia koniunktury gospodarczej liczba transakcji nieznacznie spadła.

Pomimo okresowo widocznego zwiększenia obrotów kupna-sprzedaży ziemi, ogólnie struktura obszarowa gospodarstw indywidualnych zmieniła się bardzo nieznacznie. Niezmiennie nasilenie obrotu ziemią było zbyt małe, żeby mogło przyczynić się to radykalnego ograniczenia liczby gospodarstw rolnych. Ich liczebność w latach 2004-2007 zmniejszyła się zaledwie o 2,6%. Łączyć to należy z korzyściami z posiadania niewielkiego obszarowo gospodarstwa spełniającego głównie funkcje nieprodukcyjne. W okresie 2004-2007 odsetek jednostek o obszarze 2-5 ha UR powiększył się o 3,4 p.p. Trzeba jednak uwzględnić, że ten wzrost nastąpił przede wszystkim w wyniku postaw części właścicieli nieprodukcyjnych jednostek, którzy liczniej niż w latach wcześniejszych skłonni byli wyzbyć się części gruntów i lepiej dopasować posiadany majątek produkcyjny do jego rzeczywistego wykorzystania. Prawie o 10% zmniejszeniu uległa liczba gospodarstw z przedziału 5-20 ha UR. Na stopniowe powiększanie grona chętnych do zbycia ziemi najsilniej oddziaływał wzrost jej rynkowej ceny oraz coraz bardziej korzystna sytuacja na rynku pracy wyrażająca się nie tylko malejącym bezrobociem, ale również wzrostem płac w gospodarce narodowej. Zapewniało to poczucie stabilizacji ekonomicznej rodzinom utrzymującym się głównie z pracy zarobkowej i zachęcało je do inwestycji pozarolniczych. W konsekwencji coraz silniej zaznaczała się polaryzacja gospodarstw rolnych według wielkości obszaru. Ubywało głównie gospodarstw o średniej wielkości, a powiększał się zbiór największych gospodarstw indywidualnych. Według danych GUS w latach 2004-2007 liczba jednostek w grupie obszarowej 20-50 ha UR wzrosła o 8,1%, a powyżej 50 ha o ponad 11%.

Należy nadmienić, iż opisywane procesy były istotnie zróżnicowane regionalne, a koncentracja gruntów stosunkowo najszybciej następowała na terenach północnych i zachodnich, natomiast słabiej te tendencje uwidaczniały się na ziemiach południowych i środkowych cechujących się największym rozdrobnieniem agrarnym.

Wobec niedostatku ziemi wystawianej na sprzedaż istotnym instrumentem poprawy struktury agrarnej w Polsce mogłoby stać się użytkownika gruntów w formie ich okresowego wynajmu.

7.4 Dzierżawa gruntów rolnych

Obok transakcji kupna-sprzedaży dzierżawa zawsze stanowiła ważny segment w rynkowym obrocie ziemią rolniczą. W Polsce ma ona długą tradycję, jednak dotychczas nie odgrywa tak istotnej roli w formach użytkowania gruntów jak ma to miejsce w innych krajach europejskich.

Dzierżawa jest szczególnie rozpowszechniona w państwach, gdzie ziemia jest zachowana w wysokiej kulturze rolnej, a użytkowane grunty są wykorzystywane głównie w celach produkcyjnych i stanowią podstawę prowadzonej działalności ekonomicznej. W takich warunkach decyzje odnośnie gospodarstwa rolnego i skali produkcji są podejmowane pod dużą presją rynku, a użytkowany obszar dostosowuje się do spodziewanych korzyści ekonomicznych. W tzw. „starych” państwach UE około 40% powierzchni upraw jest użytkowane w formie najmu. W Polsce ich wielkość jest dużo mniejsza i dotyczy głównie wielkoobszarowego rolnictwa powstałego na bazie restrukturyzowanego Zasobu Skarbu Państwa.

W odniesieniu do indywidualnego rolnictwa stosunkowo niewielkie znaczenie dzierżaw w obrocie ziemią łączyć należy z uwarunkowaniami historycznymi, które umocniły postrzeganie własności posiadanych dóbr w kategoriach społeczno-kulturowych. W dalszym ciągu, w wielu przypadkach, gospodarstwo jest taktowane tradycyjnie jako dobytek przechodzący z pokolenia na pokolenie. Obok źródła dochodu stanowi ono majątek zabezpieczający podstawowy byt rodziny w przypadku trudności ekonomicznych (np. utraty pozarolniczych źródeł dochodu). Niechęć do, nawet czasowego, wyzbycia się ziemi wzmagają doświadczenia okresu PRL, kiedy zdarzało się, że prawo własności nie było należycie respektowane.

Wraz ze zmianami, jakie przyniosła gospodarka rynkowa, a zwłaszcza objęcie polskiego rolnictwa WPR, stopniowo zaczęło się powiększać zainteresowanie dzierżawami.

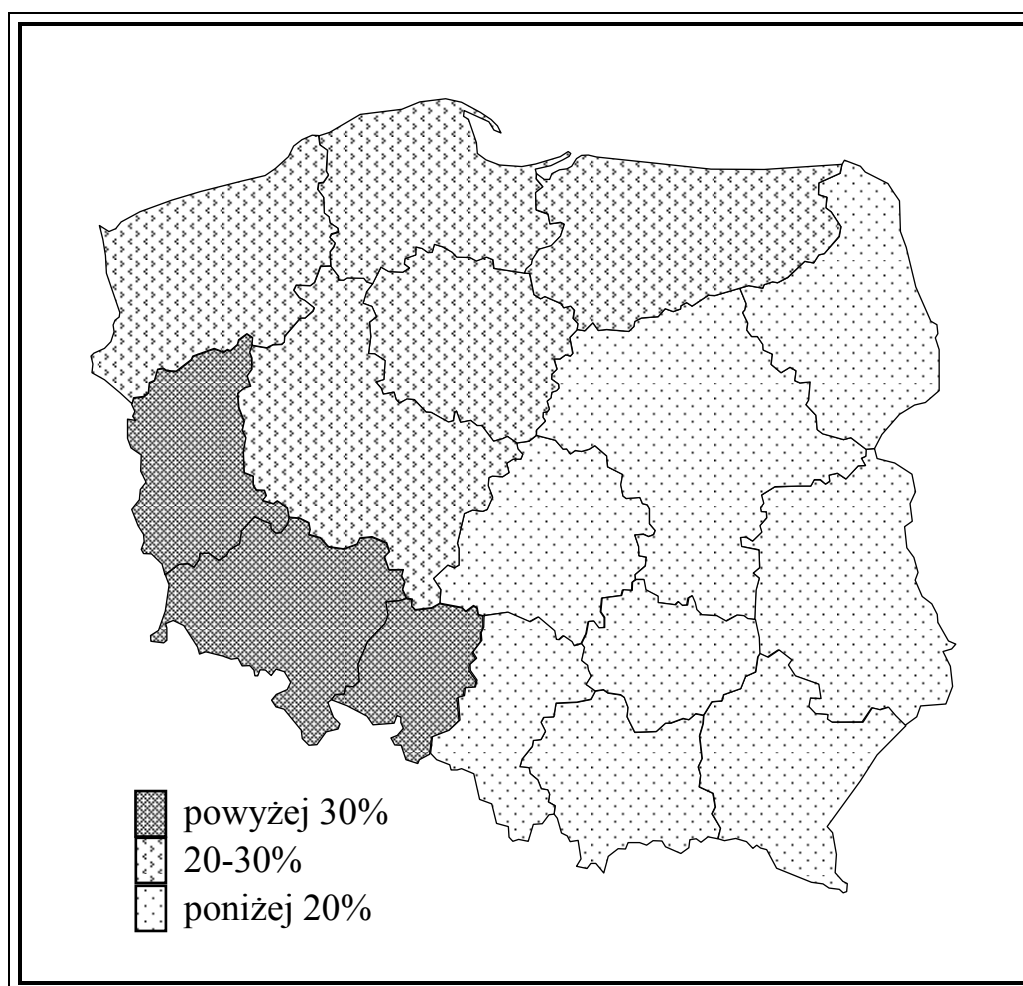
Sprzyjały temu wzrastające ceny ziemi rolniczej oraz dążenie części gospodarstw do maksymalizacji dochodu poprzez rozszerzenia skali produkcji. Do zwiększenia popularności dzierżaw przyczyniała się także działalność Agencji

Nieruchomości Rolnej. Należy jednak zastrzec, że okresem najbardziej nasilonego wydzierżawiania gruntów rolnych Skarbu Państwa były lata dziewięćdziesiąte. Wtedy zdarzało się, że areal przekazywany do dzierżawy przekraczał nawet 100 tys. ha miesięcznie. Jednak stosunkowo szybko skala tych dzierżaw zaczęła stopniowo się zmniejszać i na początku następnego dziesięciolecia zeszła do poziomu około 100 tys. ha rocznie. Tendencja do ograniczania dzierżawy ziemi była spowodowana zarówno wyczerpywaniem się gruntów Zasobu możliwych do zaoferowania na przetargach, jak i preferowaniem sprzedaży ze względu na nałożony na Agencje obowiązek wpłat do budżetu państwa wpływów z prywatyzacji. W konsekwencji istniejących uwarunkowań w 2008 roku ANR wydzierżawiła zaledwie 25,5 tys. ha, przy czym z uwagi na koszty obsługi takich transakcji (stosunkowo małe powierzchnie) priorytetem na najbliższe lata stało się ograniczanie ich ilości.

Z punktu widzenia poprawy struktury agrarnej wpływ działalności Agencji w zakresie dzierżawy gruntów zaznaczył się przede wszystkim na terenach północnych i zachodnich, bowiem tam głównie były zlokalizowane Zasoby Skarbu Państwa. Jednak należy brać pod uwagę, że istotna rola Agencji w rozpowszechnianiu dzierżaw nie ograniczała się do przekazywania do rolnictwa indywidualnego dużej powierzchni gruntów, ale spełniała ona bardzo ważną rolę w propagowaniu korzyści z tej formy zagospodarowania ziemi oraz we wskazywaniu i krzewieniu właściwych procedur przy zawieraniu kontraktów dzierżawy. Jest to zadanie bardzo istotne, jeżeli się weźmie pod uwagę fakt, że niezmiennie, w odniesieniu do dzierżaw międzysąsiedzkich większość umów ma charakter nieformalny, bez zobowiązań prawnych i dotyczy stosunkowo krótkich okresów czasu. Taka sytuacja utrudnia monitorowanie rynku dzierżaw w obrocie prywatnym.

Niezależnie od istniejących ograniczeń w rozpowszechnianiu dzierżaw utrudniających zwiększenie ich roli w poprawie struktury agrarnej, ich liczba w ostatnich latach stopniowo zaczęła się zwiększać. Szacuje się, że o ile w 2000 roku średnio co ósme gospodarstwo indywidualne dzierżawiło ziemię, to w 2007 dotyczyło to już co piątego gospodarstwa. Ocenia się, że w odniesieniu do gospodarstw funkcjonujących na bazie własnej (rodzinnej) siły roboczej dzierżawione grunty stanowią około 20% użytków rolnych, przy dużej przewadze dzierżaw prywatnych (75%). Należy przy tym podkreślić, że w odniesieniu do gospodarstw indywidualnych niezmiennie dzierżawa służy głównie powiększeniu własnego areалу upraw, natomiast do rzadkości należy by gospodarstwa rodzinne funkcjonowały wyłącznie na najmowanych gruntach (jest ich niespełna 1%).

Mapka 7.1 Procent gospodarstw indywidualnych z dzierżawą ziemi w 2008 roku

Źródło: Szacunki na podstawie danych IERiGŻ-PIB.

Wśród głównych czynników, które oddziałują na obserwowane w ostatnich latach zwiększenie zainteresowania dzierżawami na pierwszym miejscu wymienić należy nierównowagę popytowo-podażową na rynku ziemi oraz dążenie części gospodarstw motywowała do powiększenia skali produkcji i powiększenia areалу upraw. Takim postawom sprzyjały programy wsparcia uruchamiane w ramach WPR.

W wielu przypadkach, najbardziej realne szanse na powiększenie areалу upraw stwarzała możliwość dzierżawy. Z punktu widzenia dzierżawcy słabością tej formy użytkowania ziemi były utrzymujące się w odniesieniu do umów sąsiedzkich stosunkowo krótkie umowy najmu, które według danych ankiety IERiGŻ-PIB obejmowały średnio 5-10 lat (około 60% ogółu umów).

W ujęciu przestrzennym najbardziej dzierżawa ziemi była rozpowszechniona na zachodnich i północnych terenach kraju, gdzie korzyści z tej formy użytkowania gruntów dokumentowała wieloletnia działalność Agencji Nieru-

chomości Rolnych (Mapka 7.1). Najczęściej dzierżawiono ziemię w regionie południowo-zachodnim, na co zapewne miały wpływ nie tylko przekształcenia w strukturze rolnictwa (stosunkowo dużo gospodarstw specjalistycznych), ale także liczna w tej części kraju czasowa migracja zarobkowa ludności.

Przestrzenne natężenie skali dzierżaw odzwierciedla przede wszystkim regionalne różnice w strukturze agrarnej gospodarstw. Istotną rolę dzierżaw w natężeniu koncentracji ziemi potwierdzają także dane dotyczące średniej wielkości gospodarstw z dzierżawą ziemi na tle ogółu.

Aczkolwiek przedmiotem umów najmu w obrocie sąsiedzkim są na ogół stosunkowo niewielkie kilkuhektarowe działki, to coraz silniej zaznacza się zjawisko łączenia dzierżaw od kilku kontrahentów. W konsekwencji jednostki zwiększające posiadaną własność gruntową w drodze dzierżawy średnio dysponują ponad dwukrotnie większym arealem niż przeciętne gospodarstwo indywidualne.

Znaczenie dzierżaw w poprawie struktury agrarnej gospodarstw indywidualnych najsilniej uwidacznia się w najbardziej rozdrobnionym obszarowo regionie południowo-wschodnim obejmującym województwa: świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie i śląskie. Średni obszar gospodarstw jest tam najniższy w skali kraju i wynosi niespełna 5 ha UR, natomiast jednostki z dzierżawą są ponad trzykrotnie większe, a ich areal średnio obejmuje ponad 15 ha UR. Nie zmienia to faktu, że odsetek gospodarstw z dzierżawą ziemi jest tam najniższy w skali kraju, a większość rodzin utrzymuje się głównie ze źródeł nierolniczych.

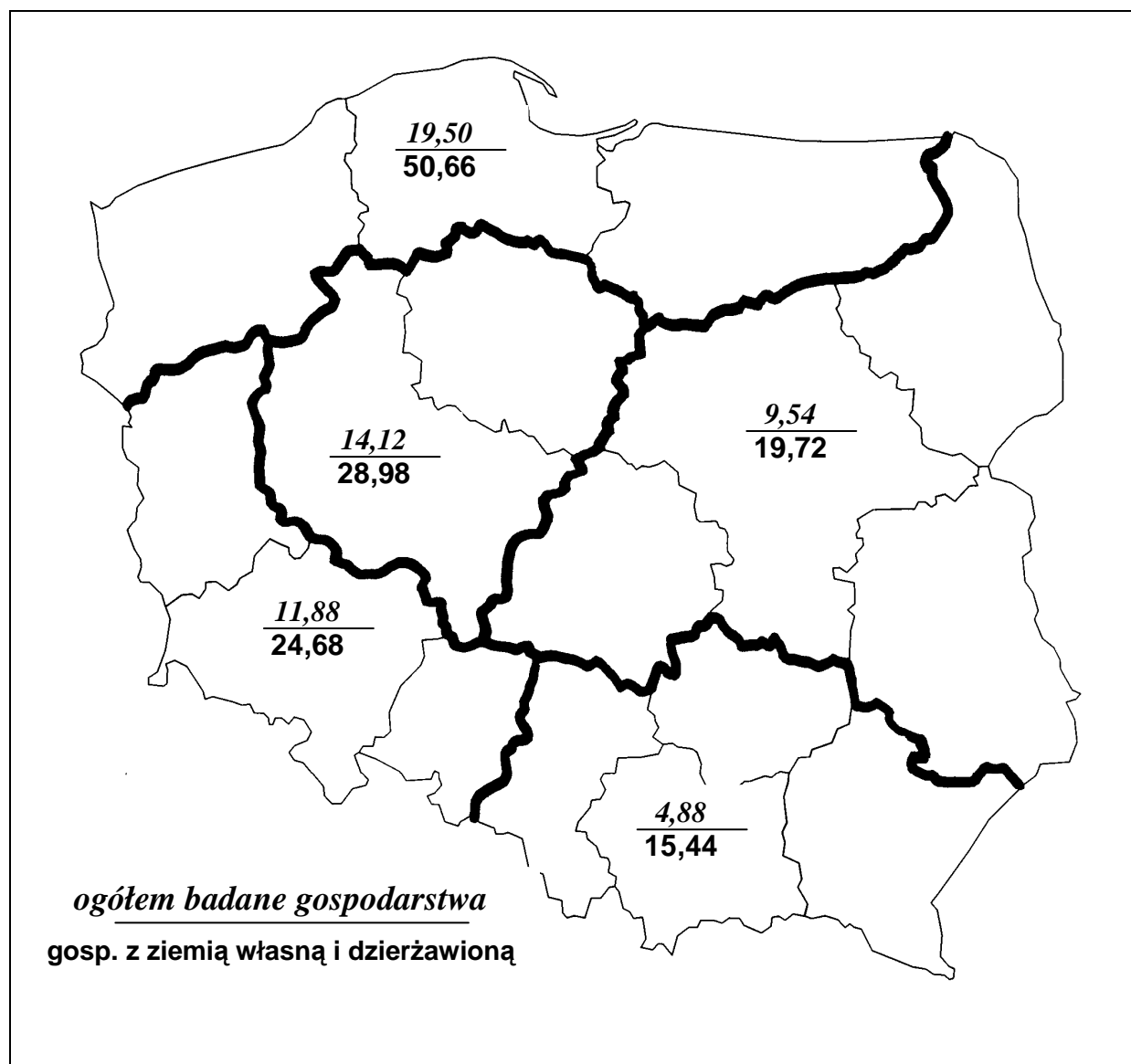
Rola dzierżaw w przyspieszeniu procesów koncentracji w strukturze polskiego rolnictwa i tym samym poprawie jego konkurencyjności bardzo silnie uwidacznia przykład gospodarstw, które osiągnęły już silną pozycję rynkową.

Szacuje się, że wśród wszystkich gospodarstw indywidualnych jest około 235 tys. (tj. 14%) takich jednostek, w których nadwyżka bezpośrednia wynosi co najmniej 8 ESU. Osoby zatrudnione w tych gospodarstwach wypracowują dochód na poziomie co najmniej równym przeciętnym zarobkom w działalności nierolniczej. Średni obszar ich gospodarstw wynosi około 30 ha UR. W tym zbiorze około połowa rolników użytkuje ziemię własną i dzierżawioną.

Czynnikiem, który coraz silniej oddziałuje na zwiększenie zainteresowania dzierżawami jest nie tylko nierównowaga popytowo-podażowa na rynku ziemi, ale także bardzo dynamiczny wzrost jej ceny, co dla wielu rolników zainteresowanych zakupem gruntów staje się istotną barierą w realizacji takiej inwestycji. W takiej sytuacji najbardziej dostępną formą powiększenia rozmiaru upraw staje się dzierżawa. Podkreślić jednak należy, że, podobnie jak i koszt zakupu ziemi, w ostatnich latach wielkość czynszów dzierżawnych niezmiennie wzrastała.

Mapka 7.2 Średnia powierzchnia gospodarstw z dzierżawą na tle ogółu (w ha)

Źródło: Obliczenia na podstawie danych IERiGŻ-PIB.

W 2005 roku w obrocie międzysąsiedzkiem średni czynsz za 1 ha gruntów ornych wynosił 248 zł za 1 ha, a w 2006 roku 304 zł, czyli o 23% więcej niż w roku poprzednim. W 2007 roku koszt najmu ziemi ornej na rynku prywatnym powiększył się o kolejne 21% i wynosił średnio 368 zł za 1 ha. Ta tendencja utrzymała się także w 2008, kiedy średnie ceny dzierżaw wyniosły 453 zł, co oznacza wzrost o 23%. Tym samym należy uznać, że po wstąpieniu do Unii Europejskiej i objęciu polskiego rolnictwa WPR, ceny czynszów dzierżawnych prawie się podwoiły, bowiem pomiędzy 2005, a 2008 rokiem ich wzrost wyniósł aż 83%.

Czynsze dzierżawne wzrastały nie tylko w odniesieniu do obrotu międzysąsiedzkiego, ale dotyczyły również dzierżawy gruntów z Zasobu Skarbu Państwa.

Z zasady opłaty za najem ziemi poprzez Agencję Nieruchomości Rolnej ustalane są na warunkach rynkowych w wyniku organizowanych przetargów. W umowach dzierżawy na ogół określa się je w decytonach pszenicy, a kwota pieniężna przypadająca do zapłaty przez najemcę obliczana jest na podstawie ogłaszanej przez GUS ceny pszenicy za półrocze poprzedzające termin płatności.

W ostatnich latach zaobserwowano tendencję zwykłą w wysokości czynszów za dzierżawę ziemi z Agencji od 1,8 dt za 1 hektar gruntów rolnych w 2001 do 6,9 dt pszenicy w 2008 roku. Jednak coraz mniejsza ilość ziemi wdzierżawiana przez Agencję w kolejnych okresach spowodowała, że te stawki w niewielkim stopniu wpływały na zmianę średniego poziomu czynszów z trwających umów dzierżawy. Średnio w 2008 roku wynosiły one 2,9 dt za ha.

Zaznaczyć należy, że zarówno ceny dzierżaw w obrocie międzysąsiedzkim, jak i w odniesieniu do Zasobu Skarbu Państwa były zróżnicowane przestrzennie. W odniesieniu do dzierżawy prywatnej rozpiętość cen najmu ziemi w 2008 roku pomiędzy województwem wielkopolskim, gdzie była ona najwyższa i wynosiła średnio 738 zł za 1 ha gruntów rolnych a województwem lubuskim, w którym było najtaniej (tj. średnio 204 zł), była ponad trzykrotna.

Podkreślić należy, że różnice w wysokości średnich czynszów najmu gruntów pomiędzy poszczególnymi częściami kraju w dużym stopniu pokrywały się z różnicami w cenach zakupu ziemi. Stosunkowo najwięcej płacono za dzierżawę na terenach o wysokiej kulturze rolnej, dużym skupisku wysokotowarowych silnych ekonomicznie gospodarstw indywidualnych. Ponadto wpływ na koszty najmu ziemi miały także uwarunkowania podażowe. Tam, gdzie istniały jeszcze możliwości rozdysponowania nieruchomości z Zasobu Skarbu Państwa, na przykład w województwach zachodniopomorskim i lubuskim, ceny dzierżaw były relatywnie niższe niż na obszarach, w których niedostatek podażowy był szczególnie dotkliwy.

Jednak najbardziej istotnym czynnikiem mającym wpływ na ceny prywatnych dzierżaw miały cechy lokalnego rolnictwa, a zwłaszcza zagęszczenie silnych ekonomicznie gospodarstw, których użytkownicy wszelkimi sposobami dążyli do zwiększenia potencjału produkcyjnego posiadanego warsztatu rolnego oraz umocnienia swojej pozycji rynkowej. Takie uwarunkowania najsilniej uwiarydlały się w województwie wielkopolskim, w którym ceny dzierżawy gruntów o wysokiej klasie bonitacji były najwyższe w skali kraju i w 2008 roku wynosiły średnio ponad 1100 zł za 1 ha, co stanowiło prawie dwukrotnie więcej niż przeciętna opłata najmu ziemi w odniesieniu do całego kraju.

Niezależnie jednak od skali rozpiętości w wielkości czynszów pomiędzy poszczególnymi terenami, ogólnie dzierżawa była stosunkowo tania, jeżeli uwzględni się, że średni udział kwoty JPO na 1 ha w przeciętnej opłacie dzierżawy wynosił w 2007 roku 81%.

Na terenach, gdzie rozwój rolnictwa (a zwłaszcza jego relatywnie niska dochodowość) nie wykreował wysokiego popytu na ziemię, korzyści z tytułu jednolitych dopłat bezpośrednich nierzadko przekraczały deklarowane ceny najmu ziemi. Odmiennie było w regionach, w których skupione są profesjonalne wysokochodowe gospodarstwa rolne, tam koszty najmu gruntów średnio były o połowę wyższe niż dopłaty. Bardzo trudno jest jednoznacznie oceniać te relacje pod kątem ich wpływu na sytuację na rynku ziemi rolniczej. Jak już wcześniej zaznaczono umowy najmu w obrocie międzysąsiedzkim mają zazwyczaj charakter nieformalny, a zasady rozliczeń są bardzo zróżnicowane, co dotyczy również przejmowania dopłat. Można jednak domniemywać, że na terenach, gdzie popyt na ziemię jest wysoki, a ceny dzierżaw wygórowane, dopłaty przejmują użytkownik (dzierżawca). Takie sytuacje dotyczą bowiem najczęściej profesjonalnych gospodarstw rolnych, które silniej niż pozostałe jednostki dążą do sformalizowania swoich rozliczeń zewnętrznych. Opisane uwarunkowania występują przede wszystkim wśród gospodarstw rolnych położonych na terenie Wielkopolski.

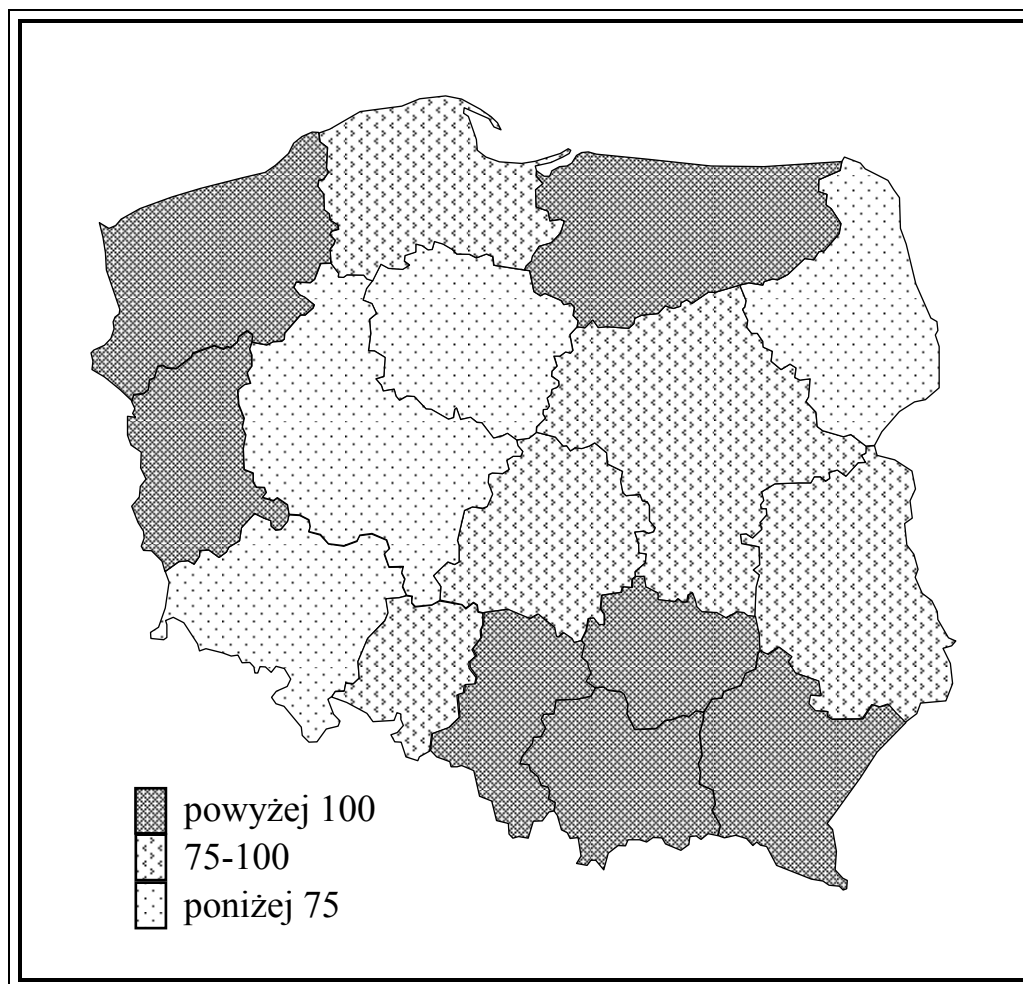
Zdecydowanie mniej czytelne są rozliczenia w regionach, gdzie zainteresowanie powiększeniem areалу gruntów jest na tyle niewielkie, że koszty najmu są niższe od dopłat. W tym przypadku nie wydaje się prawdopodobne, by właściciel całkowicie rezygnował z dotacji, chyba że wobec niemożności utrzymania ziemi w wymaganej kulturze rolnej, dzieli się nią z najemcą.

Uznając iż obrót ziemią w charakterze dzierżaw jest w dużym stopniu zdeterminowany sytuacją w segmencie rynku ziemi obejmującym transakcje kupna-sprzedaży (ceny, skala ofert), należy przyjąć, że wpływ dopłat bezpośrednich na rozpowszechnienie i warunki najmu ma charakter wtórny.

Jedynie w przypadku, gdy właściciel ziemi rezygnuje z dopłaty, ponieważ nie zamierza utrzymywać ziemi w odpowiedniej kondycji, stwarza to dostęp do tanich dzierżaw i w tym sensie wspomaga tę formę użytkowania gruntów. Należy jednak uwzględnić, że takie sytuacje zdarzają się głównie na terenach, gdzie z racji historycznie ukształtowanych uwarunkowań gospodarczych, rolnictwo odgrywa niewielką rolę w wyznaczaniu ekonomicznego położenia mieszkańców wsi i w związku z tym popyt na ziemię rolniczą jest relatywnie niewielki. Taka sytuacja występuje głównie na południowo-wschodnim obszarze kraju obejmującym województwa: małopolskie, świętokrzyskie, podkarpackie i śląskie.

Łącznie na tych terenach tylko niespełna 6% gospodarstw indywidualnych jest jedynym źródłem utrzymania dla użytkujących je rodzin, a w 21% nie prowadzi się żadnej produkcji z przeznaczeniem na sprzedaż.

Mapka 7.3 Udział wysokości kwoty JPO/1 ha w średniej cenie dzierżawy

Źródło: Dane ARiMR oraz GUS za 2007 rok.

Reasumując, trzeba podkreślić, że pod wieloma względami zmiany, jakie następują na rynku ziemi w Polsce coraz bardziej upodabniają go do rynku w państwach o długookresowej gospodarce rynkowej (wysokie ceny ziemi, wzrastająca rola dzierżaw). Jednocześnie niezmiennie, znaczna część obrotu ziemią rolniczą jaką stanowią dzierżawy, odbywa się w sposób nieformalny na zasadzie słownych umów międzysąsiedzkich i nie ma mocy prawnej ani nie gwarantuje trwałości przyjmowanych przez strony warunków. Osłabia to rolę dzierżaw w procesie przemian struktury agrarnej i należy dołożyć starań by tę sytuację zmienić.

7.5 Podsumowanie

W istniejących uwarunkowaniach makroekonomicznych, a zwłaszcza narastającej regionalnej (międzynarodowej) konkurencji rolnictwa poprawa struktury agrarnej polskich gospodarstw rolnych staje się działaniem priorytetowym. Dane statystyczne jednoznacznie wskazują, że w przypadku Polski znacząca część posiadanej ziemi nie służy prowadzeniu komercyjnej rolniczej działalności gospodarczej, a spełnia jedynie funkcje asekuracyjne i stanowi bardzo korzystną lokatę kapitałową.

Niechęć do wyzbywania się gruntów, które nie stanowiły zaplecza w odniesieniu do aktywności ekonomicznej osób z nim związanych lub podstawowego warsztatu pracy osoby wskazanej jako kierownika gospodarstwa, wynika z faktu, że jest ona traktowana zazwyczaj jako odziedziczony majątek tworzący dobytek rodzinny. To tradycyjne podejście do własności gruntowej umacnia prowadzona polityka rolna. W istniejącym ustawodawstwie definicja rolnika oparta jest nie o kryterium pracy i źródła dochodu, ale na warunku własności (dysponowania) rolniczą nieruchomością gruntową o określonej powierzchni. Dotyczy to dostępu do programów wsparcia w ramach Wspólnej Polityki Rolnej – chodzi tu przede wszystkim o dopłaty bezpośrednie, które nie wymagają szczególnej aktywności, poza spełnieniem stosunkowo łatwych warunków w zakresie utrzymywania posiadanych gruntów rolniczych w odpowiedniej kulturze. Istniejące kryteria definiowania gospodarstwa rolnego nie uwzględniają wymogu aktywności ekonomicznej w postaci rolniczej działalności produkcyjnej, której celem jest osiągnięcie przynajmniej parytetowego dochodu z pracy w rodzinnym gospodarstwie. Istotne znaczenie ma tu także obowiązujące ustawodawstwo określające szereg przywilejów podatkowych wynikających z rolniczego użytkowania ziemi. Tym samym uznać należy, że obecne uwarunkowania zarówno prawne, ekonomiczne, jak i społeczne petryfikują istniejącą strukturę agrarną i ograniczają proces koncentracji zasobów produkcyjnych, zwłaszcza ziemi rolniczej.

Dla poprawy efektywności wykorzystania zasobów ziemi uporządkowania wymagają formalno-prawne zasady dzierżawy ziemi rolniczej. Dotyczy to zwłaszcza dzierżaw prywatnych, które niezmiennie mają bardzo niestabilny charakter, zawierane są nierzadko jedynie w postaci ustnego porozumienia stron i dotyczą relatywnie krótkiego okresu czasu. Dzierżawy mogłyby odegrać bardziej istotną niż dotychczas rolę w procesie koncentracji ziemi. Od strony potencjalnych dzierżawców szczególnie ważne jest zabezpieczenie przyjętego w umowie okresu dzierżawy oraz jej warunków. Od strony właścicieli ziemi znaczenie ma głównie ściągłość należności za najem oraz zabezpieczenie trwałości posiadania.

8. Zakończenie

W analizach sytuacji ekonomiczno-produkcyjnej rolnictwa oraz przy ocenie konkurencyjności polskich gospodarstw rolnych na rynkach krajowych i zagranicznych zazwyczaj bardzo silnie podkreśla się potrzebę przyspieszenia tempa koncentracji ziemi będącej w użytkowaniu rolniczym. Zwraca się uwagę iż rozdrobniona struktura agrarna jest równoznaczna z dużą liczbą gospodarstw słabo wyposażonych w czynniki wytwórcze, o małych możliwościach inwestycyjnych oraz z liczną i słabą jakościowo siłą roboczą, która wypracowuje stosunkowo niewielki dochód. W konsekwencji istniejące uwarunkowania ograniczają rozwój ekonomiczny sektora rolnego, co przekłada się na opóźnienia cywilizacyjne obszarów wiejskich i globalnie niższy standard życia na wsi.

Tabela 8.1 Gospodarstwa rolne i struktura użytkowania gruntów w UE i w Polsce według grup obszarowych

Wyszczególnienie	Grupy obszarowe w ha UR				
	do 5	5-10	10-20	20-50	powyżej 50
Gospodarstwa rolne (w mln)					
UE 27 (14,5)	71,5	10,9	7,1	5,7	4,8
UE 15 (5,8)	54,6	12,9	10,7	11,2	10,6
Polska (2,6)	70,1	15,5	9,5	4,0	0,9
w tym gospodarstwa indywidualne powyżej 1 ha (1,8)	57,5	22,2	13,5	5,7	1,1
Użytki rolne w gospodarstwach (w mln ha)					
UE 27 (172,0)*	8,6	6,4	8,4	15,1	61,5
UE 15 (124,9)*	4,5	4,3	7,1	16,9	67,2
Polska (16,2)	18,1	17,5	20,8	18,4	25,2
w tym gospodarstwa indywidualne powyżej 1 ha (14,1)	18,5	20,1	23,8	21,0	16,6

* wzięto pod uwagę powierzchnię wyrażoną w UAA (Utilised Agricultural Area) – obszary wykorzystywane rolniczo, w skład których wchodzi grunty orne, łąki, pastwiska i obszary wykorzystywane pod uprawy zbożowe oraz ogrody warzywne.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS (Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich, GUS, Warszawa 2008) i Komisji Europejskiej (http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/2008/table_en/en354.htm, 10.09.2009 r., dane za 2005 r.).

W polityce rolnej i społecznej państwa zarówno przed, jak i po integracji z Unią Europejską, uruchomiono szereg działań, mających na celu wspomaganie procesów koncentracji w rolnictwie. Jednak ich zasięg dotychczas nie przyniósł znaczących rezultatów, a przemiany agrarne niezmiennie zachowują ewolucyjny charakter.

W okresie po wstąpieniu Polski do UE (tj. w latach 2004-2008) wśród gospodarstw indywidualnych o obszarze od 1 ha UR liczba jednostek dysponujących powierzchnią obejmującą co najmniej 20 ha powiększyła się z około 6 do 7%, a areal użytków rolnych w ich posiadaniu rozszerzył się z 35 do 38% ogółu UR. Dla porównania w odniesieniu do ogółu państw UR (UE-27) analogiczne dane wynosiły 10,5% i 76,6%. Jeszcze wyraźniej różnice w skali koncentracji ziemi zaznaczają się gdy zestawia się dane dotyczące struktury obszarowej polskich gospodarstw z krajami UE-15.

Podkreślić należy, że skala rozpiętości jest zdecydowania wyższa w odniesieniu do arealu gruntów użytkowanych przez wyodrębnione kategorie gospodarstw niż w przypadku ich podziału według grup obszarowych. Oznacza to, że głównym problemem polskiego rolnictwa pozostaje zbyt mała średnia powierzchnia tych jednostek, które są nastawione na rynek i globalnie zbyt duży areal nieefektywnych własności gruntowych.

Wśród 1 808 tys. gospodarstw indywidualnych o powierzchni powyżej 1 ha UR tylko niewiele ponad 1 700 tys. prowadzi jakąkolwiek działalność rolniczą, z czego 220 tys. to gospodarstwa zdolne do odtwarzania potencjału produkcyjnego. Uzyskują one powyżej 8 ESU nadwyżki bezpośredniej, co oznacza, że posiadają zdolności konkurencyjne na europejskich rynkach rolnych. Średnia powierzchnia takich gospodarstw wynosi około 30 ha UR, czyli są to jednostki ponad trzykrotnie większe niż przeciętnie w skali kraju. Ogółem można szacować, że wraz z sektorem wielkoobszarowego rolnictwa w sposób racjonalny jest wykorzystywane około połowa gruntów rolniczych. Zmiana sytuacji wymaga przyspieszenia przemian agrarnych, bowiem z prowadzonych badań wynika, że wzrost powierzchni o 1 ha UR zwiększa o 3-4% szansę na przejście takiego gospodarstwa do wyższej grupy produkcji.

Nadmienić należy, że aczkolwiek w latach 2002-2007 średnio rocznie ubywało było około 1,5 % gospodarstw (gdy w poprzednim pięcioleciu ten wskaźnik wynosił około 1%), to niezmiennie tempo tego procesu jest zbyt małe, by mogło zdynamizować istotniejsze zmiany w strukturze gospodarstw.

Z danych reprezentatywnego badania „Struktura gospodarstw rolnych” przeprowadzonego przez GUS w 2007 roku wynikało, że w tym czasie działal-

ność rolnicza była głównym źródłem utrzymania tylko dla 25% gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego (w 2005 roku taki odsetek wynosił 27%) i 34%, jeżeli weźmiemy pod uwagę zbiór gospodarstw indywidualnych powyżej 1 ha UR (w 2005 roku taki odsetek wynosił 36%). Podobną tendencję odnotowano w analizach wyników badań terenowych prowadzonych cyklicznie w Zakładzie Polityki Społecznej i Regionalnej IERiGŻ-PIB.

Uznać zatem należy, że fakt posiadania ziemi w coraz mniejszym stopniu można identyfikować z prowadzeniem rolniczej działalności gospodarczej, a znaczącą część osób, które pełnią funkcję kierowników gospodarstw trudno zaliczyć do kategorii osób pracujących w zawodzie rolnika. Świadczy o tym nie tylko niewielkie znaczenie dochodów z rolnictwa w źródłach utrzymania rodziny rolniczej, ale również analiza cech głównego jego użytkownika. Dotyczy to na przykład dużego rozpowszechnienia wśród osób z tej grupy pozarolniczego wykształcenia, które w przypadku młodych kierowników gospodarstw obejmowało połowę ich zbioru. W większości takich jednostek produkcją rolniczą zajmowało się dorywczo starsze pokolenie w rodzinie.

W Polsce rozdrobnienie agrarne powoduje, że liczba naszych warsztatów rolnych stanowi 17,5% ogółu gospodarstw rolnych w UE-27, a liczba zatrudnionych w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie obejmuje 16,6% ogółu zatrudnionych w tym segmencie w Unii Europejskiej (według danych Eurostat za rok 2007). Daleko odbiegamy od średniej liczby gospodarstw przypadających na jeden kraj członkowski: 1,800 tys. w Polsce wobec 507 tys. przypadających na jedno państwo UE. Podobnie jest z zatrudnieniem w rolnictwie, gdzie średnio w krajach UE wynosi ono 6% a w Polsce 19% (mierzone na poziomie NUTS-2).

W efekcie większość naszych gospodarstw rolnych, zwłaszcza rodzinnych, nie jest konkurencyjna, a dochody rolnicze zatrudnionych w nich osób są niskie. Zmianę tej sytuacji i przyspieszenie procesu koncentracji mogłaby spowodować intensyfikacja rynkowego obrotu ziemią. Od kilku lat od strony popytowej obserwuje się dużą presję (w efekcie rosną ceny ziemi w niespotykanym szybkim tempie), ale barierą pozostaje bardzo niska podaż gruntów przeznaczonych na sprzedaż. Kończą się zasoby Agencji Nieruchomości Rolnych, a obrót ziemią rolniczą odbywa się głównie poza rynkiem (tzw. obrót rodzinny). Prawie 90% gospodarstw rolnych przekazywanych jest na zasadzie schedy rodzinnej, a wzrastające ceny ziemi wzmacniają kapitałowe znaczenie posiadanych gruntów rolniczych i podnoszą ich atrakcyjność jako własności majątkowej.

Konieczne zmiany strukturalne w sektorze rolniczym ukierunkowane na poprawę jego konkurencyjności i zapewnienia satysfakcjonujących dochodów z działalności rolniczej wymagają przyspieszenia procesu redukcji liczby osób

pracujących w rodzinnych gospodarstwach rolnych i profesjonalizacja ich zatrudnienia. Ograniczenie pracujących w sferze produkcji rolniczej w dużym stopniu będzie związane z tendencjami przemian w strukturze obszarowej oraz unowocześnianiem technik wytwarzania produktów rolniczej. Zgodnie z dotychczasowymi prawidłowościami rozwojowymi zazwyczaj odchodzenie ludności z rolnictwa wyprzedza w czasie przemiany agrarne oraz wymusza upowszechnianie pracooszczędnych metod produkcji.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że obecnie, aby polskie rolnictwo było konkurencyjne, powinien nastąpić intensywny proces koncentracji zasobów ziemi w gospodarstwach ukierunkowanych prorynkowo. Te przeobrażenia są niezbędne nie tylko, aby zapewnić konkurencyjność polskiego rolnictwa, ale również są konieczne w kontekście zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Przy czym nie chodzi tu o ekstremalną koncentrację, ale o zwiększenie zasobów ziemi w posiadaniu gospodarstw zdolnych do skutecznej rywalizacji na coraz bardziej liberalizującym się rynku rolnym.

Poprawa struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych i koncentracja zasobów użytków rolnych w podmiotach zdolnych do konkurencji wiąże się z procesami likwidacji gospodarstw. Ich liczba powinna się zmniejszyć prawie o połowę, co w konsekwencji spowoduje, że średnia wielkość gospodarstw indywidualnego powyżej 1 ha UR wyniesie 13 ha UR. W odniesieniu do grupy gospodarstw posiadających zdolności do konkurencji na lokalnych i regionalnych rynkach rolnych powinny one stanowić 25% ogółu istniejących podmiotów, a ich średni areal winien kształtować się na poziomie około 50 ha UR. Dla porównania w 2007 roku analogiczne wskaźniki wynosiły odpowiednio 7,8 ha oraz 12% i 29,5 ha UR. Przeobrażenia w strukturze obszarowej wymagają przede wszystkim przyspieszenia procesów dywersyfikacji aktywności ekonomicznej ludności rolniczej. Docelowo z zatrudnienia we własnym gospodarstwie powinno zrezygnować dwie trzecie osób aktualnie tam pracujących.

Na podstawie dotychczasowych trendów można prognozować, że procesy przeobrażeń struktury obszarowej pod kątem poprawy konkurencyjności rolnictwa w aktualnych uwarunkowaniach będą przebiegały bardzo wolno (około 30-35 lat). Dlatego należy uaktywnić instrumenty intensyfikujące procesy likwidacji części gospodarstw i wspomagające zmianę aktywności zawodowej ludności na zatrudnienie w dziedzinach nie związanych z rolnictwem.

Powiększanie dostępu ludności wiejskiej do nierolniczych miejsc pracy jest niezbędnym warunkiem zmniejszenia liczby nieefektywnych gospodarstw rolnych, a w konsekwencji przebudowy struktury agrarnej. Pewne symptomy takiej sytuacji zaznaczyły się w 2007 roku, który wyróżniał się wyjątkowo dobrą

koniunkturą gospodarczą. Wpłynęło to nie tylko na okresową poprawę sytuacji na rynku pracy, ale przyczyniło się do ożywienia w rynkowym obrocie ziemią rolniczą. Tym samym uwarunkowania makroekonomiczne, relatywnie dobra dochodowość wielu firm i przedsiębiorstw gwarantowała stabilność zatrudnienia i atrakcyjne wynagrodzenie. W takiej sytuacji właściciele tych gospodarstw, które nie spełniały istotnych funkcji dochodowych byli bardziej niż w poprzednich okresach skłonni do wyzbycia się przynajmniej części posiadanej nieruchomości gruntowej i zainwestowanie w rozwój działalności nierolniczej bądź potrzeby konsumpcyjne.

Wspieranie na obszarach wiejskich przedsięwzięć tworzących nowe miejsca pracy ma istotne znaczenie nie tylko z racji konieczności przebudowy struktur rolniczych, ale także ze względu na potrzebę pobudzania lokalnego rozwoju gospodarczego przeciwdziałającego nadmiernej migracji. W tym zakresie wiele zależy od aktywności miejscowych instytucji, a zwłaszcza samorządów terytorialnych, których zadaniem jest między innymi dbałość o rozwój infrastruktury społecznej, bowiem jej efektem jest poprawa jakości kapitału ludzkiego, co przekłada się na aktywność w kreowaniu lokalnego rozwoju.

Z dotychczasowych badań i analiz wynikało, że przemiany o charakterze strukturalnym zachodzące na obszarach wiejskich po integracji z Unią Europejską były w znacznym stopniu kontynuacją już wcześniej zaznaczających się procesów, przy czym natężenie oraz tempo postępujących zmian uległo nasileniu. Dotyczyło to zwłaszcza utrzymujących się odmienności przestrzennych w kształtowaniu się grupy wysokodochodowych gospodarstw indywidualnych o silnej pozycji rynkowej oraz zaawansowania procesu wielofunkcyjnego rozwoju wsi. Przyspieszeniu uległa również coraz silniej zaznaczająca się polaryzacja gospodarstw pod względem struktury agrarnej, ich aktywności rynkowej oraz zróżnicowanie w źródłach utrzymania wiejskich rodzin.

Ciągle jednak, zmiany strukturalne w rolnictwie, stymulujące osiągnięcie konkurencyjności polskich gospodarstw na rynkach krajowych i zagranicznych, wymagają zmniejszenia liczby pracujących w tym dziale gospodarki o około 60%. W zasadzie w całości dotyczy to warsztatów rodzinnych, bowiem grupują one prawie 98% pracujących w rolnictwie. Docelowo liczba osób związanych z rolnictwem powinna liczyć około 680 tys., co daje około 4% ogółu ludności czynnej zawodowo, czyli byłby to poziom zbliżony do średniej wielkości w Unii Europejskiej.

**Załącznik 1. Wykaz publikacji i referatów przedstawiających
wyniki badań prowadzonych w ramach tematu pt.
Zróżnicowanie regionalne w rozwoju rolnictwa oraz jego wpływ
na problemy ekonomiczne i społeczne obszarów wiejskich**

I. Raporty i artykuły w raportach Programu Wieloletniego

1. Chmielewska B., *Kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i w wybranych krajach europejskich (Ukraina, Francja, Holandia)*, red. B. Chmielewska, aut.: Yuriy Bilan, B. Chmielewska, B. Karwat-Woźniak, W. Michna, A. Mierosławska, M. Parchomets, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 104, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008. (R)
2. Chmielewska B., *Polityka rozwoju obszarów wiejskich*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 146, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
3. Chmielewska B., *Strategia rozwoju rolnictwa, gospodarstw rolnych oraz obszarów wiejskich na przykładzie województwa mazowieckiego. Synteza wyników badań prowadzonych w okresie 2005-2009*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 135, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009. (R)
4. Chmielewska B., *Strategiczne cele rozwoju województwa mazowieckiego*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 80, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
5. Chmieliński P., Feltynowski M., Jachymek M., Przybyłowski A., Ziomek A., *Możliwości wspierania obszarów wiejskich w wybranych politykach Unii Europejskiej*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 115, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
6. Chmieliński P., Otłowska A., *Zmiany w strukturze społeczno-demograficznej ludności nierolniczej w latach 2000-2005*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 81, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007 (wersja angielska – Raport nr 115.1).
7. Chmieliński P., Otłowska A., *Źródła utrzymania niechłopskich rodzin wiejskich*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 143, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.

8. Chmieliński P., *Budowa kapitału społecznego na wsi na przykładzie rozwoju programu Leader*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 163, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
9. Czyżewski B., Gospodarowicz M., Kołodziejczyk D., Lidke D., Matuszczak A., Wasilewska A., Wasilewski A., *Rola instytucji w modernizacji gospodarstw rolnych*, red. D. Kołodziejczyk, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 103, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008, 182 s.
10. Dudek M., Wrzochalska A., Zwoliński Ł., *Assessment of the changes in the socio-economic structure of rural areas in 2000-2005*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 79.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
11. Dudek M., Wrzochalska A., Zwoliński Ł., *Ocena zmian w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi w latach 2000-2005*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 79, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
12. Dudek M., Wrzochalska A., Zwoliński Ł., *Uwarunkowania społeczne w rozwoju obszarów wiejskich po akcesji do UE*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 168, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
13. Dudek M., Wrzochalska A., *Klasyfikacja gospodarstw rolnych według korzystania z programów wsparcia w ramach WPR*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 121 (część I), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
14. Dudek M., Wrzochalska A., *Klasyfikacja gospodarstw rolnych według korzystania z programów wsparcia w ramach WPR*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 122 (część II), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
15. Dudek M., *Rola czynnika ludzkiego w rolnictwie indywidualnym na przykładzie gospodarstw emerytów i młodych rolników*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 91, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
16. Gospodarowicz M., Kołodziejczyk D., Wasilewski A., *Działalność instytucjonalna na rzecz kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 138, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
17. Gospodarowicz M., Kołodziejczyk D., Wasilewski A., *Instytucjonalne czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 136, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, 75 s.
18. Gospodarowicz M., Kołodziejczyk D., Wasilewski A., *Uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw na obszarach wiejskich*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 92, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008, 83 s.
19. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Gospodarstwa wysokotowarowe w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa chłopskiego rok po akcesji do Unii Europejskiej*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 54, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, 55 s.

20. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Highly commercial farms in family farming in Poland*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport 72.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, 103 s.
21. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Population and labour in family farming in Poland*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 28.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, 44 s.
22. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Praca w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, 47 s.
23. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Prospects for the development of agriculture and rural areas in Poland*, [w:] *Certain aspects of structural change in rural areas. The experience of selected countries*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 165, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, s. 68-80.
24. Karwat-Woźniak B., Gospodarowicz M., *Zmiany w technikach i organizacji produkcji gospodarstw wysokotowarowych oraz ich wpływ na kondycję ekonomiczną ekonomiczną tych jednostek*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 159, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, 120 s.
25. Karwat-Woźniak B., *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim*, [w:] *Program Wieloletni. Synteza badań 2005 roku*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 23, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 67-68.
26. Karwat-Woźniak B., *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim*, [w:] *Program Wieloletni. Synteza badań 2006 roku*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 56, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 92-96.
27. Karwat-Woźniak B., *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim. Synteza wyników badań 2005-2009*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 151, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, 100 s.
28. Karwat-Woźniak B., *Highly commercial farms in peasant agriculture*, [w:] *Multi-Annual Research Programme. 2005 Research Synthesis*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport 23.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 65-66.
29. Karwat-Woźniak B., *Highly commercial farms in peasant agriculture*, [w:] *Multi-Annual Research Programme. 2006 Research Synthesis*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport 56.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 88-91.
30. Karwat-Woźniak B., *Możliwości rozwojowe chłopskiego rolnictwa na przykładzie gospodarstw wysokotowarowych*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 10, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, 70 s.
31. Karwat-Woźniak B., *Rodzinne gospodarstwa wysokotowarowe – przeobrażenia i uwarunkowania ich dalszego rozwoju*, [w:] *Kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i w wybranych krajach europejskich*

- (Ukraina, Francja, Holandia), Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 104, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008, s. 39-52.
32. Karwat-Woźniak B., *Socio-economic characteristics of highly commercial family farms (changes in 2000-2005)*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 83.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008, 53 s.
  33. Karwat-Woźniak B., *Spoleczno-ekonomiczne cechy rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych (zmiany w latach 2000-2005)*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 83, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, 56 s.
  34. Karwat-Woźniak B., *Zmiany w sytuacji ekonomicznej rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 111, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008, s. 107.
  35. Kołodziejczyk D., Alińska A., Gospodarowicz M., Wasilewski A., *Ocena wpływu rozmieszczenia instytucji wiejskich na lokalny rozwój społeczno-gospodarczy*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 41, IERiGŻ-PIB, 136 s.
  36. Kołodziejczyk D., Wasilewski A., Gospodarowicz M., *Działalność samorządów lokalnych na rzecz rozwoju nierolniczych dziedzin gospodarczych*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 70, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, 90 s.
  37. Kołodziejczyk D., Wasilewski A., *Identyfikacja instytucji działających na obszarach wiejskich*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 8, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 112 s.
  38. Michna W., *Projekt regionalnych strategii rozwojowych dla poszczególnych grup gospodarstw rolnych*, Program Wieloletni 2005-2009, wydanie specjalne jubileuszowe, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
  39. Michna W., Mierosławska A., *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych i wsi w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym. Synteza wyników badań prowadzonych w okresie 2005-2009*, Program Wieloletni 2005-2009, IERiGŻ-PIB, Raport nr 134, Warszawa 2009.
  40. Michna W. (kier. nauk.), *Ocena wpływu rozwoju sektora spożywczego na kierunki modernizacji gospodarstw rolnych w warunkach poszczególnych regionów kraju*, współaut.: B. Chmielewska, A. Mierosławska, Program Wieloletni 2005-2009, IERiGŻ-PIB, Raport nr 64, Warszawa 2007.
  41. Michna W., *Pilne potrzeby do rozwiązania w rolnictwie polskim*, współaut.: B. Chmielewska (oprac. red.), A. Mierosławska, E. Draus, K. Kobza, M. Murawski, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 71, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
  42. Michna W. (red. nauk.), *Raport o wpływie WPR na tendencje polaryzacji gospodarstw rolnych w ramach poszczególnych regionów*, współaut.:

- B. Chmielewska, W. Michna, A. Mierosławska, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 94 (część II), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
43. Michna W., *Raport o wpływie WPR na tendencje polaryzacji gospodarstw rolnych w ramach poszczególnych regionów*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 93 (część I), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008. (R)
  44. Michna W. (red.), *Rolnictwo i wieś w krajowej oraz wojewódzkich strategiach rozwoju społeczno-gospodarczego do 2020 roku*, współaut.: B. Chmielewska, A. Mierosławska, L. Zalewski, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 34, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
  45. Michna W., *Zróżnicowanie funkcji gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym*, współpr.: A. Mierosławska, B. Chmielewska, D. Lidke, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 9, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
  46. Otłowska A., *Rola działalności nierolniczej w kształtowaniu nowych struktur na obszarach wiejskich*, [w:] *Program Wieloletni. Synteza badań 2006 r.* (red. M. Wigier), Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 56, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006 (wersja angielska – Raport nr 56.1).
  47. Otłowska A., Buks J., Chmieliński P., *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich – stan i perspektywy rozwoju*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
  48. Otłowska A., Chmieliński P., *Rola działalności nierolniczej w kształtowaniu nowych struktur na obszarach wiejskich. Synteza z badań 2005-2009*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 142, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
  49. Sikorska A., *Rola działalności nierolniczej w kształtowaniu nowych struktur na obszarach wiejskich*, [w:] *Program Wieloletni. Synteza badań 2005 r.* (red. M. Wigier), Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 23, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005 (wersja angielska – Raport nr 23.1).
  50. Sikorska A., *Rynek ziemi rolniczej: stan i perspektywy*, Raport nr 12, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
  51. Sikorska A., *Rynek ziemi rolniczej: stan i perspektywy*, Raport nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
  52. Sikorska A., *Rynek ziemi rolniczej: stan i perspektywy*, Raport nr 10, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
  53. Sikorska A., *Rynek ziemi rolniczej: stan i perspektywy*, Raport nr 9, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006
  54. Sikorska A., *Rynek ziemi rolniczej: stan i perspektywy*, Raport nr 8, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
  55. Sikorska A., *Zmiany strukturze społeczno-ekonomicznej ludności niechłopskiej w okresie transformacji ustrojowej*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 5, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.

56. Sikorska A., Chmieliński P., *The socio-economic structure of the non-farming rural population in Poland*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 82.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
57. Sikorska A., Wrzochalska A., Chmieliński P., *Wspólna Polityka Rolna a zróżnicowanie regionalne polskiego rolnictwa*, [w:] *Przemiany strukturalne wsi i rolnictwa w wybranych krajach europejskich*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 128, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009 (wersja angielska – Raport nr 128.1).
58. Wrzochalska A., *Poziom życia wiejskich rodzin rok po akcesji do Unii Europejskiej*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 36, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
59. Wrzochalska A., *The living standards of rural families one year after EU accession*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 36.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
60. Wrzochalska A., *Wybrane cechy społeczno-ekonomiczne ludności wiejskiej a rozwój wsi i rolnictwa*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 3, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
61. Zwoliński Ł., *Migracje ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 117, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
62. Zwoliński Ł., *Wybrane cechy demograficzne ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 58, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
63. Zwoliński Ł., *Zmiany społeczno-demograficzne na terenach wiejskich w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 167, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
64. Zwoliński Ł., *Mobilność przestrzenna i społeczno-zawodowa ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 29, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2006.
65. Zwoliński Ł., *Selected demographic characteristics of the rural population in 2000-2005*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 58.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2008.

II. Pozostałe artykuły

1. Alińska A., *Rola lokalnych i regionalnych funduszy poręczeniowych w kreowaniu rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 1, 2007.
2. Buks J., Otłowska A., *Rozpowszechnienie nierolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich*, [w:] *Rola przedsiębiorczości w aktywizacji gospodarczej* (red. Z. Ziolo, T. Rachwała), Przedsiębiorczość – Edukacja, nr 3, Warszawa-Kraków 2007, s. 120-127.
3. Chmielewska B., *Aktywizacja obszarów wiejskich w świetle realizacji celów strategicznych na przykładzie województwa mazowieckiego*, Roczniki Naukowe SERIA, t. IV, Poznań 2006. (R)
4. Chmielewska B., *Diversification of economic situation of households*, part 3, chapter 2, [w:] *Agri-food sector in the face of current challenges* (scientific eds.: A. Ukrainets, P. Sabluk, A. Kowalski; leading eds.: T. Mostenska, B. Chmielewska, Y. Bilan), second edition, National University of Food Technologies, NSC Institute of Agrarian Economy, NRI Institute of Agricultural and Food Economics, Centre of Sociological Research, Kyiv 2009, monografia, s. 167-176. (R)
5. Chmielewska B., *Income situation of farmer families in Poland in the light of economic transformations and European integration*, [w:] *Ukrainian-Polish cooperation in the context of globalization*, Economic & Studies, No. 1, Supplement A, Kyiv-Ternopil 2008, s. 117-125. (R)
6. Chmielewska B., *Modernizacja gospodarstw rolnych z uprawą buraków cukrowych w efekcie zmian w sektorze przemysłu cukrowniczego*, [w:] *Innowacje i innowacyjność w sektorze agrobiznesu*, SGGW, Wydział Nauk Ekonomicznych, Katedra Polityki Agrarnej i Marketingu, Prace Naukowe, nr 45, t. II, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008, s. 205-213. (R)
7. Chmielewska B., *Możliwość poprawy konkurencyjności rolnictwa i obszarów wiejskich w województwie mazowieckim*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, s. 45-50, Warszawa-Poznań-Lublin 2008. (R)
8. Chmielewska B., *Polityka rozwoju obszarów wiejskich w regionie metropolitalnym*, [w:] *Problemy ekonomii, polityki ekonomicznej i finansów publicznych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 39, t. I (red. nauk. J. Sokołowski), Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław 2009, s. 522-559. (R)
9. Chmielewska B., *Rolnictwo i obszary wiejskie w województwie mazowieckim w aspekcie lokalnych strategii rozwoju i unijnego wsparcia*, [w:] *Zrównoważony rozwój lokalny, unijne instrumenty wsparcia rolnictwa i obszarów wiej-*

- skich w latach 2007-2013* (red. nauk.: P. Mickiewicz, W. Gotkiewicz, t. 2, Wyd. Stowarzyszenie Naukowe – Instytut Gospodarki i Rynku, Akademia Rolnicza w Szczecinie, Wydział Ekonomiki i Organizacji Gospodarki Żywnościowej, Szczecin 2008, s. 14-23. (R)
10. Chmielewska B., *Trendy spożycia żywności a strategiczne cele rozwoju*, Handel Wewnętrzny, numer specjalny, 2006.
  11. Chmielewska B., *Wizja rozwoju obszarów wiejskich w województwie mazowieckim*, [w:] *Zrównoważony rozwój lokalny, instrumenty wsparcia*, t. II (red. nauk.: P. Mickiewicz, W. Gotkiewicz, Wyd. Stowarzyszenie Naukowe – Instytut Gospodarki i Rynku, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny, Szczecin 2009, monografia, s. 19-26. (R)
  12. Chmielewska B., *Zmiana modelu gospodarstwa rolnego pod wpływem rozwoju przemysłu przetwórczego*, Roczniki Naukowe SERiA, t. IX, z. 1, Kraków 2007. (R)
  13. Chmielewska B., *Zróżnicowanie terytorialne w rozwoju społeczno-gospodarczym województwa mazowieckiego*, [w:] *Problemy rozwoju polityki regionalnej i lokalnej w dobie globalizacji i integracji (streszczenia referatów)*, Akademia Rolnicza, Katedra Polityki Społeczno-Gospodarczej i Europejskich Studiów Gospodarczych, Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytet Szczeciński, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa Oddział w Szczecinie, Międzyzdroje 2008. (R)
  14. Chmielewska B., *Стан і перспективи зміни у альськогосподарському секторі в СС-27, розділ 3.1*, [w:] *Сільське господарство - харчова промисловість - сільські території (колективна монографія)* (red.: Тетяна Мостенська, Варвара Хмільська, Юрій Білан, Марек Вігер, Wyd.: Національний університет харчових технологій (Київ); Інститут економіки сільського господарства і АПК (Варшава); Центр соціологічних досліджень (Тернопіль), Київ-Варшава 2009, monografia, s.127-143. (R)
  15. Chmielewska B., Mierosławska A., *Entwicklung der Landwirtschaft und des laendlichen Raums in den regionalen Entwicklungsstrategien in Polen*, [w:] *Online-Fachzeitung des Bundesministeriums für Land- und Forstwirtschaft, Umwelt und Wasserwirtschaft* (wersja internetowa, październik 2008, www.laendlicher-raum.at). (R)
  16. Chmielewska B., Mierosławska A., *Koncepcje rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Narodowym Planie Rozwoju oraz Strategiach Rozwoju Regionalnego województw*, maszynopis, Warszawa 2006.
  17. Chmielewska B., Mierosławska A., *Krajowa czy regionalna strategia rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich? Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 2, 2007, s. 85-105. (R)

18. Chmieliński P., *Biznes daleko za miastem*, wywiad dla tygodnika Zielony Sztandar, nr 45, 2007.
19. Chmieliński P., *Changes in labour resources in family farms in Poland in 2000-2005*, artykuł złożony do publikacji w materiałach konferencji nt. Молодежь в науке – 2009, Mińsk, 21-24 kwietnia 2009.
20. Chmieliński P., *How does the location of village influence the development of rural communities?* [w:] *Rural areas pressing question* (kier. V. Majerova, Czech University of Life Sciences w Pradze, w druku.
21. Chmieliński P., *Influence of localisation on the development of rural communities*, [w:] *Agrarian Perspectives XVIII. Strategies for the future*, vol. 1, Czech University of Life Science, Praha 2009, s. 61.
22. Chmieliński P., *Informacja jako zasób w procesie rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. IX, z. 2, Warszawa-Poznań-Kraków 2007, s. 52-56.
23. Chmieliński P., *Moim zdaniem*, komentarz do artykułu „Śląskie poletko”, Gość Katowicki, nr 41/818, 2007.
24. Chmieliński P., *Przyszłość rozwoju obszarów wiejskich a program Leader*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa-Poznań-Kraków 2008, s. 51-56.
25. Chmieliński P., *Regional differences in the economic situation of the rural families without farms*, [w:] *Sustainable local development, EU supporting tools for agriculture and rural areas for 2007-2013* (red.: P. Mickiewicz, B. Mickiewicz), Akademia Rolnicza, Szczecin 2008, s. 21-26.
26. Chmieliński P., *Rola instytucji w procesie wspierania przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*, Wieś Jutra, nr 5, 2007.
27. Chmieliński P., *Socio-economic factors stimulating development of rural entrepreneurship in Poland*, [w:] *Conference proceedings of 100th EAAE Seminar: Development of Agriculture and Rural Areas in Central and Eastern Europe* (eds.: D. Tomic, M.M. Sevarlic), EAAE, Novi Sad 2007, s. 90-94.
28. Chmieliński P., *Support programmes for the development of rural entrepreneurship in Poland*, Agriculture and Economics, Vol. LV, No. 1 (1-138) 2009, Belgrade 2009, s. 31-41.
29. Chmieliński P., *The impact of the Common Agricultural Policy on the development of rural entrepreneurship in Poland*, Agricultural Science, t. 14, Priedas, Lithuanian Academy of Science, Vilnius 2007, s. 35-40.
30. Chmieliński P., *Warunki rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej*, Nowe Życie Gospodarcze, nr 23-24, 2009, dodatek specjalny.
31. Chmieliński P., *Własny biznes po powrocie*, Zielony Sztandar, nr 20, 2008.

32. Chmieliński P., *Wpływ położenia na rozwój wsi objętych badaniem IERiGŻ-PIB*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XI, z. 2, Warszawa-Poznań-Olsztyn 2009, s. 52-55.
33. Chmieliński P., *Wyzmoznosti za podkrepa i barieri pred razvitiето na mal-kite i srednite predpriyatija w Polska*, Икономика и управление на сепското стопанство, No. 3, Национален Център за Аграрни Науки, София 2009, s. 80-86.
34. Chmieliński P., *Zielona energia na polach*, Zielony Sztandar, nr 31, 2008.
35. Chmieliński P., *Условия за развитие на предприемачеството в селските райони на Полша*, Икономика и управление на сепското стопанство, No 3, София 2008, s. 83-88.
36. Chmieliński P., Karwat-Woźniak B., *Prospects for the development of agriculture and rural areas in Poland*, [w:] *Certain aspects of structural change in rural areas. The experience of selected countries*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 165, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009, s. 68-80.
37. Chmieliński P., Karwat-Woźniak B., *Socio-demographic characteristics of labour resources in agriculture*, [w:] *Quality of Labour Resources*, Economic & Competition Policy, vol. 11, University of Szczecin, Szczecin 2007, s. 85-94.
38. Chmieliński P., Karwat-Woźniak B., *Zmiany zasobów pracy w rolnictwie indywidualnym w latach 2000-2005*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 3, 2007, s. 61-79.
39. Chmieliński P., Otłowska A., *Changes in the socio-economic structure of the non-farming rural population in 2000-2005*, Oeconomia, nr 3, 2008, s. 25-32.
40. Chmieliński P., Otłowska A., *Non-agricultural economic activities in rural areas in Poland*, [w:] *The economic and social issues of sustainable development* (red. B. Mickiewicz), vol. III, Agricultural University in Szczecin, Szczecin 2007, s. 13-21.
41. Chmieliński P., Otłowska A., *Roliata na mestnata vlast za podpomagane na priemacizite w selskite rajoni* (Rola samorządów terytorialnych we wspieraniu przedsiębiorczości na obszarach wiejskich), Ikonomiczeski Żywot, nr 46/2082, Sofia, 14.11.2007.
42. Chmieliński P., Otłowska A., *Stimuli za ikonikata na selskite regioni* (Stymulowanie gospodarki obszarów wiejskich), Ikonomiczeski Żywot, nr 41/2007, Sofia, 10.10.2007.
43. Chmieliński P., Otłowska A., *Wybrane uwarunkowania rozwoju pozarolniczej aktywności gospodarczej ludności na obszarach wiejskich*, ACTA Scientiarum Polonorum, Oeconomia, 6(1), 2007, s. 15-24.

44. Chmieliński P., Otłowska A., *Развитие на предприемачеството в селските райони две години след присъединяването на Полша към Европейския Съюз*, Икономика и управление на селското стопанство, No. 3, София 2007, s. 108-114.
45. Dudek M., *Charakterystyka gospodarstw młodych rolników po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 3, Warszawa-Poznań-Lublin 2008, s. 129-134.
46. Dudek M., *Korzystanie z usług niematerialnego wspierania rolników po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, Zagadnienia Doradztwa Rolniczego, 4, 2009, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Poznaniu, s. 118-128.
47. Dudek M., *Priemstwenost na stopanstwata na fermerite w predpensjonna wyzrast w Polska* (Sukcesja w gospodarstwach rolników w wieku przedemerytalnym w świetle badań IERiGŻ-PIB), Agricultural Economics and Management, No. 3, 2009, Agricultural Academy, Sofia, s. 137-144.
48. Dudek M., *Sukcesja w gospodarstwach rolników w wieku przedemerytalnym*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 3, 2009, s. 112-123.
49. Dudek M., *The farmers' early retirement scheme as an instrument of structural changes in the rural areas after Poland's accession to the EU*, Multi-level Processes of Integration and Disintegration, Proceedings of the Third Green Week Scientific Conference (eds.: F. Schaft, A. Balmann), Studies on the Agricultural and Food Sector in the Central and Eastern Europe, Vol. 52, Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe IAMO, s. 29-36.
50. Dudek M., *The farmers' early retirement scheme as an instrument of structural changes in the rural areas after Poland's accession to the EU*, Modern Agriculture in Central and Eastern Europe 3rd Green Week Scientific Conference 2009, Multi-level Processes of Integration and Disintegration, Book of Abstracts, s. 17.
51. Dudek M., *The selected factors affecting development of young farmers' holdings after the accession of Poland to the European Union*, Youth seeks progress, Paper collection of scientific conference of ph.d. students, Lithuanian University Of Agriculture, Akademija 2009, s. 135-138.
52. Dudek M., *Zmiana sytuacji w gospodarstwach rolnych po akcesji Polski do UE w opinii rolników*, Folia Universitatis Agriculturae Stetinensis 263, Oeconomica 51, Wydawnictwo Naukowe AR Szczecin 2008, s. 15-23.
53. Dudek M., *Zmiana sytuacji w gospodarstwach rolnych po akcesji Polski do UE w opinii rolników*, materiały konferencyjne, III Ogólnopolska konfe-

- rencja młodych Pracowników Nauki pt. Społeczno-ekonomiczny rozwój obszarów wiejskich, Szczecin, 26-27 czerwca 2008, s. 6.
54. Dudek M., *Znaczenie kapitału ludzkiego oraz instrumentów polityki służących jego wzmocnieniu w programie rozwoju obszarów wiejskich Polski na tle pozostałych państw należących do Unii Europejskiej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XI, z. 4, Warszawa-Poznań-Olsztyn 2009, s. 78-83.
  55. Dudek M., Wrzochalska A., Zwoliński Ł., *Kapitał ludzki polskiej wsi*, Nowe Życie Gospodarcze, nr 23-24, 2009, dodatek specjalny, s. 46-47.
  56. Dudek M., Wrzochalska A., Zwoliński Ł., opracowanie materiałów do artykułu „Przemiany społeczne na wsi” (aut. L. Parzuchowski), Nowe Życie Gospodarcze, nr 21-22, 2008, s. I-IV.
  57. Gospodarowicz M., *Analiza empiryczna pośredniej dyscypliny rynkowej w bankowości przy wykorzystaniu miar opartych na metodologii opcyjnej*, [w:] *O nowy ład gospodarczy w Polsce* (red. R. Bartkowiak, J. Ostaszewski), SGH, Warszawa, s. 263-274.
  58. Gospodarowicz M., *CCEFM i VGSF – programy doktoranckie z finansów na uniwersytetach wiedeńskich*, [w:] *Dydaktyka finansów na kierunku finanse i rachunkowość* (red. A. Kopiński), UE we Wrocławiu, Wrocław 2009, s. 71-80.
  59. Gospodarowicz M., *Dyscyplina rynkowa a funkcjonowanie konglomeratów finansowych*, [w:] *Konglomeraty finansowe* (red. M. Iwonicz-Drozdowska), PWE, Warszawa 2007, s. 367-383.
  60. Gospodarowicz M., *Local institutional network and the socio-economical situation of Polish farms*, [w:] A. Ukrainets, P. Sabluk, A. Kowalski (eds.) *AGRI-Food Sector in the Face of Current Challenges*, National University of Food Technologies Ukraine), NSC Institute of Economy UAAS (Ukraine), NRI Institute of Agricultural and Food Economics (Poland), Centre of Sociological Research (Ukraine), Kyiv 2009, s. 206-212.
  61. Gospodarowicz M., *Local institutional network and the socio-economical situation of Polish farms*, [w:] *AGRI-Food Sector in the Face of Current Challenges*, wydanie drugie uzupełnione i poprawione, National University of Food Technologies Ukraine), NSC Institute of Economy UAAS (Ukraine), NRI Institute of Agricultural and Food Economics (Poland), Centre of Sociological Research (Ukraine), Kyiv 2009, s. 226-232.
  62. Gospodarowicz M., *Lokalne instytucje (banki komercyjne i spółdzielcze) działające na terenach wiejskich a sytuacja ekonomiczno-społeczna gospodarstw rolnych*, Bezpieczny Bank, nr 1(38), 2009, Warszawa 2009, s. 144-159.

63. Gospodarowicz M., *Selected aspects of indirect market discipline in banking supervision*, Publishing House, Saint-Petersburg State University of Economics and Finance, s. 204.
64. Gospodarowicz M., *Skorygowana o ryzyko składka na ubezpieczenie depozytów – przegląd modeli teoretycznych*, Bezpieczny Bank, nr 2(37), 2008, s. 19-46.
65. Gospodarowicz M., Kołodziejczyk D., *Financial institutions and the development of rural areas in Poland*, Riga Technical University, Faculty of Engineering Economics, s. 56-73.
66. Gospodarowicz M., Kołodziejczyk D., Wasilewski A., *Instytucje w rozwoju obszarów wiejskich*, Nowe Życie Gospodarcze, nr 23-24, 2009, s. 44-45.
67. Karwat-Woźniak B., *Działalność inwestycyjna rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych w warunkach narastającej konkurencji*, Roczniki Naukowe SERIA, t. X, z. 3, Warszawa-Poznań-Lublin, 2008, s.284-290.
68. Karwat-Woźniak B., *Economic potential of Polish agriculture and the possibilities of its developing in globalization period*, Economics & Sociology, Vol. 2, No. 2, 2009, Kyiv-Ternopil, s. 54-68.
69. Karwat-Woźniak B., *Employment and the extent of the use of labour resources in individual farming in Poland – change tendencies in the conditions of increasing competition*, Jurnal of International Studies, Vol. 1, No. 1, Supplement A, Foundation of International Studies Centre of Sociological Research, Kyiv-Ternopil 2008, chapter 12, s. 126 -136.
70. Karwat-Woźniak B., *Gospodarstwa wysokotowarowe w kontekście zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] *Zróżnicowany rozwój lokalny. Instrumenty wsparcia*, t. II, Stowarzyszenie Naukowe – Instytut Gospodarki i Rynku, Szczecin 2009, s. 59-68.
71. Karwat-Woźniak B., *Highly commercial family farms in the light of the sustainable development of agriculture and rural areas in Poland*, [w:] *Agri-Food Sector in the Face of Current Challenges*, National University of Food Technologies (Ukraine), NSC Institute of Economy UAAS (Ukraine), NRI Institute of Agricultural and Food Economics (Poland), Centre of Sociological Research (Ukraine), Kyiv 2009, s. 179-188.
72. Karwat-Woźniak B., *Highly commercial family farms in the light of the sustainable development of agriculture and rural areas in Poland*, [w:] *Agri-Food Sector in the Face of Current Challenges*, second edition, National University of Food Technologies (Ukraine), NSC Institute of Economy UAAS (Ukraine), NRI Institute of Agricultural and Food Economics (Poland), Centre of Sociological Research (Ukraine), Kyiv 2009, s. 199-208.

73. Karwat-Woźniak B., *Kiedy dogonimy Europę. Możliwości wzrostu siły ekonomicznej polskich gospodarstw indywidualnych*, Nowe Życie Gospodarcze, nr 23-24, 2009, dodatek specjalny, s. 8-9.
74. Karwat-Woźniak B., *Kontakty z rynkiem rolnym indywidualnych gospodarstw rolnych w warunkach narastającej konkurencji*, Folia Universitatis Agriculturae Stetinensis 265, Oeconomia 52, Szczecin 2008, s. 43-52.
75. Karwat-Woźniak B., *Obszar a potencjał gospodarstwa*, Nowe Życie Gospodarcze, dodatek specjalny, z dn. 24.05.2007 r.
76. Karwat-Woźniak B., *Potencjał ekonomiczny polskich gospodarstw indywidualnych w Polsce w toku zmian globalnych*, Roczniki Naukowe SERIA, t. XI, z. 2, Warszawa-Poznań-Olsztyn, 2009, s. 91-97.
77. Karwat-Woźniak B., *Przemiany w strukturze obszarowej gospodarstw wysokotowarowych*, Roczniki Naukowe SERIA, t. IX, z. 1, Warszawa-Poznań-Kraków 2007, s. 217-225.
78. Karwat-Woźniak B., *Regional differentiation in the socio-economic conditions of functioning of the agriculture in Poland – limitation or stimulation of the development?* Czech University of Life Sciences, Prague.
79. Karwat-Woźniak B., *Regional differentiation in the socio-economic development conditions of the agriculture in Poland*, [w:] *Agrarian perspectives XVIII. Strategies for the future*, Vol. 1, collection of papers of international scientific conference, Praha 2009, s. 97.
80. Karwat-Woźniak B., *The area of cultivated land as a factor determining economic potential of private farm*, Economics & Sociology, Vol. 2, No. 1, 2009, s. 47-57.
81. Karwat-Woźniak B., *Zatrudnienie w rolnictwie indywidualnym w okresie transformacji i integracji europejskiej*, Journal of Agribusiness and Rural Development, No. 3 (13), 2009, s. 73-81.
82. Karwat-Woźniak B., *Zespołowe formy gospodarowania a formowanie się segmentu wysokotowarowego w rolnictwie indywidualnym*, [w:] *Zróznicowany rozwój lokalny. Unijne instrumenty wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich w latach 2007-2013*, t. I, Stowarzyszenie Naukowe – Instytut Gospodarki i Rynku, Akademia Rolnicza w Szczecinie, Szczecin 2008, s. 77-84.
83. Karwat-Woźniak B. Chmieliński P., *Социално-демографска структура на населението и трудови ресурси във фамилните стопанства в Полша*, Agricultural Economics and Management, National Centre for Agrarian Science, Bulgaria, No. 3, 2007, s. 120-124.
84. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Możliwości rozwoju sektora gospodarstw wysokotowarowych w rolnictwie indywidualnym*, Wieś Jutra, nr 7, 2007, s. 1-4.

85. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Zasoby pracy i ich wykorzystanie w sektorze rolnictwa indywidualnego w Polsce*, [w:] *Economics Challenge of XXI Century. Poland – European Union – World – Conference Abstracts* (red. Patrycja Zwiech), University of Szczecin, Szczecin 2007.
86. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Zasoby pracy i ich wykorzystanie w sektorze rolnictwa indywidualnego w Polsce*, [w:] *Wykorzystanie zasobów pracy we współczesnej gospodarce*, Katedra Mikroekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2007, s. 173-185.
87. Karwat-Woźniak B., Gospodarowicz M., *Promieni i iкономическото положение na visoko stokowite stopanstwa w perioda na prestrukturirane i europejska integracija*, Agricultural Economics and Management, Agricultural Academy, Sofia, No. 3, 2009, s. 35-45.
88. Karwat-Woźniak B., Parzuchowski L., *Rodzinne gospodarstwa wysokotowarowe*, Nowe Życie Gospodarcze, nr 24, 2008/2009, s. VIII-X.
89. Karwat-Woźniak B., *Интеграцията на Полша в Европейския съюз и процеса на формиране на високостокския сектор във фамилните стопанства*, Agricultural Economics and Management, National Centre for Agrarian Science, Bulgaria, No. 3, 2007.
90. Karwat-Woźniak B., *Основни характеристики на висонодоходните стопанства в периода на интеграция на Полша в ЕС*, Икономика и управление на сепското стопанство, No. 3, София 2008, s. 43-49.
91. Karwat-Woźniak B., *Формування сегментів високотоварних с/г господарств і можливості їх подальшого розвитку*, [w:] *Сільське господарство харчова промисловість сільські*, Мериторії Національний Університет Харчових Мехнологій (Київ) Інститут Економіки Сільського Господарства і Апк (Варшава) Центр Соціологічних Досліджень (Тернопіль), Київ-Варшава 2009, s. 55-66.
92. Kołodziejczyk D., *Ekonomiczne aspekty gospodarowania przestrzeni wiejską*, [w:] *Wybrane aspekty równoważenia rozwoju* (red. M. Czyż), Fundacja Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Białystok, s. 103-112.
93. Kołodziejczyk D., *Fundusze unijne w budżecie samorządu terytorialnego*, [w:] *Problemy ekonomii, polityki ekonomicznej i finansów publicznych*, t. 2 (red. J. Sokołowski), Prace Naukowe UE we Wrocławiu nr 39, Wrocław 2009, s. 111-119.
94. Kołodziejczyk D., *Infrastruktura społeczna w rozwoju małych miast*, Studium Obszarów Wiejskich, t. XI, IGiPZ PAN, Warszawa 2006.
95. Kołodziejczyk D., *Innowacyjność małych i średnich przedsiębiorstw*, [w:] *Funkcjonowanie przedsiębiorstw w warunkach zrównoważonego rozwoju i go-*

- spodarki opartej na wiedzy* (red. E. Sidorczyk-Pietraszko), WSE w Białymstoku, Białystok 2009, s. 45-57.
96. Kołodziejczyk D., *Instytucje wspierające rozwój działalności gospodarczej na obszarach wiejskich*, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu nr 1118.
  97. Kołodziejczyk D., *Instytucjonalizacja gospodarstw rolnych w świetle badań empirycznych*, Roczniki Naukowe SERIA, t. XI, Warszawa-Poznań-Olsztyn 2009, s. 217-223.
  98. Kołodziejczyk D., *Kierunki przekształceń struktury użytkowania ziemi na rozwój obszarów wiejskich*, [w:] *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich* (red.: S. Gryzień, W. Hasiński), Studia Obszarów Wiejskich, t. XII, Warszawa 2007, s. 61-73.
  99. Kołodziejczyk D., *Lokalne instytucje a wzrost konkurencyjności przedsiębiorstw (w świetle badań empirycznych)*, Roczniki Naukowe SERIA, t. X, z. 2., s. 113-118.
  100. Kołodziejczyk D., *Organizacje pozarządowe wspierające rozwój zrównoważony*, [w:] *Ekologiczne aspekty zrównoważonego rozwoju regionalnego i lokalnego* (red. K. Michałowski), Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku 2007, s. 39-49.
  101. Kołodziejczyk D., *Przestrzenne zróżnicowanie infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich*, [w:] *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej* (red.: E. Rydz, R. Rudnicki), Studia Obszarów Wiejskich, t. 17, Warszawa 2009, s. 131-141.
  102. Kołodziejczyk D., *Relacje rolnik – instytucje i jego otoczenie oraz ich ocena*, Wieś Jutra, nr 10/11/12, Warszawa 2009, s. 8-11.
  103. Kołodziejczyk D., *System instytucjonalny w lokalnym rozwoju społeczno-ekonomicznym*, [w:] *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce* (red.: A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski), Wydawnictwo Naukowe UMK w Toruniu, s. 325-333.
  104. Kołodziejczyk D., *System instytucjonalny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, Prace Naukowe AE im. Oskara Langego we Wrocławiu nr 1021, s. 450-456.
  105. Kołodziejczyk D., Gospodarowicz M.: *Risk adjustment deposit insurance premium – an overview over the theoretical methods of estimation*, [w:] *Education and Economy*, Tallin University of Technology, Tallin 2007, s. 27-29.
  106. Kołodziejczyk D., Wasilewski A., Gospodarowicz M., *Wpływ instytucji*, Nowe Życie Gospodarcze, nr 23, 2007, s. 27-31.
  107. Kowalski A., Wigier M., Chmieliński P., *Poland's adjustment to challenges of changing agricultural policy of the European Union*, [w:] *The role of knowl-*

- edge and human capital in multifunctional agricultural and territorial rural development*, Thematic proceedings of 113th Seminar of EAAE (eds.: D. Tomic, Z. Vasilevic, D. Cvijanovic), Belgrade 2009, s. 201-209.
108. Michna W., *Dylematy restrukturyzacji rolnictwa – Strategia rozwoju gospodarstw rolnych i wsi w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym*, Nowe Życie Gospodarcze, nr 23-24, dodatek specjalny, 2009, s. 40-41.
109. Michna W., *Szanse i zagrożenia rozwoju rolnictwa do 2020 roku*, [w:] Zarządzanie Ryzykiem, nr 29, Instytut Zarządzania Ryzykiem, Akademia Finansów w Warszawie, s. 37-44.
110. Michna W., *Źródła wzrostu i rozwoju wsi tkwią głównie w tworzeniu nowych miejsc pracy*, Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G – Ekonomia Rolnictwa, t. 96, z. 4, 2009, s. 139-146.
111. Michna W., *Можливості розвитку сільськогосподарських підприємств у десятилітніх часових горизонтах. розділ 3.2*, [w:] *Сільське господарство - харчова промисловість - сільські території (колективна монографія)* (ред. Тетяна Мостенська, Варвара Хмільська, Юрій Білан, Марек Вігер), Wyd.: Національний Університет Харчових Технологій (Київ); Інститут Економіки Сільського Господарства і АПК (Варшава); Центр Соціологічних Досліджень (Тернопіль), Київ-Варшава, 2009, s. 144-150. (R)
112. Mierosławska A., *Dylematy rozwoju Polski Wschodniej*, [w:] *Problemy ekonomii, polityki ekonomicznej i finansów publicznych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 39, t. I (red. nauk. J. Sokołowski), Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław 2009, s. 733-741. (R)
113. Mierosławska A., *Local entrepreneurship windows in the development of the eastern Poland rural areas*, [w:] *Agri-Food Sector in the Face of Current Challenges* (scientific eds.: A. Ukrainets, P. Sabluk, A. Kowalski; leading eds.: T. Mostenska, B. Chmielewska, Y. Bilan), Wyd.: National University of Food Technologies, NSC Institute of Agrarian Economy, NRI Institute of Agricultural and Food Economics, Centre of Sociological Research, Kyiv 2009, monografia, s. 198-205. (R)
114. Mierosławska A., *Local entrepreneurship windows in the development of the eastern Poland rural areas*, [w:] *Agri-Food Sector in the Face of Current Challenges*, second edition (scientific eds.: A. Ukrainets, P. Sabluk, A. Kowalski; leading eds.: T. Mostenska, B. Chmielewska, Y. Bilan), Wyd.: National University of Food Technologies, NSC Institute of Agrarian Economy, NRI Institute of Agricultural and Food Economics, Centre of Sociological Research, Kyiv 2009, monografia, s. 102-108. (R)
115. Mierosławska A., *Polska wieś przejada pieniądze?* Agroservis, nr 14, 2008, s. 50-51.

116. Mierosławska A., *Program operacyjny Rozwój Polski Wschodniej – szansa i nadzieja nadrobienia zapóźnień w rozwoju*, [w:] *Zrównoważony rozwój lokalny, unijne instrumenty wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich w latach 2007-2013* (red. nauk.: A. Mickiewicz, P. Mickiewicz), Wyd.: Stowarzyszenie Naukowe – Instytut Gospodarki i Rynku, Akademia Rolnicza w Szczecinie, Wydział Ekonomiki i Organizacji Gospodarki Żywnościowej, t. I, s. 126-134, Szczecin 2008. (R)
117. Mierosławska A., *Regionalne zmiany w koncentracji ziemi w Polsce*, [w:] *Zrównoważony rozwój lokalny, instrumenty wsparcia* (red. nauk.: A. Mickiewicz, P. Mickiewicz), Wyd.: Stowarzyszenie Naukowe – Instytut Gospodarki i Rynku, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny, t. I, s. 105-112, Szczecin 2009. (R)
118. Mierosławska A., *Regionalne zróżnicowanie funkcji i siły ekonomicznej gospodarstw w Polsce*, Zeszyty Naukowe Ekonomiki Rolnictwa Akademii Podlaskiej w Siedlcach, Siedlce 2006.
119. Mierosławska A., *Siła ekonomiczna gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym*, [w:] *Potencjał rozwojowy obszarów wiejskich w aspekcie wstąpienia Polski do UE*, Szczecin 2006, s. 459-464.
120. Mierosławska A., *Tendencje zmian branży mleczarskiej w Polsce po 1990 roku*, Roczniki Naukowe SERiA, t. IX, z. 3, Kraków 2007. (R)
121. Mierosławska A., *Zmiany w strukturze agrarnej w 3 lata po akcesji Polski do UE, w ujęciu regionalnym*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 3, s. 392-397. (R)
122. Mierosławska A., *Молочна кооперація в Польщі в період реструктуризації*, розділ 2.5, [w:] *Сільське господарство - харчова промисловість - сільські території (колективна монографія)* (ред. Тетяна Мостенська, Варвара Хмілєвська, Юрій Білан, Марек Вігер), Wyd.: Національний університет харчових технологій (Київ); Інститут економіки сільського господарства і АПК (Варшава); Центр соціологічних досліджень (Тернопіль), Київ-Варшава, 2009, monografia, s.102-107. (R)
123. Otłowska A., *Aktywność społeczna osób prowadzących podmioty gospodarcze na obszarach wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, t. IX, z. 2, Warszawa-Poznań-Kraków 2007, s. 271-274.
124. Otłowska A., *Non-agricultural rural population in the socio-economic transformation period related to the Polish accession to the European Union*, [w:] *Agri-Food Sector in the Face of Current Challenges* (eds.: A. Ukrainets, P. Sabluk, A. Kowalski), Ukraina, National University of Food Technologies, NSC Institute of Agrarian Economy, Institute of Agricultural and Food Economics-NRI, Centre of Sociological Research, Kijów 2009, s. 189-197.

125. Otłowska A.: *Non-agricultural rural population in the socio-economic transformation period related to the Polish accession to the European Union*, [w:] *Agri-Food Sector in the Face of Current Challenges*, second edition (eds.: A. Ukrainets, P. Sabluk, A. Kowalski), Ukraina, National University of Food Technologies, NSC Institute of Agrarian Economy, Institute of Agricultural and Food Economics-NRI, Centre of Sociological Research, Kijów 2009, s. 209-217.
126. Otłowska A., *Parcels of non-farming rural families and methods of using them*, *Economics & Sociology*, Vol. 2, No. 2, Kijów-Ternopil 2009, s. 91-100.
127. Otłowska A., *Zarobkowanie ludności bezrolnej (w świetle badań IERIGŻ-PIB)*, *Roczniki Naukowe SERiA*, t. XI, z. 2, Warszawa-Poznań-Olsztyn 2009, s. 180-183.
128. Otłowska A., Chmieliński P., *Przestrzenne zróżnicowanie struktury społeczno-ekonomicznej ludności bezrolnej na obszarach wiejskich*, *Roczniki Naukowe SERiA*, t. X, z. 2, Warszawa-Poznań-Kraków 2008, s. 199-203.
129. Parzuchowski L., Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Rodzinne gospodarstwa wysokotowarowe*, *Nowe Życie Gospodarcze*, nr 19, 2007, s. 31-33.
130. Parzuchowski L., Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Rodzinne gospodarstwa wysokotowarowe*, *Raport Rolny*, nr 12, 2007, s. 36-40.
131. Parzuchowski L., Wrzochalska A., *Współpraca z Bułgarią*, *Nowe Życie Gospodarcze*, nr 12, 2007.
132. Parzuchowski L., Wrzochalska A., Zwoliński Ł., *Przemiany społeczno-demograficzne oraz zmiany poziomu życia ludności na obszarach wiejskich*, *Nowe Życie Gospodarcze*, nr 24, 2007.
133. Pawłowska-Tyszko J., *Dochód w gospodarstwach wysokotowarowych w kontekście przewagi konkurencyjnej*, *Roczniki Naukowe SERIA*, t. X, z. 3, Warszawa-Poznań-Lublin 2008, s. 438-442.
134. *Regional absorption capacity of farm investment support in Poland*, [w:] *Proceedings of European Workshop on the Evaluation of Farm Investment Support and Improvement of Processing and Marketing of Agricultural Products*, Working Papers of Agricultural Economics, No. 03, 2006, Federal Agricultural Research Centre, Braunschweig 2006.
135. Sikorska A., *Diversyfikacja na istocznicite na dohodi na selskite domakinstwa w Polska*, *Ekonomika i Uprawlenije*, Jugozapaden Universitet Neofit Rilski, Stopanski Fakultet, Blagoevgrad, godina V, Broj 1/2009, s.2-6.
136. Sikorska A., *Funkcjonirane na pazara za zemedelska zemia* (Funkcjonowanie rynku ziemi rolniczej), *Agricultural Economics and Management*, Agricultural Academy, No. 3, Sofia 2009, s. 67-71.

137. Sikorska A., *Razmer, dinamika i demografski osobennosti na nezemedelskata socialna grupa w selskite rajoni na Polska*, *Ekonomika i Uprawnjenje*, Jugozapaden Universitet Neofit Rilski, Stopanski Fakultet, godina V, Broj 2/2009, Blagoevgrad 2009, s. 6-10.
138. Sikorska A., *Мястото на неземеделското население в социално-икономическата структура на полското село*, *Икономика и управление на сепското стопанство*, No. 3, София 2008, s. 89-96.
139. Sikorska A., *Socio-economic and legal conditions of the changes in the situation of agricultural land market in Poland*, [w:] *Agri-Food Sector in the Face of Current Challenges* (eds.: A. Ukrainets, P. Sabluk, A. Kowalski, T. Mostenska, B. Chmielewska, Y. Bilan), National University of Food Technologies, NSC Institute of Agrarian Economy UAAS, Institute of Agricultural and Food Economics-NRI, Centre of Sociological Research, Kyiv 2009, s. 157-167.
140. Sikorska A., *Структурни промени в селската икономика*, *Икономика и управление на сепското стопанство*, No. 3, 2007.
141. Sikorska A., *Strukturni promeni w dochodite na selskite domakinstwa w Polska*, *Ikonomiczeski Život*, Sofia, artykuł złożony w redakcji w XI.2007.
142. Sikorska A., *Tendencii w razwitiето na zemedelskite stopanstwa sled prisyediniawaneto na Polska kym europejski syjuz*, *Ikonomiczeski Život*, Sofia, artykuł złożony w redakcji w XI.2007.
143. Sikorska A., Chmieliński P., *Rozwój obszarów wiejskich we Wspólnej Polityce Rolnej po 2013 roku*, *Nowe Życie Gospodarcze*, nr 10, dodatek specjalny, 2008.
144. Sikorska A., Chmieliński P., Wrzochalska A., *The regional diversification of agriculture in Poland and Common Agricultural Policy*, *Bulgaria Rusticana*, Wyd. BAN, Sofia 2009, s. 20-32.
145. Sikorska A., Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Changes in the agricultural land market and agrarian structure of individual farms in Poland*, *Economics & Sociology*, Vol. 2, No. 1, Kyiv-Ternopil 2009, s. 67-79.
146. Sikorska A., Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Landscape-cultural mosaic as a factor of local development in Poland*, [w:] *Unicity, uniformity and universality in the identification of the landscape and cultural mosaic*, *Architettura del Paesaggio*, Allegato al n. 20/2009.
147. Sikorska A., Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *The impact assessment of changes in the agricultural land market on agriculture and rural development in Poland*, [w:] *The influence of EU agricultural policy on land use and rural development*, *Collection of seminar papers*, VUZE, Praha 2007.

148. Sikorska A., Kołodziejczyk D., Karwat-Woźniak B., *Wieś – gospodarka i społeczeństwo*, [w:] *Polska wieś i rolnictwo po dwóch latach do Unii Europejskiej*, Nowe Życie Gospodarcze, nr 10, dodatek specjalny, 2006, s. 19-21.
149. Sikorska A., Kołodziejczyk D., Karwat Woźniak B., *Wieś – gospodarka i społeczeństwo*, Nowe Życie Gospodarcze, nr 10.
150. Sikorska A., Wrzochalska A., Chmieliński P., *Jest rozwój, pozostają różnice*, Nowe Życie Gospodarcze, nr 9-10, 2009.
151. Wasilewski A., *Budżetowe instrumenty wspierania rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich przez samorząd gminny*, Agricultural Economics and Management, National Centre for Agrarian Science, nr 3, Sofia 2008, s. 50-54.
152. Wasilewski A., *Instytucje w rozwoju gospodarczym obszarów wiejskich*, Agricultural Economics and Management, National Centre for Agrarian Science, nr 3, Sofia 2007.
153. Wasilewski A., *Oddziaływanie samorządu gminnego na konkurencyjność obszarów wiejskich*, [w:] *Uwarunkowania funkcjonowania sektora publicznego* (red. M. Oliński), UWM w Olsztynie, 2006.
154. Wasilewski A., *Znaczenie usług sektora publicznego dla modernizacji gospodarstw rolnych*, Agricultural Economics and Management, Agricultural Academy of Bułgaria, nr 3, Sofia 2009.
155. Wrzochalska A., *Czoweszki resursi w selskite rajoni na Polska*, Ikonomiczeski Żywot, nr 33, Sofia 2007.
156. Wrzochalska A., *Edukacja jako czynnik warunkujący poprawę sytuacji ludności wiejskiej na rynku pracy*, [w:] *Ekonomiczno-społeczne problemy rozwoju zrównoważonego*, t. II, Wydział Ekonomiki i Organizacji Gospodarki Żywnościowej AR w Szczecinie, Szczecin 2007, s. 314-321.
157. Wrzochalska A., *Gospodarstwa rolne korzystające z działania 1.2 programu SPO Rolnictwo: ułatwianie startu młodym rolnikom według wyróżnionych makroregionów*, Roczniki Naukowe Seria, t. XI, z. 5, Warszawa-Poznań-Olsztyn 2009, s. 344-348.
158. Wrzochalska A., *Izbrani aspekti otnosno uslowiata na ziwot i zdrawoslownoto systojanije na selskoto naselenije w Polska – Selected aspects of life and health condition of the rural population in Poland*, Agrarni Nauku, godina I, broj 2, Agrarni Uniwersitet – Plovdiv 2009, s. 1-8.
159. Wrzochalska A., *Modernizacja na bita na selskite domakinstwa w Polska prez pyrwite godni na clenstwo w ES*, Ikonomiczeski Żywot, nr 37, Sofia 2007.
160. Wrzochalska A., *Social and economic changes in rural areas in the first years of EU membership*, [w:] *Economic choices made in the Polish econ-*

- omy in globalization* (red. nauk. D. Kopycińska), Uniwersytet Szczeciński, Katedra Ekonomii, Szczecin 2007, s. 55-64.
161. Wrzochalska A., *Wybrane aspekty stanu zdrowia ludności wiejskiej po wstąpieniu Polski do UE*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 1, Warszawa-Poznań-Lublin 2008, s. 458-463.
  162. Wrzochalska A., *Wyposażenie wiejskich gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytkowania*, Roczniki Naukowe SERiA, t. IX, z. 2, Warszawa-Poznań-Kraków 2007.
  163. Wrzochalska A., *Zdrowni usługi i zdrowotno-sytożności na wiejskim naselaniu w Polsce przed przystąpieniem i w ramach Europejskiego Związku*, Ekonomia i zarządzanie, Uniwersytet Neofit Rilski Stopanski Fakultet, godina IV, broj 1, Blagoewgrad 2008, s. 67-74.
  164. Wrzochalska A., *Социално-икономически промени в селската среда през първите години на членство в ЕС*, Икономика и управление на селското стопанство, No. 3, Sofia 2007.
  165. Wrzochalska A., *Условия на живот и здравотно-sytożności на селското население след присъединяването на Полша към ЕС* (Warunki życia i zdrowia ludności wiejskiej po akcesji Polski do UE), Икономика и управление на селското стопанство, No. 3, София 2008, s. 96-100.
  166. Wrzochalska A., *Uswojowane na sredstwa po miarka syzdawane na stopanstwa na mladi fermeri ot Sektornata Operatywna Programa w Polska. Regionalni razliczija* (Wykorzystanie środków finansowych w ramach SPO w Polsce w gospodarstwach młodych rolników. Różnice regionalne), Agricultural Economics and Management, Agricultural Academy, No. 3, Sofia 2009, s. 121-126.
  167. Wrzochalska A., Zwoliński Ł., *Migracijonni procesi w selskite rajoni sled wlizanieto na Polska* (Procesy migracyjne na obszarach wiejskich w Polsce po wstąpieniu do UE), [w:] *Bylgarskoto selo-meždu romantikata i trezwata precelka*, Bulgaria Rustikana, Instytut Socjologii Bułgarskiej Akademii Nauk, Związek Naukowców Bułgarskich – Sekcja Nauki Socjologiczne, Bułgarski Związek Socjologów Wsi i Socjologów Rolniczych, Trojan 2009.
  168. Wrzochalska A., Zwoliński Ł., *Промени в социално-икономическото положение след влизането на Полша в ЕС* (Przemiany warunków społeczno-ekonomicznych po wstąpieniu Polski do UE), Икономика и управление на селското стопанство, No. 3, София 2008, s. 101-106.
  169. Zwoliński Ł., *Mobilność społeczno-zawodowa na terenach wiejskich w latach 2000-2005*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 2, Warszawa-Poznań-Lublin 2008, s. 301-305.

170. Zwoliński Ł., *Mobilność społeczno-zawodowa we wsiach objętych badaniem IERIGŻ-PIB*, [w:] *Wielokierunkowość badań w rolnictwie i leśnictwie*, Uniwersytet Rolniczy, Kraków 2009.
171. Zwoliński Ł., *Wpływ czynników społeczno-ekonomicznych na migracje ludności rolniczej w latach 2000-2005*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XI, z. 4, Warszawa-Poznań-Olsztyn 2009, s. 384-387.
172. Zwoliński Ł., *Wpływ migracji na sytuację społeczno-demograficzną ludności związanej z gospodarstwami rolnymi*, Roczniki Naukowe SERiA, t. IX, z. 2, Warszawa-Poznań-Kraków 2007.
173. Zwoliński Ł., *Migracja na seklskoto naselenije w perioda 2000-2005 (Migracje ludności wiejskiej w latach 2000-2005)*, Agricultural Economics and Management, Agricultural Academy, No. 3, Sofia 2009, s. 132-136.

III. Referaty, wystąpienia, prezentacje

1. *Budowanie poparcia społecznego dla rozwoju wsi*, I Konferencja Krajowej Sieci Leader+, IV Krajowy Zjazd Grup Partnerskich, uczestnictwo w panelu dyskusyjnym nt. wpływu realizacji programu LEADER na rozwój obszarów wiejskich w Polsce, FAPA, PAOW, Radom-Pionki, 25-26 maja 2007 r.
2. Buks J., *Bezrolne rodziny wiejskie jako potencjalne źródło kapitału ludzkiego w rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich – ujęcie regionalne*, seminarium, Zakład Zrównoważonego Rozwoju Wsi i Rolnictwa w Departamencie Rolnictwa Instytutu Komisji Europejskiej (Institute for Prospective Technological Studies) w Sewilli, 10 maja 2006 r.
3. Buks J., *Charakterystyka wiejskich rodzin bezrolnych*, konferencja IERiGŻ-PIB nt. *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, Warszawa, 12-13 grudnia 2005 r.
4. Buks J., Chmieliński P., Otłowska A., *Rozpowszechnienie nierolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich – wstępne wyniki badań*, seminarium, IERIGŻ-PIB, 30 czerwca 2006 r.
5. Buks J., Otłowska A., *Rola przedsiębiorczości w aktywizacji gospodarczej*, III Ogólnopolska Metodyczna Konferencja Naukowa w Krakowie, 9-10 października 2006 r.
6. Chmielewska B., *Aktywizacja obszarów wiejskich w świetle realizacji celów strategicznych na przykładzie województwa mazowieckiego*, referat na

- XIII Kongres Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Poznań, 13-16 września 2006 r.
7. Chmielewska B., *Oddziaływanie przemysłu cukrowniczego na gospodarstwa z uprawą buraków cukrowych*, referat na konferencję pt. *Formy oddziaływania różnych działów gospodarki na rolnictwo i gospodarstwa*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 13 września 2007 r.
  8. Chmielewska B., *Płatności bezpośrednie jako forma wsparcia dochodów gospodarstw rolniczych w Polsce po integracji Polski z Unią Europejską*, referat na konferencję naukową pt. *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa Polski w ramach Unii Europejskiej*, SGGW, 16 listopada 2007 r.
  9. Chmielewska B., *Regionalne zróżnicowanie wsparcia dochodów gospodarstw rolniczych w ramach WPR*, referat na konferencję pt. *Problemy Ekonomii, Polityki Ekonomicznej i Finansów Publicznych*, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Katedra Ekonomii i Polityki Ekonomicznej, Karpacz, 1-3 września 2008 r.
  10. Chmielewska B., *Rolnictwo i obszary wiejskie w okresie integracji europejskiej*, referat na IV Międzynarodową Konferencję Naukową połączoną z warsztatami naukowymi pt. *Partnerstwo Wschodnie w Europie Środkowo-Wschodniej*.
  11. Chmielewska B., *Rolnictwo i obszary wiejskie w województwie mazowieckim w aspekcie lokalnych strategii rozwoju i unijnego wsparcia* oraz Mierosławska A.: *Program operacyjny Rozwój Polski Wschodniej – szansa i nadzieja nadrobienia zapóźnień w rozwoju*, referaty na międzynarodową konferencję naukową pt. *Zrównoważony rozwój lokalny, unijne instrumenty wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich w latach 2007-2013*, Akademia Rolnicza w Szczecinie, 21-25 maja 2008 r.
  12. Chmielewska B., *Społeczno-ekonomiczna sytuacja gospodarstw rolniczych po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, referat na konferencję naukową pt. *Problemy gospodarki światowej*, MAKRO 2007, Wrocław, 11-12 października 2007 r.
  13. Chmielewska B., *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych w gminach podwarszawskich*, seminarium nt. *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2 oraz 16 października 2009 r.
  14. Chmielewska B., *Sytuacja ekonomiczno-społeczna gospodarstw wiejskich w strategiach rozwoju regionalnego na przykładzie województwa mazowieckiego*, seminarium IERiGŻ-PIB, Warszawa, 28 kwietnia 2006 r.
  15. Chmielewska B., *Wizja rozwoju obszarów wiejskich w województwie mazowieckim*, referat na Międzynarodową Konferencję Naukową pt. *Zrównoważony rozwój lokalny, instrumenty wsparcia*, Akademia Rolnicza w Szczecinie.

16. Chmielewska B., *Zmiana modelu gospodarstwa rolnego pod wpływem rozwoju przemysłu przetwórczego*, referat na konferencję SERiA, Kraków, 18-21 września 2007 r.
17. Chmielewska B., *Zróżnicowanie sytuacji ekonomicznej i społecznej gospodarstw domowych*, referat na międzynarodową konferencję naukową pt. *Sektor rolno-spożywczy wobec współczesnych wyzwań*, Narodowy Uniwersytet Technologii Żywności (National University of Food Technologies), Kijów; Ukraińska Akademia Nauk Rolniczych (The Ukrainian Academy of Agrarian Sciences), Kijów; Narodowy Instytut Wina i Winorośli Magarach (National Institute for Vine and Wine Magarach), Jałta; Centrum Badan Socjologicznych (Centre of Sociological Research), Tarnopol; Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej-PIB, Warszawa, Kijów-Jałta, 15-20.09.2009 r.
18. Chmielewska B., *Zróżnicowanie terytorialne w rozwoju społeczno-gospodarczym województwa mazowieckiego*, referat na konferencję pt. *Problemy rozwoju polityki regionalnej i lokalnej w dobie globalizacji i integracji*, Akademia Rolnicza, Katedra Polityki Społeczno-Gospodarczej i Europejskich Studiów Gospodarczych, Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytet Szczeciński, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa Oddział w Szczecinie, Międzyzdroje, 3-5 czerwca 2008 r.
19. Chmielewska B., Mierosławska A., udział w dyskusji na międzynarodowej konferencji pt.: *Tworzenie jednolitej przestrzeni naukowej w Europie a rola nauk ekonomicznych*, Ministerstwo Oświaty i Nauki Ukrainy, Narodowy Uniwersytet Ekonomiczny w Tarnopolu (Ukraina) oraz Uniwersytet Gdański (Polska), Tarnopol (Ukraina), 16-17 października 2008 r.
20. Chmieliński P., *Changes in rural labour market and influence on agricultural and rural development process* (Przemiany na wiejskim rynku pracy oraz ich znaczenie dla rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce), seminarium nt. *Assessing the impact of Rural Development policies (including Leader)*, Cross Czech, Praga, 22 marca 2007 r.
21. Chmieliński P., *Informacja jako zasób w procesie rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej*, XIV Kongres Seria nt. *Perspektywy rolniczej Polski w Unii Europejskiej*, Kraków, 18-20 września 2007 r.
22. Chmieliński P., *Przemiany na wsi oraz rozwój pozarolniczych funkcji na obszarach wiejskich*, prezentacja na seminarium naukowe nt. *Dipartimento di Economia Agraria e delle Risorse Territoriali*, University of Florence, 16-18 listopada 2009 r.
23. Chmieliński P., *Regional differentiation of agricultural and rural development in Poland*, seminarium nt. *Wspólna Polityka Rolna Unii*

- Europejskiej a rozwój obszarów wiejskich*, Uniwersytet Rolniczy w Plovdiv, Bułgaria, 25-26 maja 2009 r.
24. Chmieliński P., *Rozwój małej i średniej przedsiębiorczości po akcesji do Unii Europejskiej*, III bułgarsko-polska konferencja naukowa pt. *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa (Bułgaria), IERiGŻ-PIB, Sofia, Bułgaria, 21-23 maja 2009 r.
  25. Chmieliński P., *Socio-economic factors stimulating development of rural entrepreneurship in Poland*, 100th EAAE Seminar: *Development of Agriculture and Rural Areas in Central and Eastern Europe*, Novi Sad, Serbia, 21-23 czerwca 2007 r.
  26. Chmieliński P., *Spoleczno-demograficzna struktura ludności związanej z gospodarstwami indywidualnymi w Polsce*, referat na konferencję nt. *Przemiany strukturalne w rolnictwie i obszarach wiejskich a WPR w Polsce i Bułgarii*, IERiGŻ-PIB, Instytut Ekonomiki Rolnictwa z Sofii, Instytut Polski w Sofii, Sofia, 17-18 maja 2007 r.
  27. Chmieliński P., *The impact of the Common Agricultural Policy on the development of rural entrepreneurship in Poland*, konferencja nt. *Influence of EU Support on Structural Changes in Agricultural and Food Sector*, Lithuanian Institute of Agrarian Economics, Vilnius, Lithuania, 27-28 marca 2007 r.
  28. Chmieliński P., *Uwarunkowania rozwoju wiejskiej przedsiębiorczości*, konferencja nt. *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, Pułtusk 30 listopada-2 grudnia 2009 r.
  29. Chmieliński P., *Wpływ lokalizacji na rozwój ekonomiczny wsi, Agrarian Perspectives XVIII. Strategies for the future*, Faculty of Economics and Management, Czech University of Life Sciences w Pradze 15-16 września 2009 r.
  30. Chmieliński P., *Wpływ rozwoju sektora gospodarstw wysokotowarowych na przemiany w rolnictwie i obszarach wiejskich w Polsce*, seminarium nt. *Doświadczenia młodych naukowców w realizacji programu wieloletniego – wstęp do rozwoju kariery naukowej*, IERiGŻ-PIB, Teresin 2-4 grudnia 2007 r.
  31. Chmieliński P., wystąpienie podczas panelu pt. *Multifunctional rural development* na konferencji nt. *Multifunctional Agriculture And Rural Development (III) – rural development and (un)limited resources*, Belgrad, 4 grudnia 2008 r.
  32. Chmieliński P., Karwat-Woźniak B., Sikorska A., *Landscape-cultural mosaic as a factor of local development – a case of Leader programme in Poland*, konfer-

- encja nt. *Unicity, uniformity and universality in the identification of the landscape and cultural mosaic*, Aquileia-Grado, Włochy, 18-19 września 2008 r.
33. Chmieliński P., Otłowska A., *Ludność nierolnicza w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi*, seminarium, IERiGŻ-PIB, 23 października 2009 r.
  34. Chmieliński P., Otłowska A., udział w seminarium eksperckim nt. *The Future of Rural Development – Programming Experiences and Perspectives for Effective Implementation* (Przyszłość rozwoju obszarów wiejskich – doświadczenia programowania oraz perspektywy efektywnej realizacji strategii), Europejski Instytut Administracji Publicznej, Maastricht, 17-19 maja 2006 r.
  35. Chmieliński P., *Условия за развитие на предприемачеството в селските райони на Полша*, polsko-bułgarska konferencja naukowa pt. *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i w Bułgarii po wstąpieniu do UE*, maj 2008 r.
  36. *Doświadczenia wdrażania PROW 2004-2006. Rekomendacje dla PROW 2007-2013*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, 29 czerwca 2009 r.
  37. Dudek M., *Charakterystyka gospodarstw młodych rolników po akcesji Polski do UE*, konferencja nt. *Konkurencyjność w agrobiznesie*, Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Lublin, 10 września 2008 r.
  38. Dudek M., *Gospodarstwa rolne kierowane przez emerytów i młodych rolników*, seminarium IERiGŻ-PIB w ramach Programu Wieloletniego nt. *Przemiany społeczno-demograficzne na obszarach wiejskich*, Warszawa, 3 października 2008 r.
  39. Dudek M., *Kapitał ludzki w polskim rolnictwie i jego wsparcie w ramach polityki rozwoju obszarów wiejskich*, referat na seminarium naukowe w ramach Programu Wieloletniego pt. *Przemiany społeczne na terenach wiejskich*, IERiGŻ-PIB, 13 listopada 2009 r.
  40. Dudek M., *Rolnicy w wieku emerytalnym i ich gospodarstwa*, warsztaty pt. *Doświadczenia młodych naukowców w realizacji Programu Wieloletniego – wstęp do rozwoju kariery naukowej*, Teresin, 2-4 grudnia 2007 r.
  41. Dudek M., *Sukcesja w gospodarstwach rolników w wieku przedemerytalnym w świetle badań IERiGŻ-PIB*, III bułgarsko-polska konferencja naukowa pt. *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa (Bułgaria), IERiGŻ-PIB, Sofia, Bułgaria, 21-22 maja 2009 r.
  42. Dudek M., *The farmers' early retirement scheme as an instrument of structural changes in the rural areas after Poland's accession to the EU*, 3rd Green Week Scientific Conference 2009 *Modern Agriculture in Central and Eastern Europe, Multi-level Processes of Integration and Disintegration*, Berlin, 14-15 stycznia 2009 r.

43. Dudek M., *The selected factors affecting development of young farmers' holdings after the accession of Poland to the European Union*, International Scientific Conference of Young Researchers *Youth seeks progress – 2009*, Lithuanian University Of Agriculture, Kowno, 3-4 kwietnia 2009 r.
44. Dudek M.: *Zmiana sytuacji w gospodarstwach rolnych po akcesji Polski do UE w opinii rolników*, Szczecin, 26-27 czerwca 2008 r.
45. Dudek M., *Zmiana sytuacji w gospodarstwach rolnych po akcesji Polski do UE w opinii rolników*, materiały konferencyjne, III ogólnopolska konferencja młodych Pracowników Nauki pt. *Spółeczno-ekonomiczny rozwój obszarów wiejskich*, Szczecin, 26-27 czerwca 2008, s. 6.
46. *Formy oddziaływania różnych działów gospodarki na rolnictwo i gospodarstwa*, konferencja naukowa, referaty: W. Michna, A. Mierosławska, B. Chmielewska, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 13 września 2007 r.
47. Gospodarowicz M., *Local institutional network and socio-economical situation of polish farms*, referat na konferencję nt. *Sektor rolno-spożywczy wobec współczesnych wyzwań*, National University of Food Technologies, NSC Institute of Agrarian Economy, Kijów, 15-20 września 2009 r.
48. Gospodarowicz M., *Organizacje lokalne sfery rynku a położenie społeczno-ekonomiczne gospodarstw rolnych*, konferencja pt. *Agrobiznes w warunkach globalizacji*, SERIA, Olsztyn, 8-10 września 2009 r.
49. Gospodarowicz M., *Parametryczna analiza efektywności technicznej gospodarstw wysokotowarowych w Polsce w latach 1992-2005*, konferencja pt. *Efektywność źródłem bogactwa narodów*, Politechnika Wrocławska, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Społeczna Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania w Łodzi, Piechowice, 18-20 stycznia 2010 r.
http://efektywnosc.konferencja.org/ufiles/File/Gospodarowicz_Marcin
50. Gospodarowicz M., *The assessment of social and economical compatibility of gminas in Poland using data envelopment analysis*, konferencja pt. *Konkurencyjność w agrobiznesie*, SERIA, Lublin, 8-10 września 2008 r.
51. Gospodarowicz M., *The efficiency of local organizations In stimulating the development of selected administrative units – communes in Poland*, The 2nd Halle Workshop on Efficiency and Productivity Analysis, Leibniz-Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO), 26-27 maja 2008 r.
52. Gospodarowicz M., Kołodziejczyk M., *Relacje rolników z instytucjami działającymi w otoczeniu gospodarstw rolnych*, seminarium IERiGŻ-PIB, 27 lutego 2009 r.

53. Gospodarowicz M., Kołodziejczyk D., *Urban-rural continuum as a dynamic system on the example of Warsaw metropolis*, referat na konferencję pt. *Knowledge in small land medium sized towns*, Faro, 3-5 grudnia 2008 r.
54. Gospodarowicz M., Kołodziejczyk D., Wasilewski A., *Instytucje w rozwoju obszarów wiejskich*, konferencja IERiGŻ-PIB, Pułtusk, 30 listopada-2 grudnia 2009 r.
55. Gospodarowicz M., Kołodziejczyk D., Wasilewski A., *Uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw na obszarach wiejskich*, seminarium IERiGŻ-PIB, Warszawa, 18 lipca 2008 r.
56. *Kapitał społeczny a rozwój lokalny*, głos w panelu dyskusyjnym podczas II FORUM Lokalnych Grup Działania Warmii i Mazur, Elbląg, 23 listopada 2009 r.
57. Karwat-Woźniak B., *Działalność inwestycyjna gospodarstw wysokotowarowych w okresie transformacji i integracji europejskiej*, referat na konferencję Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Lublin, 9 września 2008 r.
58. Karwat-Woźniak B., *Gospodarstwa wysokotowarowe w strukturach rolnictwa chłopskiego w rok po akcesji do UE*, materiał konferencyjny, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
59. Karwat-Woźniak B., *Integracja Polski z UE a proces kształtowania się segmentu wysokotowarowego w rolnictwie indywidualnym*, referat na konferencję nt. *Przemiany strukturalne w rolnictwie i obszarach wiejskich a WPR w Polsce i Bułgarii*, IERiGŻ-PIB, Instytut Ekonomiki Rolnictwa z Sofii, Instytut Polski w Sofii, Sofia, 17-18 maja 2007 r.
60. Karwat-Woźniak B., *Możliwości wzrostu siły ekonomicznej polskich gospodarstw indywidualnych*, referat na konferencję nt. *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, Pułtusk, 30 listopada-2 grudnia 2009 r.
61. Karwat-Woźniak B., *Ocena zmian społeczno-ekonomicznych cech rodzinnych gospodarstw wysokotowarowym w latach 2000-2005*, referat na konferencję *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i w Bułgarii po wstąpieniu do UE*, IERiGŻ-PIB, Instytut Ekonomiki Rolnictwa z Sofii, Instytut Polski, Sofia 15-16 maja 2008 r.
62. Karwat-Woźniak B., *Regional differentiation in the socio-economic development conditions of the agriculture in Poland*, referat na konferencję nt. *Agrarian perspectives XVIII*, Czech University of Life Sciences Prague, The Faculty of Economics and Management, Praha, 15-16 września 2009 r.
63. Karwat-Woźniak B., *Rodzinne gospodarstwa wysokotowarowe w kontekście zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, referat na międzynarodową kon-

- ferencję nt. *Zrównoważony rozwój lokalny. Instrumenty wsparcia*, Sztokholm-Helsinki-Uppsala, 15-20 maja 2009 r.
64. Karwat-Woźniak B., *Siła ekonomiczna rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce w dobie globalizacji*, referat na konferencję nt. *Implementation of the Program Eastern Partnership in the Central-East Europe*, IV International Scientific Practical Seminar, Zbaraż, Tarnopol region, 24-26 lipca 2009 r.
  65. Karwat-Woźniak B., *Tendencje zmian w zatrudnieniu w rolnictwie indywidualnym*, sesja posterowa na ogólnopolskiej konferencji nt. *Ekonomika i organizacja rolnictwa w teorii i praktyce*, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, 9-10 lipca 2009 r.
  66. Karwat-Woźniak B., *Zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw wysokotowarowych w latach 1992-2005*, konferencja Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Kraków, 18-21 września 2007 r.
  67. Karwat-Woźniak B., *Zmiany w sytuacji ekonomicznej rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych*, referat na seminarium nt. *Zmiany w położeniu ekonomicznym gospodarstw wysokotowarowych*, Warszawa, 21 listopada 2008 r.
  68. Karwat-Woźniak B., *Zróżnicowanie przestrzenne w rozpowszechnieniu gospodarstw wysokotowarowych*, referat na konferencję nt. *Ekonomiczne i społeczne aspekty uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki w pierwszym roku po wstąpieniu do UE*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 13-14 grudnia 2005 r.
  69. Karwat-Woźniak B., *Związek pomiędzy obszarem o potencjale ekonomicznym gospodarstw indywidualnych*, referat na konferencję nt. *Gospodarowanie ziemią rolniczą*, IERiGŻ-PIB, ANR, Warszawa, 24 maja 2007 r.
  70. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Formowanie się sektora jednostek wysokotowarowych w rolnictwie chłopskim oraz WPR na rozwój tej grupy gospodarstw*, referat na seminarium, Zakład Zrównoważonego Rozwoju Wsi i Rolnictwa w Departamencie Rolnictwa Instytutu Komisji Europejskiej (Institute for Prospective Technological Studies) w Sewilli, 10 maja 2006 r.
  71. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Gospodarstwa wysokotowarowe w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa indywidualnego*, referat na seminarium nt. *Udział gospodarstw wysokotowarowych w podstawowych strukturach rolniczych oraz ich rozmieszczenie przestrzenne*, Warszawa, 28 września 2007 r.
  72. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Zasoby pracy i ich wykorzystanie w rolnictwie indywidualnym*, referat na seminarium nt. *Potencjał pracy w rolnictwie indywidualnym i jej wykorzystanie*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, lipiec 2006 r.
  73. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Zasoby pracy i ich wykorzystanie w sektorze rolnictwa indywidualnego w Polsce*, referat na konferencję nt.

- Ekonomiczne wyzwania XXI wieku: Polska – Unia Europejska – Świat*, panel tematyczny dotyczącym przeobrażeń na rynku pracy w Polsce, Uniwersytet Szczeciński, Międzyzdroje, 4-6 czerwca 2007 r.
74. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., *Zmiany w cechach rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych w latach 2000-2005*, materiał konferencyjny, Pułtusk 2007.
  75. Karwat-Woźniak B., Gospodarowicz M., *Przeobrażenia w położeniu społeczno-ekonomicznym gospodarstw wysokotowarowych*, referat na konferencję nt. *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej na kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, IERiGŻ-PIB, Instytut Ekonomiki Rolnictwa z Sofii, Instytut Polski, Sofia, 21-22 maja 2009 r.
  76. Kołodziejczyk D., *Fundusze unijne w budżecie samorządu terytorialnego*, konferencja nt. *Problemy ekonomii polityki ekonomicznej i finansów publicznych*, UE we Wrocławiu, Karpacz, 3-5 września 2009 r.
  77. Kołodziejczyk D., *Innowacyjność małych i średnich przedsiębiorstw*, konferencja pt. *Uwarunkowania i mechanizmy zrównoważonego rozwoju*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, 8-9 czerwca 2009 r.
  78. Kołodziejczyk D., *Instytucje wspierające rozwój działalności gospodarczej na obszarach wiejskich*, referat na sesję plenarną pt. *Agrobiznes 2006, Konkurencja w agrobiznesie – jej uwarunkowania i następstwa*, Wrocław-Polanica, 4-6 lipca 2006 r.
  79. Kołodziejczyk D., *Instytucjonalne wymiary procesu modernizacji gospodarstw rolnych*, konferencja nt. *Agrobiznes w warunkach globalizacji*, SERIA, Olsztyn, 8-10 września 2009 r.
  80. Kołodziejczyk D., *Kierunki przekształceń struktury użytkowania ziemi na rozwój obszarów wiejskich*, seminarium PTG i Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Łądek Zdrój, 13-15 września 2007 r.
  81. Kołodziejczyk D., *Lokalne instytucje a wzrost konkurencyjności przedsiębiorstw (w świetle badań empirycznych)*, konferencja pt. *Konkurencyjność w agrobiznesie*, SERIA, Lublin, 8-10 września 2008 r.
  82. Kołodziejczyk D., *Organizacje pozarządowe wspierające rozwój zrównoważony*, referat na konferencję pt. *Uwarunkowania i mechanizmy zrównoważonego rozwoju*, Białystok-Tallin, 2-5 lipca 2007 r.
  83. Kołodziejczyk D., *Przestrzenne zróżnicowanie infrastruktury technicznej na współczesne problemy przemian ilościowych i jakościowych przestrzeni geograficznej*, Instytut Geografii Akademii Pomorskiej w Słupsku, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Słupsk, 17-18 września 2009 r.
  84. Kołodziejczyk D., Gospodarowicz M., *The financial institution in local economic-social development*, konferencja pt. *Education and Economy*

- 2007, College of Tallin University of Technology, Tallin, 26-27 października 2007 r.
85. Kołodziejczyk D., Wasilewski A., *Identyfikacja instytucji działających na obszarach wiejskich*, referat na konferencję pt. *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, Warszawa, 12-13 grudnia 2005 r.
  86. Kołodziejczyk D., Wasilewski A., *Instytucjonalne czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 13 kwietnia 2007 r.
  87. Kołodziejczyk D., Wasilewski A., Gospodarowicz M., *Instytucjonalne czynniki lokalnego rozwoju społeczno-gospodarczego*, konferencja IERiGŻ-PIB, Pułtusk, 12-14 grudnia 2007 r.
  88. Kowalski A., Wigier M., Chmieliński P., *Poland's adjustment to challenges of changing agricultural policy of the European Union*, 113th Seminar of EAAE: *The role of knowledge and human capital in multifunctional agricultural and territorial rural development*, Belgrad, 9-11 grudnia 2009 r.
  89. Michna W., prowadzenie seminarium nt. *Strategie rozwoju gospodarczego województw*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 25 sierpnia 2006 r.
  90. Michna W., *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych i wsi w długiej perspektywie i w ujęciu przestrzennym*, referat na konferencję IERiGŻ-PIB, Pułtusk, 30 listopada-2 grudnia 2009 r.
  91. Michna W., *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym*, seminarium IERiGŻ-PIB nt. *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2 i 16 października 2009 r.
  92. Michna W., *Węzłowe problemy oddziaływania przemysłu rolno-żywnościowego na rolnictwo w różnych regionach kraju*, referat na konferencję pt. *Formy oddziaływania różnych działów gospodarki na rolnictwo i gospodarstwa*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 13 września 2007 r.
  93. Michna W., Mierosławska A., Chmielewska B., *Ocena wpływu sektora spożywczego na kierunki modernizacji gospodarstw rolnych*, materiały konferencyjne nt. *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, Pułtusk, 12-14 grudnia 2007 r.
  94. Mierosławska A.: *Lokalne okienka przedsiębiorczości w rozwoju obszarów wiejskich Polski Wschodniej*, referat na międzynarodową konferencję naukową pt. *Sektor rolno-spożywczy wobec współczesnych wyzwań*, Narodowy Uniwersytet Technologii Żywności (National University of Food Technologies) w Kijowie; Ukraińska Akademia Nauk Rolniczych (The Ukra-

- inian Academy of Agrarian Sciences) w Kijowie; Narodowy Instytut Wina i Winorośli Magarach (National Institute for Vine and Wine Magarach) w Jałcie, Centrum Badan Socjologicznych (Centre of Sociological Research) w Tarnopolu, IERiGŻ-PIB, Kijów-Jałata, 15-20 września 2009 r.
95. Mierosławska A., *Poziom przedsiębiorczości w podregionach przygranicznych w latach 1998-2004*, referat na konferencję nt. *Współpraca transgraniczna a rozwój regionalny*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Elblągu, 27-28 października 2005 r.
  96. Mierosławska A., *Problemy obszarów przygranicznych*, referat na konferencję naukową nt. *Regiony przygraniczne w warunkach zewnętrznych granic Unii Europejskiej*, Uniwersytet w Białymstoku, 31 maja 2005 r.
  97. Mierosławska A., *Przedsiębiorczość w rozwoju obszarów wiejskich, ocena funkcjonowania Lokalnych Okienek Przedsiębiorczości w Polsce Wschodniej*, seminarium IERiGŻ-PIB.
  98. Mierosławska A., *Regionalne zmiany w koncentracji ziemi w Polsce*, referat na Międzynarodową Konferencję Naukową pt. *Zrównoważony rozwój lokalny, instrumenty wsparcia*, Akademia Rolnicza w Szczecinie, Szczecin, 5-20 maja 2009 r.
  99. Mierosławska A., *Regionalne zróżnicowanie funkcji i siły ekonomicznej gospodarstw w Polsce*, referat na konferencję, Akademia Rolnicza w Szczecinie, Międzyzdroje, 7-8 września 2006 r.
  100. Mierosławska A., *Spółdzielczość mleczarska w Polsce, jej strategia rozwoju i wdrażania w latach 1990-2006 na przykładzie rozwoju spółdzielczości mleczarskiej oraz gospodarstw na Podlasiu*, referat na konferencję pt. *Formy oddziaływania różnych działów gospodarki na rolnictwo i gospodarstwa*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 13 września 2007 r.
  101. Mierosławska A., *Wpływ sektora spożywczego na kierunki modernizacji gospodarstw rolnych w poszczególnych regionach kraju (na przykładzie branży mleczarskiej)*, referat na konferencji SERiA, Kraków, 18-21 września 2007 r.
  102. Mierosławska A., *Zmiany w strukturze agrarnej w 3 lata po akcesji Polski do UE, w ujęciu regionalnym*, referat na XV Kongres SERiA pt. *Konkurencyjność w agrobiznesie*, Lublin, 8-10 września 2008 r.
  103. Otłowska A., *Aktywność społeczna osób prowadzących podmioty gospodarcze na obszarach wiejskich*, referat na konferencję pt. *Perspektywy rolniczej Polski w Unii Europejskiej*, Kraków, 18-20 września 2007 r.
  104. Otłowska A., *Развитие на предприемачеството в селските райони две години след присъединяването на Полша към Европейския Съюз*, kon-

- ferencja nt. *Структурни промени в земеделието и селските райони на Полша и България*, Sofia, Bułgaria, 17-18 maja 2007 r.
105. Otłowska A., Chmieliński P., *Zmiany w rozmieszczeniu przestrzennym i udziale populacji bez gospodarstw rolnych w ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, referat na konferencję nt. *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, Pułtusk, 12-14 grudnia 2007 r.
  106. Pawłowska-Tyszko J.: *Dochód w gospodarstwach wysokotowarowych w kontekście przewagi konkurencyjnej*, referat na konferencję Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Lublin, 10 września 2008 r.
  107. Sikorska A., dyskusja na temat przemian pokoleniowych rolnictwie oraz pomocy udzielanej młodym rolników w ramach polityki państwa, Sofia, 15-17 maja 2008 r.
  108. Sikorska A., *Tendencje przeobrażeń w strukturach społeczno-ekonomicznych wsi*, referat na konferencję IERiGŻ-PIB nt. *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, Pułtusk, 11-12 grudnia 2006 r.
  109. Sikorska A.: *Tendencje przeobrażeń w strukturach społeczno-ekonomicznych wsi*, Sofia, 17-18 maja 2007 r.
  110. Sikorska A., *Tendencje zmian społeczno-demograficznych i ekonomicznych wsi*, referat i prezentacja na konferencję nt. *Polska wieś i rolnictwo po dwóch latach w UE*, Pułtusk, 31 maja 2006 r.
  111. Sikorska A., *Wspólna Polityka Rolna a zróżnicowanie regionalne polskiego rolnictwa*, konferencja nt. *Przemiany strukturalne wsi i rolnictwa w wybranych krajach europejskich*, IERiGŻ-PIB, Sterdyń, 1-3 czerwca 2009 r.
  112. Sikorska A., Chmieliński P., Karwat-Woźniak B., *The impact assessment of changes in the agricultural land market on agriculture and rural development in Poland*, referat na konferencję nt. *The influence of EU agricultural policy on land use and rural development*, VUZE, Spindleruv Mlyn (Czechy), 8-10 października 2007 r.
  113. Sikorska A., Wrzochalska A., Chmieliński P., *Wspólna Polityka Rolna a zróżnicowanie regionalne polskiego rolnictwa*, referat na konferencję pt. *Przemiany strukturalne wsi i rolnictwa w wybranych krajach europejskich*, IERiGŻ-PIB, Sterdyń, 1-3 czerwca 2009 r.
  114. *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym*, seminarium IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2 i 16 października 2009 r.
  115. Szydłowski Ł., *Rynek usług mechanizacyjnych w rolnictwie indywidualnym*, Teresin, 3 grudnia 2007 r.

116. Wasilewski A., *Budżetowe instrumenty wspierania rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich przez samorząd gminny*, referat na konferencję, Instytut Ekonomiki Rolnictwa w Bułgarii, Instytut Polski w Sofii, IERiGŻ-PIB, Sofia, 15-17 maja 2008 r.
117. Wasilewski A., *Instytucje w procesie konwersji użytków rolnych*, referat na seminarium IERiGŻ-PIB, 10 stycznia 2007 r.
118. Wasilewski A., *Instytucje w rozwoju gospodarczym obszarów wiejskich*, referat na konferencję, Instytut Ekonomiki Rolnictwa w Bułgarii, Instytut Polski w Sofii, IERiGŻ-PIB, 17-19 maja 2007 r.
119. Wasilewski A., *Regional differentiation of rural areas in Poland (Regionalne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce)*, referat na seminarium pt. *The Diversity of Rural Areas in the Enlarged EU. Characterisation, typology and modelling*, Joint Research Centre, Institute for Prospective Technological Studies w Sewilli, 14-15 grudnia 2006 r.
120. Wasilewski A., *Samorządy terytorialne w rozwoju obszarów wiejskich*, dyskusja na seminarium, Francuski Instytut Badań nad Rolnictwem (INRA) w Paryżu, 26-28 listopada 2007 r.
121. Wasilewski A., *Układ instytucjonalny rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, seminarium, Uniwersytet Rolniczy Płowdiw (Bułgaria), 25 maja 2009 r.
122. Wasilewski A., *Współpraca gospodarstw rolnych z instytucjami sektora publicznego*, seminarium IERiGŻ-PIB, 29 lutego 2009 r.
123. Wasilewski A., *Znaczenie sektora publicznego dla modernizacji gospodarstw rolnych*, międzynarodowa konferencja, IERiGŻ-PIB, Instytut Ekonomiki Rolnictwa w Sofii, Sofia, 21-22 maja 2009 r.
124. Wasilewski A., Chmieliński P., *Regional differentiation of rural areas in Poland*, Conference papers: *The diversity of rural areas in the enlarged EU: Characterisation, typology and modeling*, ITPS, Sewilla, 6 grudnia 2007 r.
125. Wrzochalska A., *Aktywność edukacyjna mieszkańców wsi jako czynnik konkurencyjności i marginalizacji społeczeństwa wiejskiego*, referat na seminarium naukowe w ramach Programu Wieloletniego pt. *Przemiany społeczne na terenach wiejskich*, IERiGŻ-PIB, 13 listopada 2009 roku.
126. Wrzochalska A., *Cechy społeczno-demograficzne ludności wiejskiej*, referat na konferencję IERiGŻ-PIB pt. *Ekonomiczne i społeczne aspekty uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej w pierwszym roku po wstąpieniu do UE*, Warszawa, 12-13 grudnia 2005 r.
127. Wrzochalska A., *Ocena warunków życia oraz wybranych elementów dotyczących ochrony zdrowia mieszkańców wsi rok po akcesji do UE*, referat (po recenzji) na III ogólnopolską konferencję młodych Pracowników Nauki pt. *Społeczno-ekonomiczny rozwój obszarów wiejskich*, Wydział Ekonomiki i Orga-

- nizacji Gospodarki Żywnościowej Akademii Rolniczej w Szczecinie, Fundacja Europejskiego Funduszu Rozwoju Wsi Polskiej, 26-27 czerwca 2008 r.
128. Wrzochalska A., *Przemiany społeczno-ekonomiczne w środowisku wsi w pierwszych latach członkostwa w UE*, referat na międzynarodową konferencję naukową na VI Ogólnopolskim Zjeździe Katedr Ekonomiki Rolnictwa, Międzyzdroje, 4-6 czerwca 2007 r.
  129. Wrzochalska A., *Regionalne aspekty wdrażania działania 1.2. programu SPO Ułatwianie startu młodym rolnikom*, III bułgarsko-polska konferencja naukowa pt. *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa (Bułgaria), IERiGŻ-PIB, Sofia, 21-22 maja 2009 r.
  130. Wrzochalska A., *Socjalno-ekonomiczne promieni w selskate sreda prez pyrwite godni na czenstwo w ES*, referat na konferencję, Sofia, 17-18 maja 2007 r.
  131. Wrzochalska A., *Warunki ochrony zdrowia ludności wiejskiej po przystąpieniu Polski do UE*, seminarium nt. *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej a rozwój obszarów wiejskich*, Uniwersytet Rolniczy w Plovdiv, 25-26 maja 2009 r.
  132. Wrzochalska A., *Wybrane aspekty warunków życia i stanu zdrowia ludności wiejskiej po wstąpieniu Polski do UE*, Sofia, 15-17 maja 2008 r.
  133. Wrzochalska A., *Wybrane czynniki kształtujące stan zdrowia ludności wiejskiej*, seminarium IERiGŻ-PIB w ramach Programu Wieloletniego nt. *Przemiany społeczne na wsi*, Warszawa, 3 października 2008 r.
  134. Wrzochalska A., *Wyposażenie wiejskich gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytkowania*, referat na Kongres SERIA, Kraków 18-20 września 2007 r.
  135. Wrzochalska A., *Wyposażenie wiejskich gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytkowania jako determinanta zmian poziomu życia mieszkańców wsi*, referat na seminarium IERiGŻ-PIB, 30 września 2007 r.
  136. Wrzochalska A., *Zatrudnienie na obszarach wiejskich*, referat na seminarium, Sixth Framework Programme CEEC AGRIPOLICY SEMINAR: *Agro-economic policy analysis of the accession and the candidate states and the countries Western Balkan*, Mikołajki, 25-26 kwietnia 2007 r.
  137. Wrzochalska A., Dudek M., Zwoliński Ł., referat na konferencję nt. *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, Pułtusk, 30 listopada-2 grudnia 2009 r.
  138. Wrzochalska A., Zwoliński Ł., *Ocena zmian w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi w latach 2000-2005*, materiały konferencyjne, Pułtusk, 12-14 grudnia 2007 r.

139. Wrzochalska A., Zwoliński Ł., *Zmiany sytuacji społecznej wsi po akcesji do UE*, referat na konferencję pt.: *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, Pułtusk, 11-12 grudnia 2006 r.
140. Zwoliński Ł., *Migracje ludności wiejskiej we wsiach objętych badaniem IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005*, III bułgarsko-polska konferencja naukowa pt. *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na kierunki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa (Bułgaria), IERiGŻ-PIB, Sofia, 21-22 maja 2009 r.
141. Zwoliński Ł., *Migracje na terenach wiejskich w latach 200-2005*, seminarium IERiGŻ-PIB, Warszawa, 3 października 2008 r.
142. Zwoliński Ł., *Migracje po wejściu Polski do Unii Europejskiej*, udział w dyskusji panelowej, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie, 29-30 maja 2008 r.
143. Zwoliński Ł., *Mobilność społeczno-zawodowa na terenach wiejskich w latach 2000-2005*, referat (po recenzji) na konferencję nt. *Konkurencyjność w agrobiznesie*, Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Lublin, 8-10 września 2008 r.
144. Zwoliński Ł., *Mobilność społeczno-zawodowa we wsiach objętych badaniem IERiGŻ-PIB*, konferencja nt. *Wielokierunkowość badań w rolnictwie i leśnictwie*, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, 21 marca 2009 r.
145. Zwoliński Ł., *Obecne i przyszłe zjawiska społeczno-demograficzne na terenach wiejskich*, Teresin, 2-4 grudnia 2007 r.
146. Zwoliński Ł., *Przyszłość społeczeństw rolnych i wiejskich*, polsko-francuskie seminarium nt. *Trwały rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w rozszerzonej Europie*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 5-6 listopada 2009 r.
147. Zwoliński Ł., *Wpływ migracji na sytuację społeczno-demograficzną ludności związanej z gospodarstwami rolnymi*, SERIA, Kraków, 18-20 września 2007 r.
148. Zwoliński Ł., *Zmiany społeczno-demograficzne na terenach wiejskich w latach 2000-2005*, seminarium IERiGŻ-PIB, 30 września 2007 r.
149. Zwoliński Ł., *Zmiany społeczno-demograficzne na terenach wiejskich w Polsce i w wybranych krajach Unii Europejskiej*, referat na seminarium naukowe w ramach Programu Wieloletniego pt. *Przemiany społeczne na terenach wiejskich*, IERiGŻ-PIB, 13 listopada 2009 r.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Nakład: 620 egz.

Druk i oprawa: Pasaż Sp. z o.o.